

Τ.Ε.Ι. ΠΑΤΡΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ
ΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ

ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

ΣΚΛΑΒΟΥΝΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ

ΤΣΑΚΑΛΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ

Κ. ΨΥΧΟΓΙΟΥ ΑΘΗΝΑ

ΠΑΤΡΑ 2008

ΥΠΟΓΡΑΦΕΣ ΜΕΛΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΓΚΡΙΣΗΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ

1. _____ (Υπογραφή)

2. _____ (Υπογραφή)

3. _____ (Υπογραφή)

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Ευχαριστούμε θερμά την επόπτριά μας κα Ψυχογυιού Αθηνά για όλη τη συνεργασία και βοήθεια που παρείχε καθ'όλη τη διάρκεια συγγραφής της μελέτης. Η βιβλιογραφία που μας παρείχε και το οργανωτικό της πνεύμα, μας έμαθε να λειτουργούμε σαν ομάδα ώστε να παρουσιάσουμε μια όσο το δυνατόν πιο άρτια μελέτη.

Ευχαριστούμε επίσης, το προσωπικό της βιβλιοθήκης του ΤΕΙ αλλά και του Πανεπιστημίου Πατρών που μέσα από τις ορδές των βιβλίων μας βοήθησαν να ξεχωρίσουμε βιβλία για το θέμα της μελέτης μας και την καλοσύνη τους που έψαχναν και αυτοί μαζί μας.

Τέλος, ευχαριστούμε το Κέντρο Κοινωνικής Πολιτικής του Δήμου Κηφισιάς και ειδικά τους κοινωνικούς λειτουργούς που μας παρείχαν υλικό για το θέμα του bullying που αναφέρεται στο παράρτημα της μελέτης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ	σ.ΙΙΙ
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	σ.ΙV
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	σ.1
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ	σ.3
ΑΡΤΙΚΟΛΕΞΑ/ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	σ.6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σ.7
1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ	
1.2 ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ	σ.9
1.3 ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	σ.10
1.4 ΟΡΙΣΜΟΙ ΟΡΩΝ	σ.11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	
ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	
ΜΕΡΟΣ 1 :ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ- ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	
2.1.1 ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	σ.16
2.1.2 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΓΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ	σ.18
2.1.3 ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ ΗΛΙΚΙΑΣ 6-12 ΕΤΩΝ:	σ.20

I. Λεκτική Επιθετικότητα	σ.21
-άσχημη γλώσσα	
-πείραγμα	
-απειλές	
-ψέματα	
-ειρωνεία	
II. Σωματική Επιθετικότητα	σ.25
III. Υπερκινητικότητα	σ.26
IV. Ανυπακοή	σ.27
V. Εκρήξεις θυμού/ οργής	σ.28
VI. Ενέργειες μίσους και εχθρότητας	σ.28

ΜΕΡΟΣ 2: ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ

ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

2.2.1 ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	σ.30
A. Η επιθετικότητα ως εγγενής αντίδραση, ως «ένστικτο»	σ.31
B. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ενίσχυσης και μίμησης προτύπων	σ.34
Γ. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ματαίωσης ή μη ικανοποίησης των αναγκών	σ.37
2.2.2 ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	σ.41
A. ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	σ.41
B. ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	σ.42

I. Σειρά γέννησης:	σ.42
- Το μεγαλύτερο-πρωτότοκο παιδί	
- Το μεσαίο παιδί	
- Το υστερότοκο παιδί	
- Το μοναχοπαίδι	
II. Παιδικά βιώματα	σ.49
- Σεξουαλική κακοποίηση	
- Θάνατος οικογενειακού μέλους	
- Ίδρυμα	
- Υιοθεσία	
III. Ιδιοσυγκρασία	σ.59
IV. Σωματική υγεία	σ.61
- Οι σωματικές ασθένειες	
- Η σωματική αναπηρία	
V. Ψυχική υγεία	σ.66
- Διαταραχή ελλειμματικής προσοχής- υπερκινητικότητα	
- Εναντιωματική προκλητική διαταραχή	
Γ. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	σ.69
I. Στάση γονιών	σ.69
- Υπερβολικά αυστηροί γονείς	
- Ανεκτικοί –παραχωρητικοί γονείς	
- Υπερπροστατευτικοί	
- Επιθετικοί γονείς	
- Γονείς που δεν εμφανίζουν ενιαίο μέτωπο	

- Τιμωρητικοί γονείς	
- Γονείς που παραμελούν ή κακοποιούν	
- Γονείς που ανησυχούν για τη σχολική επίδοση	
II. Σχέσεις γονέων	σ.89
III. Ηλικία γονέων	σ.94
IV. Τύπος οικογένειας	σ.95
- Οικογένεια πολύτεκνη	
- Οικογένεια με μοναχοπαίδι	
- Μονογονεϊκή οικογένεια	
- Οικογένεια με μητριά ή πατριό	
- Οικογένεια με άρρωστο μέλος	
- Οικογένεια με ηλικιωμένους	
V. Οργάνωση και τρόπος ζωής	σ.108
VI. Σχέσεις με τα αδέρφια	σ.111
Δ. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΣΧΟΛΕΙΟ	σ.112
- Η συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές	
- Η συμπεριφορά των μαθητών προς τους δασκάλους	
- Η συμπεριφορά των δασκάλων μεταξύ τους	
- Η συμπεριφορά των μαθητών μεταξύ τους	
Ε. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΦΙΛΟΙ/ ΠΑΡΕΕΣ	σ.121
ΣΤ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	σ.126

Z. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ	σ.130
Η. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ	σ.138
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III	σ.143
ΠΡΟΛΗΨΗ – ΘΕΡΑΠΕΙΑ	
3.1 ΠΡΟΛΗΨΗ	σ.143
I. Οικογενειακό πλαίσιο	
II. Σχολικό πλαίσιο	
3.2 ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ	σ.147
ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	
I. ΠΟΛΥΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	
II. ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	
III. Ο ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ	
IV. ΕΚΜΑΘΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	σ.156
4.1 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ	
ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ	σ.156
4.2 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ	σ.159
4.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	σ.161
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	σ.163
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ.192

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Το θέμα της παρούσης εργασίας είναι τα αίτια της παιδικής επιθετικότητας (Διαταραχή διαγωγής) κατά τη σχολική ηλικία 6-12 ετών. Η εκδήλωση της παιδικής επιθετικότητας αποτελεί ένα πιο κρίσιμα ζητήματα που απασχολεί σήμερα τους ειδικούς ψυχικής υγείας (ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς,, ψυχιάτρους κ.α.) καθώς ο αριθμός των παιδιών που παραπέμπονται για βοήθεια στους ειδικούς αυξάνεται ραγδαία. Η παιδική επιθετικότητα στην ψυχοπαθολογία περιγράφεται με τον όρο 'Διαταραχή διαγωγής'. Οι μορφές έκφρασης της παιδικής επιθετικότητας και η συχνότητα εκδήλωσης της ποικίλει ανάλογα με την ηλικία και το φύλο του παιδιού. Κατά τη σχολική ηλικία 6-12 ετών, η επιθετικότητα εκδηλώνεται, κυρίως, λεκτικά (άσχημη γλώσσα, πείραγμα, απειλές, ψέματα, ειρωνεία), σωματικά (καυγάδες, κλωτσιές, γρατσουνιές, γράψιμο στους τοίχους, κλέψιμο αντικειμένων, βανδαλισμούς κ.α.), με υπερκινητικότητα, ανυπακοή, εκρήξεις θυμού ή οργής, μειωμένη σχολική επίδοση.

Έχουν διατυπωθεί τρεις κύριες θεωρητικές απόψεις για τη αιτιολογία της παιδικής επιθετικότητας: α. Η επιθετικότητα ως εγγενής αντίδραση, ως «ένστικτο», β. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ενίσχυσης και μίμησης προτύπων, γ. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ματαίωσης ή μη ικανοποίησης των αναγκών. Οι έρευνες, που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα, δείχνουν ότι οι αιτιώδεις παράγοντες της παιδικής επιθετικότητας ποικίλουν και αλληλοδιαπλέκονται. Οι κυριότεροι παράγοντες που φαίνεται να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εκδήλωση της επιθετικότητας (Διαταραχή διαγωγής) είναι η οικογένεια, το σχολείο, οι φίλοι, η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας, βιολογικοί παράγοντες, ατομικοί παράγοντες, η ιδιοσυγκρασία, η σωματική και ψυχική υγεία του παιδιού, τα Μ.Μ.Ε. και η ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Για την αντιμετώπιση της παιδικής επιθετικότητας εφαρμόζονται από τους ειδικούς διάφορες μέθοδοι θεραπευτικής παρέμβασης, μεταξύ των οποίων επικρατούν η πολυσυστημική παρέμβαση, η συμπεριφοριστική παρέμβαση (ενίσχυση, απόσβεση), η παιγνιοθεραπεία και η εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων. Τόσο στο τομέα της αντιμετώπισης όσο και στο τομέα της πρόληψης της επιθετικότητας των παιδιών, η ενεργός συμμετοχή και συνεργασία των γονιών και των δασκάλων με τον κοινωνικό λειτουργό, κρίνεται αναγκαία για το σχεδιασμό της θεραπευτικής παρέμβασης και για την υλοποίησή της.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

Στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης γίνεται μια εισαγωγή στο θέμα της επιθετικότητας , πως η ίδια πρωτοεκδηλώθηκε και θεωρήθηκε από τους ειδικούς ως διαταραχή της διαγωγής. Στην συνέχεια, παρατίθεται το πρόβλημα λόγω του οποίου γίνεται η μελέτη. Η παραπομπή όλο και περισσότερων παιδιών σε ειδικούς για επιθετική συμπεριφορά και οι δείκτες στατιστικών μετρήσεων που δείχνουν ότι έχει αυξηθεί δραματικά στη χώρα μας , είναι αρκετά για να ευαισθητοποιηθεί κανείς και να ασχοληθεί με το θέμα. Ύστερα από την παράθεση του προβλήματος, αναφέρεται ο σκοπός της μελέτης. Όπου γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης εκείνων των παραγόντων που συνδέονται αιτιολογικά με την εκδήλωση της επιθετικότητας σε παιδιά σχολικής ηλικίας 6-12 ετών. Στην συνέχεια, ορίζονται οι όροι του θέματος της μελέτης. Αρχικά, επισημαίνεται ο όρος επιθετικότητα ως ο κυρίαρχος όρος της μελέτης σε σχέση με την διαμάχη της διαγωγής που είναι η επιστημονική εξήγηση του όρου επιθετικότητα. Παρατίθεται επίσης ο όρος διαταραχή της διαγωγής όπου πρόκειται για μια διαταραχή που χαρακτηρίζεται από αντικοινωνική συμπεριφορά που παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων, όπως ψέματα , κλοπές ή απάτες. Αναφέρονται και τα διαγνωστικά κριτήρια αυτής.

Το πρώτο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου της μελέτης αναφέρεται στα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της παιδικής επιθετικότητας. Ανάλογα με την ηλικία αλλάζουν και οι τρόποι έκφρασης της επιθετικότητας. Αλλιώς θα προβάλλει την επιθετική συμπεριφορά ένα παιδί προσχολικής ηλικίας, αλλιώς στην σχολική και εν συνεχεία στην περίοδο της εφηβείας. Αναφέρονται επίσης και οι διαφορές ανάλογα με το φύλο. Στη συνέχεια αναφέρονται οι μορφές επιθετικής συμπεριφοράς που συναντιόνται περισσότερο σε παιδιά σχολικής ηλικίας. Κάποιες από αυτές είναι η

λεκτική ή σωματική επιθετικότητα, η υπερκινητικότητα, η ανυπακοή, οι εκρήξεις θυμού/οργής ή ακόμα ενέργειες εχθρότητας και μίσους.

Στο δεύτερο μέρος του δευτέρου κεφαλαίου παρουσιάζονται τα αίτια έκφρασης της επιθετικότητας. Η πρώτη άποψη δέχεται την επιθετικότητα ως εγγενής αντίδραση, ως «ένστικτο».. Η δεύτερη άποψη που έρχεται σε αντίθεση με τη πρώτη υποστηρίζει ότι η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα μίμησης προτύπων. Υπάρχει και μια τρίτη άποψη οι υποστηρικτές της οποίας θεωρούν την επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ματαίωσης ή μη ικανοποίησης αναγκών. Στην συνέχεια αναφέρονται με λεπτομέρεια οι αιτιολογικοί παράγοντες με τους οποίους το παιδί έρχεται σε καθημερινή συναναστροφή και είναι ικανοί με λάθος χειρισμούς να προκαλέσουν επιθετική συμπεριφορά. Σε ατομικούς παράγοντες (σειρά γέννησης, παιδικά βιώματα, αν είχε φιλοξενηθεί σε κάποιο ίδρυμα, αν είναι υιοθετημένο, αν πάσχει από κάποια σωματική ή ψυχική αναπηρία). Η οικογένεια και το σχολείο είναι δυο βασικές πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης που αποβλέπουν στον εξανθρωπισμό του νέου ατόμου στην διαμόρφωση μιας κοινωνικοπολιτικής προσωπικότητας. Με την είσοδο του παιδιού στο σχολείο σηματοδοτείται και η αφύπνιση της κοινωνικότητας του. Οι φίλοι κάνουν έντονη την παρουσία τους, και η σχέση μαζί τους εξαρτάται από τα βιώματα που έχουν μέσα από την οικογένεια. Η κοινωνικοοικονομική κατάσταση που προέρχεται το παιδί είναι άλλος ένας αιτιολογικός παράγοντας επιθετικής συμπεριφοράς. Ένα από τα σοβαρά αίτια δημιουργίας επιθετικής συμπεριφοράς στις μέρες μας αποτελούν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Η προβολή βίας και επιθετικής συμπεριφοράς, από τις ειδήσεις, τις ταινίες αμερικανικού τύπου καθώς και από τα κινούμενα σχέδια, μέσω της μίμησης παίρνουν στα παιδιά με αποτέλεσμα να επιδίδονται και αυτά σε παρόμοιες πράξεις. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, επέφερε σημαντικές αλλαγές στη ζωή του ανθρώπου έδωσε λύσεις σε προβλήματα αλλά δημιούργησε και πολλά

άλλα. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές τα video games, η περιήγηση στο διαδίκτυο/internet, τα dvd, τα κινητά και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια αποτελούν σήμερα τα κατεξοχήν παιχνίδια των αντικαθιστώντας τα παλαιότερα παραδοσιακά παιχνίδια όπως το κρυφτό και το κυνηγητό κ.α.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στην πρόληψη και τη θεραπεία. Αναφέρονται τρόποι για την αντιμετώπιση της παιδικής επιθετικότητας τόσο σε επίπεδο οικογένειας όσο και στο σχολικό επίπεδο. Παρατίθενται τρόποι χειραγώγησης των παιδιών από τους γονείς καθώς και τι πρέπει να γνωρίζουν οι δάσκαλοι στο σχολείο (ιδιαιτερότητες των παιδιών, συνεχή επαφή με τους γονείς κ.τ.λ.) όσον αφορά τη θεραπεία παρατίθενται οι βασικές θεραπευτικές μέθοδοι. Πρώτη η πολυσυστημική προσέγγιση όπου η θεραπευτική αντιμετώπιση περιλαμβάνει το παιδί, τα μέλη της οικογένειας και όλο το περιβάλλον που έρχεται σε επαφή, σχολείο κ.τ.λ. Δεύτερη είναι η συμπεριφοριστική προσέγγιση που βασίζεται στη θεωρία της μάθησης και τροποποίησης της προβληματικής συμπεριφοράς. Ακολουθεί ο θεραπευτικός ρόλος του παιχνιδιού κ τέλος η εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων η προσέγγιση αυτή περιλαμβάνει μια δομημένη εμπειρία μάθησης για την ανάπτυξη δεξιοτήτων ικανοποιητικών συναλλαγών με τους ανθρώπους.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης παρουσιάζει το ρόλο του σχολικού κοινωνικού λειτουργού καθώς τα συμπεράσματα και τις προτάσεις της ομάδας για το θέμα της μελέτης.

ΑΡΤΙΚΟΛΕΞΑ/ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

όπ.: όπως

π.: πίσω

σελ.: σελίδα

κ.α.: και άλλα

κ.τ.λ.: και τα λοιπά

π.χ.: παραδείγματος χάριν

Μ.Μ.Ε: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Ε.Ε. : Ευρωπαϊκή Ένωση

Άρθρ.: Άρθρο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΘΕΜΑ

Πλήθος βιβλιογραφικών αλλά και εμπειρικών ερευνών αποδεικνύουν ότι κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η παιδική επιθετικότητα ή διαταραχή διαγωγής αποτελεί ένα συχνό και κρίσιμο φαινόμενο. Η ραγδαία αύξηση της παιδικής επιθετικότητας έχει απασχολήσει έντονα τον κόσμο των ειδικών αλλά και το ευρύτερο κοινό.

Η συχνή εκδήλωση της επιθετικότητας, είναι ένα εξαιρετικά ανησυχητικό φαινόμενο, και αυτό αποτέλεσε την αφετηρία μιας πληθώρας επιστημονικών ερευνών για την κατανόηση της αιτιολογίας του και την μελέτη αποτελεσματικών μεθόδων πρόληψης και αντιμετώπισης.

Η εκδήλωση της επιθετικότητας στην παιδική ηλικία, ιδιαίτερα στο δημοτικό, αποτελεί μια φυσιολογική κατάσταση. Τα βασικά κριτήρια με βάση τα οποία η επιθετικότητα ξεφεύγει από το «φυσιολογικό» και θεωρείται υπερβολική, αντιπαραγωγική και δυσλειτουργική είναι η ένταση της επιθετικότητας, η διάρκεια και η συχνότητα της. Οι σοβαρές και επίμονες μορφές επιθετικής και αντικοινωνικής συμπεριφοράς περιγράφονται στην ψυχοπαθολογία με τον όρο 'Διαταραχή διαγωγής'.

Η Διαταραχή διαγωγής έκανε την εμφάνιση της για πρώτη φορά ως διαγνωστική κατηγορία το 1980 στο DSM-III (American Psychiatric Association, 1980), όπου η περιγραφή της γινόταν με βάση δύο διαστάσεις, το βαθμό κοινωνικοποίησης και το βαθμό επιθετικότητας. Η ύπαρξη ενός μόνο συμπτώματος από αυτά που παρουσιάζονται στο DSM-III ήταν αρκετή για τη διάγνωση της διαταραχής. Το 1987, με την έκδοση του DSM-III-R (American Psychiatric Association, 1987), παρουσιάστηκε ένας κατάλογος με 13 συμπτώματα και ο αριθμός των

συμπτωμάτων που έπρεπε να πληρούνται προκειμένου να τεθεί η διάγνωση ορίστηκε στα τρία, με προϋπόθεση την παρουσία τους για διάστημα τουλάχιστον έξι μηνών. Η αύξηση αυτή αντανάκλωσε τη διαπίστωση ότι πρόκειται για μια πολυδιάστατη διαταραχή, η οποία συμπεριλαμβάνει πολλές διαφορετικές και ετερογενείς μορφές συμπεριφοράς. Το 1994, με την έκδοση του DSM-IV (American Psychiatric Association, 1994), η λίστα των συμπτωμάτων αυξήθηκε κατά δύο, τα οποία περιέγραφαν σοβαρότερες μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς.(σ. 137, Ε.Κάκουρος, Κ.Μανιαδάκη, 2003)¹

Ωστόσο, ορισμένοι ερευνητές θέτουν το ερώτημα κατά πόσο η Διαταραχή διαγωγής αποτελεί πραγματικά μια μορφή παθολογικής συμπεριφοράς ή πρόκειται για λειτουργική αντίδραση ορισμένων ατόμων σε περιβάλλοντα που προκαλούν την επιθετικότητα και υποθάλπουν την εγκληματικότητα. Οι ερευνητές αυτοί τονίζουν μάλιστα ότι αν η έμφαση δίνεται στην διάγνωση μιας τέτοιας διαταραχής στο άτομο, τότε παραβλέπονται οι κοινωνικές επιδράσεις που προκαλούν κι στηρίζουν την εκδήλωση της και έτσι παραβλέπεται η σημασία της πρόληψης και της παρέμβασης σε κοινωνικό επίπεδο.(σ.136,όπως 1) Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται, κυρίως, ο όρος ‘επιθετικότητα’ και λιγότερο συχνά ο όρος ‘Διαταραχή διαγωγής’..

¹ ΚΑΚΟΥΡΟΣ, Ε,- ΜΑΝΙΑΔΑΚΗ, Κ. (2003). Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων. Αθήνα: Τυπωθήτω.

1.2 ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς από τα παιδιά αποτελεί ένα συνεχώς αυξανόμενο πρόβλημα με ποικίλες διαστάσεις τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Η συχνότητα παραπομπής παιδιών σε ειδικούς για επιθετικές μορφές συμπεριφοράς έχει αυξηθεί δραματικά. Η επιθετικότητα αποτελεί το 1/3 των προβλημάτων συμπεριφοράς που αντιμετωπίζουν σήμερα οι ψυχολόγοι και οι παιδαγωγοί.

Η παιδική επιθετικότητα μπορεί να εμφανιστεί είτε ως αντίδραση που πηγάζει από κάποια σοβαρή εξωτερική (περιβαλλοντική) αιτία είτε ως μια μαθημένη κατάσταση. Δυσμενείς περιβαλλοντικοί παράγοντες όπως ένα χαοτικό και διαταραγμένο οικογενειακό ή ευρύτερο περιβάλλον μπορεί να οδηγήσουν το παιδί να αναπτύξει στρατηγικές και τεχνικές μη αποδεκτές, προκειμένου να ισορροπήσει συναισθηματικά και να επιβιώσει.

Η αντιδραστική και επιθετική συμπεριφορά των παιδιών αποτελεί ένα πρόβλημα που αγγίζει την καθημερινότητα τους και μπορεί να γίνει αιτία και αφορμή για πολλά άλλα τόσο για τα ίδια τα παιδιά όσο και για το ευρύτερο περιβάλλον τους. Δημιουργεί προβλήματα στις σχέσεις τους με την οικογένεια, τους συνομηλίκους και το σχολείο ενώ παράλληλα δεν τους δίνει την δυνατότητα να κοινωνικοποιηθούν σωστά και ενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σύνολο. Πολλά από τα παιδιά αυτά συνεχίζουν να παρουσιάζουν επιθετική συμπεριφορά και βία ως έφηβοι και αργότερα ως ενήλικοι. Είναι φανερό ότι η επιθετικότητα αφορά την κοινωνική τους ζωή την οποία και διαταράσσει.

Πλήθος επιθετικών ενεργειών από μέρους των παιδιών στο εσωτερικό της οικογένειας, στο σχολείο και στους εξωσχολικούς χώρους επιβεβαιώνουν ένα σοβαρότατο, πλέον, κοινωνικό φαινόμενο, που αφορά όλους μας και τονίζουν την επιτακτική ανάγκη να βρεθούν λύσεις.

1.3 ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η εκδήλωση της παιδικής επιθετικότητας αποτελεί ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα που απασχολεί σήμερα τους ειδικούς ψυχικής υγείας (ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς, παιδαγωγούς, ψυχιάτρους κ.α.) καθώς ο αριθμός των παιδιών που παραπέμπονται για βοήθεια στους ειδικούς αυξάνεται ραγδαία.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης εκείνων των παραγόντων που φαίνονται να συνδέονται αιτιολογικά με την εκδήλωση της επιθετικότητας σε παιδιά σχολικής ηλικίας (6-12 ετών). Οι κυριότεροι παράγοντες που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εκδήλωση της επιθετικότητας (Διαταραχή διαγωγής) είναι η οικογένεια, το σχολείο, οι φίλοι, η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας, βιολογικοί παράγοντες, ατομικοί παράγοντες, η ιδιοσυγκρασία, η σωματική και ψυχική υγεία του παιδιού, τα Μ.Μ.Ε. και η ανάπτυξη της τεχνολογίας. Σκοπός της μελέτης μας είναι να αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο, οι παράγοντες αυτοί επιδρούν καταλυτικά στην συμπεριφορά και στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών σχολικής ηλικίας.

Παράλληλα, θα αναφερθούμε σε συνθήκες και στρατηγικές που εννοούν την υγιή ανάπτυξη των παιδιών και συμβάλλουν στην πρόληψη και την αντιμετώπιση ανεπιθύμητων μορφών συμπεριφοράς όπως η επιθετικότητα.

Τέλος, θα παραθέσουμε τις επικρατέστερες μεθόδους θεραπευτικής παρέμβασης που εφαρμόζονται από τους ειδικούς, οι οποίες ποικίλουν ανάλογα με τις μορφές εκδήλωσης της επιθετικής συμπεριφοράς, την οικογενειακή κατάσταση κτλ. Οι κυριότερες μέθοδοι είναι η πολυσυστημική παρέμβαση, η συμπεριφοριστική παρέμβαση (ενίσχυση, απόσβεση), η παιγνιοθεραπεία και η εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων.

1.4 ΟΡΙΣΜΟΙ ΟΡΩΝ

Επιθετικότητα: η, διάθεση για επίθεση, επιθετική στάση, προκλητικότητα.

Ο ορισμός της επιθετικότητας έχει απασχολήσει έντονα την επιστημονική κοινότητα καθώς δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός. Έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί, ωστόσο οι περισσότεροι επιστήμονες σήμερα αποδέχονται ότι η επιθετικότητα αποτελεί ένα ευρύ φάσμα επιθετικών τρόπων συμπεριφοράς καταστρεπτικού χαρακτήρα, που εκδηλώνεται με λόγια, πράξεις ή ακόμη και τη σιωπή και κατευθύνεται συνειδητά ή ασυνείδητα εναντίον διαφόρων αντικειμένων δηλαδή ανθρώπων, ζώων, πραγμάτων ή ακόμη και εναντίον του ίδιου του ατόμου. Η επιθετικότητα αναφέρεται πάντα σε συμπεριφορές που έχουν ως στόχο να βλάψουν τον άλλο. Αν δεν υπάρχει αυτή η πρόθεση, όση ζημιά κι αν προκαλεί μια συμπεριφορά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιθετική.(σ. 227, Michael Cole-Sheila R. Cole, 2001)³, (<http://www.specialeducation.gr>).

Ο Herbert αναγνωρίζει την επιθετικότητα ως ένα φυσιολογικό, αν και ενοχλητικό μέρος της διαδικασίας κοινωνικοποίησης που εμφανίζεται ήδη από την βρεφική ηλικία ως θυμός. Σύμφωνα με τον ορισμό του Herbert η επιθετικότητα περιλαμβάνει όχι μόνο στοιχεία καταστροφικά-³

2. COLE, M.- COLE, S.R. (2001). Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία. Επιμέλεια: Ζ. Μπαμπλέκου. Αθήνα: Τυπωθήτω.

αρνητικά, αλλά και στοιχεία δημιουργικά-θετικά, ακόμη και ιδιότητες που είναι απαραίτητες για την επιβίωση του ατόμου.

Ο Bandura υποστηρίζει ότι η επιθετικότητα είναι φυσική ορμή καταστροφής, που παρουσιάζεται σε όλα τα έμβια όντα και ιδιαίτερα όντα ανίσχυρα και ανασφαλή.

Επιπλέον, οι Krebs και Miller εξηγούν ότι επιθετική συμπεριφορά «χαρακτηρίζεται κάθε συμπεριφορά που φαίνεται να αποσκοπεί στην μείωση της ευεξίας ενός άλλου ατόμου είτε καταστρέφοντας τις βιολογικές ή κοινωνικές προϋποθέσεις που την εξασφαλίζουν είτε αδιαφορώντας για αυτές». (σ.138, Π.Σ.Κορδούτης, 1997)³

Ο Moser γράφει ότι με τον όρο επιθετικότητα προσδιορίζουμε τη διαρκή διάθεση του ατόμου να εμπλακεί σε πραγματικές ή φαντασιωτικές επιθετικές διαγωγές. Αυτή η επιθετικότητα μπορεί να είναι κακοήθης, καταστροφική, αλλά μπορεί να είναι καλοήθης, όπου η μαχητικότητα του ατόμου εκφράζεται με την άμιλλα και την δημιουργικότητα. (σ. 65, Courtecuisse V-Fortin J-Pain J- Mpeze L- Selosse J, 1998)⁵

Ένας ακόμη ορισμός που έχει διατυπωθεί είναι ότι η επιθετικότητα αναφέρεται στους πιο συχνούς μηχανισμούς αντιστάσεις των παιδιών, όταν βρεθούν σε καταστάσεις συναισθηματικής απόγνωσης ή σε καταστάσεις που τις θεωρούν ανεπιθύμητες και μη συμβατές με τις ιδιαίτερες ανάγκες τους και την ατομικότητα τους (<http://www.sepen.gr>).

³ ΚΟΡΔΟΥΤΗΣ, Π.Σ. (1997). Η επιθετικότητα ως κοινωνικό κίνητρο: Θεωρία για την ερμηνεία και την πρόβλεψη της επιθετικής συμπεριφοράς. Στο 'Η επιθετικότητα στην οικογένεια στο σχολείο και στην κοινωνία'. Επιμέλεια: Ι.Ν. Νέστορος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

⁴ COURTECUISSSE, V.- FORTIN, J.- PAIN, J.- ΜΠΕΖΕ, Λ.- SELOSSE, J. (1998). Βία στο σχολείου και βία του σχολείου. Επιμέλεια Λ. Μπεζέ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ψυχολόγοι και παιδαγωγοί υποστηρίζουν: ότι η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών, ακόμα και η υπερβολική ή «παθολογική», είναι κάτι σαν «ευλογία». Γιατί μας δείχνει ότι τα παιδιά έχουν κάποιο

πρόβλημα μέσα τους και θέλουν να επικοινωνήσουν μαζί μας, ώστε να το βγάλουν προς τα έξω, να το δηλώσουν, έστω και με αυτόν τον τρόπο. Η εκδήλωση επιθετικότητας μοιάζει, σ' αυτήν την περίπτωση, με τον πυρετό των παιδιών μας, είναι το ξέσπασμα, το «καμπανάκι» που μας προειδοποιεί ότι κάτι δεν πάει καλά. (<http://www.specialeducation.gr>).

Τέλος, η ψυχαναλύτρια Κλάρα Τόμσον υποστηρίζει ότι η επιθετικότητα δεν είναι απαραίτητα καταστροφική αλλά αναβλύζει από μια έμφυτη τάση του ατόμου να αναπτυχθεί και να κυριαρχήσει πάνω στη ζωή, μια τάση που φαίνεται να χαρακτηρίζει όλη τη ζωντανή ύλη. Μόνο όταν αυτή η ζωτική δύναμη παρεμποδίζεται στην εξέλιξη της, συνδυάζονται μαζί της και τα στοιχεία του θυμού, της οργής ή και του μίσους. (σ.69, Antony Store)⁵.

Διαταραχή Διαγωγής: Διαταραχή που χαρακτηρίζεται από αντικοινωνική συμπεριφορά και συμπεριφορά που παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων, όπως ψέματα, κλοπές ή απάτες. Τα διαγνωστικά κριτήρια κατά για τη Διαταραχή Διαγωγής παρουσιάζονται παρακάτω. Η συμπεριφορά των ατόμων ομαδοποιείται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: επιθετικότητα προς τους ανθρώπους και ζώα, καταστροφή περιουσίας, απάτες ή κλοπές και σοβαρές παραβιάσεις κανόνων.

⁵ STORE, A. (1988). Ανθρώπινη επιθετικότητα Αθήνα: Γλάρος

Α. Ένας επαναλαμβανόμενος και επίμονος τύπος συμπεριφοράς στον οποίο τα βασικά δικαιώματα των άλλων ή μείζονες κοινωνικές σταθερές ή κανόνες που ταιριάζουν στην ηλικία παραβιάζονται, όπως εκδηλώνεται με την παρουσία τριών (ή περισσότερων) από τα παρακάτω κριτήρια στους τελευταίους 12 μήνες, με τουλάχιστον ένα κριτήριο παρόν στους τελευταίους έξι μήνες:

Επιθετικότητα σε ανθρώπους και ζώα

- (1) συχνά φοβερίζει, απειλεί ή τρομοκρατεί άλλους
- (2) συχνά ξεκινά σωματικούς καβγάδες
- (3) έχει χρησιμοποιήσει κάποιο όπλο που μπορεί να προκαλέσει σοβαρή σωματική βλάβη σε άλλους (π.χ. ένα ρόπαλο, τούβλο, μαχαίρι, μπουκάλι)
- (4) έχει φερθεί σκληρά σωματικά σε ανθρώπους
- (5) έχει φερθεί σκληρά σωματικά σε ζώα
- (6) έχει κλέψει με επίθεση σε κάποιο θύμα
- (7) έχει εξαναγκάσει κάποιο άτομο σε σεξουαλική δραστηριότητα μαζί του

Καταστροφή περιουσίας

- (8) έχει εσκεμμένα βάλει φωτιά με σκοπό να προξενήσει σοβαρή ζημιά
- (9) έχει εσκεμμένα καταστρέψει την περιουσία άλλων

Απάτη ή κλοπή

- (10) έχει διαρρήξει σπίτι, κτήριο ή αυτοκίνητο κάποιου άλλου ατόμου
- (11) συχνά λέει ψέματα για να αποκτήσει πράγματα ή να πετύχει χάρες ή για να αποφύγει υποχρεώσεις

(12) έχει κλέψει αντικείμενα μη ευτελούς αξίας χωρίς να επιτεθεί σε κάποιο θύμα

Σοβαρές παραβιάσεις κανόνων

(13) συχνά μένει έξω τη νύχτα παρά τις γονεϊκές απαγορεύσεις, με αρχή πριν την ηλικία των 13 χρόνων

(14) έχει φύγει από το σπίτι και διανυκτέρευσε εκτός σπιτιού τουλάχιστον δύο φορές ενώ ζούσε στο πατρικό σπίτι ή στο σπίτι αυτών που υποκαθιστούν του

(15) συχνά κάνει σκασιαρχείο από το σχολείο, με αρχή πριν την ηλικία των 13 χρόνων

Β. Η διαταραχή της συμπεριφοράς προκαλεί κλινικά σημαντική έκπτωση στην κοινωνική, σχολική λειτουργικότητα.

Γ. Εάν το άτομο είναι 18 χρονών ή μεγαλύτερο, δεν πληρούνται τα κριτήρια για Αντικοινωνική Διαταραχή της Προσωπικότητας.

-Διακρίνονται δύο τύποι Διαταραχής Διαγωγής: Με Έναρξη στην Παιδική ηλικία και Με Έναρξη στην Εφηβική ηλικία. (σ.621, Νίκου Μάνου, 1997)⁶

⁶ ΜΑΝΟΥ, Ν. (1997). Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής. Αναθεωρημένη Έκδοση, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΜΕΡΟΣ 1 - ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ – ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

2.1.1 ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Τα παιδιά αρχίζουν να εκδηλώνουν στοιχεία επιθετικότητας σύντομα μετά την γέννηση τους σε καταστάσεις που τους προκαλούν δυσαρέσκεια. Ωστόσο καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν δύο μορφές επιθετικότητας μπορούν να εμφανίσουν στο ρεπερτόριο της συμπεριφοράς τους, την συντελεστική (ή αυτοκαταστροφική) και την εχθρική-εκδικητική επιθετικότητα. Η συντελεστική επιθετικότητα έχει ως στόχο την απόκτηση κάποιου επιθυμητού πράγματος πχ. χτυπά ή απειλεί ένα άλλο παιδί για να αποκτήσει ένα παιχνίδι, δεν κατευθύνεται σε κάποιο άλλο πρόσωπο αλλά διαπράττεται για να επιτευχθεί ένας στόχος. Η εχθρική επιθετικότητα, που ορισμένες φορές λέγεται και «προσωπικά κατευθυνόμενη» επιθετικότητα, στοχεύει συγκεκριμένα να πληγώσει κάποιο άλλο πρόσωπο, είτε για εκδίκηση είτε για εδραίωση κυριαρχίας, που μπορεί μακροπρόθεσμα να επιφέρει στον επιτιθέμενο ορισμένα οφέλη (σ.227, όπως 2)

Η επιθετικότητα στα βρέφη πηγάζει από την μη ικανοποίηση των αναγκών και επιθυμιών του και εκδηλώνεται με το κλάμα.

Μετά τον πρώτο χρόνο της ζωής οι εκδηλώσεις επιθετικότητας των παιδιών είναι συντελεστικής μορφής και στρέφονται κυρίως στον εαυτό τους. Τέτοιες εκδηλώσεις είναι να πηδούν νευριασμένα πάνω-κάτω, να κρατούν την αναπνοή τους και να μελανιάζουν, να χτυπιούνται

στο πάτωμα, να κοκαλώνουν το σώμα, να ξεφωνίζουν, να μουγκρίζουν, να τραβούν τα μαλλιά τους κτλ. (<http://www.e-paideia.gr>)

Αργότερα από την ηλικία των δύο με τριών ετών η συντελεστική επιθετικότητα μειώνεται, οι τυχαίες, δηλαδή, -χωρίς συγκεκριμένο αποδέκτη- εκδηλώσεις επιθετικότητας γίνονται πιο σπάνιες, ενώ η εχθρική επιθετικότητα γίνεται συχνότερη. Στα πλαίσια της εχθρικής επιθετικότητας τα παιδιά μπορεί να πετάνε πράγματα, να αρπάζουν δυνατά με τα χέρια, να τσιμπάνε, να δαγκώνουν, να χτυπάνε, να βρίζουν, να διαπληκτίζονται, να επιμένουν ανυποχώρητα, να κοροϊδεύουν τα αδέρφια τους κτλ.

Κατά την προσχολική ηλικία (3-6 ετών) τα παιδιά γίνονται πιο επιθετικά απέναντι στους γονείς και τα αδέρφια, ωστόσο έχει παρατηρηθεί ότι η σωματική επιθετικότητα μειώνεται ενώ το ποσοστό της λεκτικής επιθετικότητας συνεχίζει να αυξάνεται. Κυριαρχούν οι εκρήξεις θυμού, η ανυπακοή, το πείσμα, η διάσπαση της προσοχής κτλ. (<http://www.e-paideia.gr>), (σ. 229 όπως 2)

Κατά τη διάρκεια των σχολικών χρόνων η επιθετικότητα στρέφεται προς τους συνομηλίκους και τους δασκάλους και εκδηλώνεται με διαπληκτισμούς, αγενή συμπεριφορά, αδιάφορη στάση προς το σχολείο, απόσυρση, θυμό, ζήλια, καταστροφικότητα, ανυπακοή, καταστρατήγηση των σχολικών κανόνων, φραστικές επιθέσεις κτλ. Τα παιδιά σ' αυτήν την ηλικία έχουν πλέον συνείδηση της εχθρικής συμπεριφοράς τους και πρόθεση να προκαλέσουν ζημιά ή να κάνουν κακό. Σ' αυτό το σημείο, πρέπει να τονίσουμε ότι κατά τη σχολική ηλικία (6-12 ετών) παρατηρείται μείωση της επιθετικότητας η οποία πιθανώς οφείλεται στη διαδικασία μάθησης και στην ανάπτυξη της ικανότητας για αυτοέλεγχο από μέρους των παιδιών.

Συνειδητοποιώντας πώς πρέπει να συμπεριφερθούν, τα παιδιά είναι ικανά να εκδηλώνουν το θυμό ή την απογοήτευση τους με κοινωνικά

αποδεκτούς τρόπους ή ακόμα και να αναστέλλουν την ανοιχτή εκδήλωση της επιθετικότητας (σ.30, Martin Herbert, 1989)⁷, (<http://www.e-paideia.gr>)

Αργότερα κατά την διάρκεια της εφηβείας η επιθετικότητα μπορεί να εκδηλώνεται μέσω αντικοινωνικής συμπεριφοράς ή προκλητικής συμπεριφοράς, με σοβαρή και επίμονη ανυπακοή, με συχνές και έντονες εκρήξεις θυμού, με απουσίες από το σχολείο, ψευδολογίες ή με κατάχρηση ουσιών από τον έφηβο (<http://www.e-paideia.gr>).

2.1.2 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΓΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η συχνότητα και η ένταση της επιθετικής συμπεριφοράς διαφέρουν ανάλογα με το φύλο του παιδιού. Τα αγόρια από το δεύτερο κιόλας έτος τη ζωής τους παρουσιάζουν, κατά μέσο όρο, συχνότερα και με μεγαλύτερη ένταση επιθετικές συμπεριφορές συγκριτικά με τα κορίτσια, οι οποίες, όμως, με την πάροδο της ηλικίας μειώνονται. Ιδιαίτερα εμφανείς είναι και οι διαφορές ως προς τον τρόπο εκδήλωσης της επιθετικότητας μεταξύ των δύο φύλων. Στα αγόρια η επιθετικότητα στρέφεται προς τ' άλλα αγόρια μέσα από βιαιοπραγίες και τσακωμούς ενώ στα κορίτσια εκδηλώνεται με λεκτικές επιθέσεις και στρέφεται προς τον ίδιο τους τον εαυτό συχνά με ενέργειες αυτοτιμωρίας.

⁷ HERBERT, M. (1989). Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας. Επιμέλεια: Ι. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Πολλά αγόρια χρησιμοποιούν επίσης τη σωματική τους δύναμη για να εκφοβίσουν τα θύματά τους. Τα κορίτσια καταφεύγουν συνήθως σε άλλες λύσεις - για παράδειγμα, μπορεί να αποκλείουν κάποια κορίτσια από την παρέα τους ή να διαδίδουν προσβλητικές ιστορίες για άλλα κορίτσια. Αυτές οι μορφές επιθετικής συμπεριφοράς είναι εξίσου τραυματικές για το θύμα.

Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι οι διαφορές αυτές οφείλονται τόσο σε βιολογικούς παράγοντες όσο και σε κοινωνικούς παράγοντες. Όσον αφορά τους βιολογικούς παράγοντες, έχει διαπιστωθεί ότι ενδογενείς διαφορές ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια, που σχετίζονται κυρίως με τις ορμόνες (ανδρογόνα) και ίσως τα χρωμοσώματα, συνδέονται με τις ατομικές διαφορές στην ιδιοσυγκρασία. Τα αγόρια, εξαιτίας της διαφοράς στην αναλογία των ορμονών σε σχέση με τα κορίτσια, εμφανίζουν υψηλότερο επίπεδο ενεργητικότητας και μεγαλύτερο βαθμό κινητικότητας. Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να τους επιβάλλονται περισσότεροι περιορισμοί από τον κοινωνικό περίγυρο, οι οποίοι με την σειρά τους ασκούν μεγάλη εσωτερική ένταση, προξενούν ματαιώσεις και οδηγούν σε αντιδραστικές συμπεριφορές.

Ωστόσο, οι βιολογικοί παράγοντες δεν είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για τις διαφορές αυτές, σημαντικότερο ρόλο παίζει το περιβάλλον και ο τρόπος διαπαιδαγώγησης του παιδιού όπως αυτός προσδιορίζεται από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα. Οι διαφορές αντανakλούν τους κοινωνικούς ρόλους που αποδίδει η κοινωνία στα δύο φύλα, σύμφωνα με τους οποίους τα κορίτσια πρέπει να είναι ήσυχα, υπάκουα, ευαίσθητα και να προσφέρουν αγάπη και στοργή. Αντίθετα, λοιπόν, με τα κορίτσια που αποδοκιμάζονται για την επιθετική συμπεριφορά τα αγόρια αναμένεται να ενσαρκώνουν το ρόλο του ζηρού, του αρρενωπού, του εκρηκτικού και του δυναμικού. Το κοινωνικό περιβάλλον των αγοριών, και πιο συγκεκριμένα οι γονείς,

έχουν την τάση να επιδοκιμάζουν και να ενθαρρύνουν άμεσα ή έμμεσα την επιθετική συμπεριφορά τους καθώς την θεωρούν συστατικό στοιχείου «ανδροπρέπειας». Στο σύνολο της αυτή η στάση τροφοδοτεί και δικαιολογεί την επιθετικότητα των αγοριών ως κάτι φυσιολογικό και αναμενόμενο ενώ αγνοεί τις επικίνδυνες συνέπειες που μπορεί να προκαλέσει μακροπρόθεσμα. (σ.32 όπως 7) (<http://www.specialeducation.gr>),(<http://www.gym-sappon.rod.sch.gr>)

2.1.3 ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ ΗΛΙΚΙΑΣ 6-12 ΕΤΩΝ

Όπως αναφέραμε παραπάνω η επιθετικότητα λαμβάνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με την ηλικία, τα κίνητρα και το σκοπό που επιδιώκει. Το παιδί για να εκφράσει τις επιθετικές του προθέσεις, χρησιμοποιεί κάθε φορά τα διαθέσιμα μέσα που του είναι πιο πρόσφορα. Στην συγκεκριμένη παράγραφο θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τις κυριότερες μορφές επιθετικότητας έτσι όπως αυτές εκδηλώνονται κατά τη σχολική ηλικία στο οικογενειακό, σχολικό περιβάλλον και στις διαπροσωπικές του σχέσεις.

Η επιθετικότητα περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα εκδηλώσεων τόσο σε επίπεδο συμπεριφοράς όσο και σε επίπεδο συναισθήματος. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων παρατηρείται λεκτική-φραστική επιθετικότητα, σωματική επιθετικότητα, υπρκινητικότητα, ανυπακοή-απειθεία, εκρήξεις οργής/θυμού, ενέργειες μίσους, θυμός, ζήλια, γκρίνια κτλ. Παρακάτω θα δούμε αναλυτικά αυτές τις μορφές έκφρασης:

I. Λεκτική Επιθετικότητα

- άσχημη γλώσσα

Η «άσχημη» γλώσσα είναι μια μορφή λεκτικής επιθετικότητας την οποία τα παιδιά χρησιμοποιούν με σκοπό να «βγάλουν» από μέσα τους εχθρικά συναισθήματα που δεν μπορούν να εκφράσουν με άλλους τρόπους. Συνήθως αναπαράγουν λέξεις και εκφράσεις που έχουν ακούσει από μεγαλύτερους ή από άλλα παιδιά και τις επαναλαμβάνουν στις πιο ακατάλληλες στιγμές. Στο σχολείο τα επιθετικά παιδιά μπορεί να χρησιμοποιούν ύβρεις και να αποδίδουν χαρακτηρισμούς στους συμμαθητές τους όπως βλάκας, χαζός, ηλίθιος με σκοπό να τους θίξουν και να τους προσβάλλουν. Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει και στην οικογένεια όταν τα επιθετικά παιδιά συστηματικά αισχρολογούν μπροστά στους γονείς τους ή βρίζουν τα αδέρφια τους. Χαρακτηριστικό στοιχείο της «άσχημης» γλώσσας είναι η δυνατή φωνή, η επανάληψη και το έντονο ύφος που χρησιμοποιούν τα παιδιά.

Οι άσχημες λέξεις που είναι πιο δημοφιλείς στα παιδιά σχετίζονται συνήθως με τα περιπτώματα και το σεξ και είναι αυτές που προκαλούν τις πιο έντονες αντιδράσεις του περίγυρου. Οι λόγοι που τα παιδιά καταφεύγουν στη «άσχημη» γλώσσα είναι αφενός η γοητεία που ασκεί το γεγονός, ότι, τόσο οι ίδιες οι λέξεις όσο και τα πράγματα στα οποία αναφέρονται, είναι απαγορευμένες, αφετέρου η αρέσκεια των παιδιών να μιμούνται τους μεγάλους καθώς η «άσχημη» γλώσσα θεωρείται κάτι αποκλειστικά «για μεγάλους». Ένας ακόμη σημαντικός λόγος είναι ότι τα παιδιά μέσω των άσχημων λέξεων επιδιώκουν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον και να αποσπάσουν την προσοχή των μεγαλύτερων ώστε να ασχοληθούν μαζί τους.(σ.39, όπως 7).

- πείραγμα

Τα ενοχλητικά πειράγματα είναι αρκετά συνηθισμένα και διαδεδομένα προβλήματα της παιδικής ηλικίας. Ωστόσο, αν και συνηθισμένα, σε μερικά παιδιά λαμβάνουν μια πιο ανησυχητική μορφή. Τα πειράγματα αποτελούν μια άλλη μορφή λεκτικής επιθετικότητας στην οποία, όπως έχει διαπιστωθεί, καταφεύγουν συχνότερα τα αγόρια από ότι τα κορίτσια. Τα πειράγματα που χρησιμοποιούν τα παιδιά αποβλέπουν στο να εκνευρίσουν και να φέρουν σε δύσκολη θέση τα παιδιά, προς τα οποία κατευθύνονται, και αναπόφευκτα καταλήγουν σε διαπληκτισμούς. Πρόκειται για ένα είδος ψυχολογικού πολέμου με «θύματα» ευαίσθητα και ευάλωτα παιδιά, που συνήθως δεν είναι αποτελεσματικά στην αντεκδίκηση και στα αντίποινα ή παιδιά που ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα για κάποιο ιδιαίτερο γνώρισμα τους όπως τα παχύσαρκα ή αυτά με αναπηρίες.

Τα πειράγματα και οι προσβολές μπορεί να είναι η κατονομασία και τα κοροϊδευτικά σχόλια για κάποιο πραγματικό ή υποτιθέμενο ελάττωμα, ή σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να είναι ένα παρατσούκλι όπως σπασίκλας που εκνευρίζει υπερβολικά το άλλο παιδί, διάδοση προσβλητικών ιστοριών και «κουτσομπολιών» για κάποιο άτομο. Συχνά, επίσης, τα παιδιά μπορεί να χλευάζουν κάποιο άλλο, κάνοντας επικριτικά σχόλια για την εμφάνιση του, για την οικογένεια του, για το σπίτι του, για την σχολική του επίδοση στα μαθήματα ή στα παιχνίδια. Οι ευκαιρίες και οι αφορμές για πείραγμα και ταπείνωση είναι απεριόριστες. Τα παιδιά που γίνονται αποδέκτες τέτοιων εμπειριών βιώνουν μια κατάσταση έντασης και φόβου χωρίς διέξοδο. Όπως γίνεται φανερό τέτοιου είδους συμπεριφορές, ενώ φαίνονται συνήθεις και πολλές φορές δεν τους δίνεται η κατάλληλη σημασία, έχουν σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο επιθετικό παιδί όσο και σε εκείνο που δέχεται την επιθετική συμπεριφορά.

- απειλές

Πολύ συχνά τα παιδιά χρησιμοποιούν τις απειλές ως μέσο εκφοβισμού ή για την διεκδίκηση κάποιων πραγμάτων. Έχουν μάθει ότι με αυτόν τον τρόπο μπορούν να επιτύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα και να κερδίσουν όσα διεκδικούν. Η χρήση των απειλών είναι πιο έντονη όταν τέτοιου είδους συμπεριφορές έχουν ενισχυθεί μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον από τους γονείς.

Οι απειλές μπορεί να στρέφονται προς άλλα παιδιά στο σχολείο με στόχο να προκαλέσουν τρόμο, φόβο και άγχος ή να επιβάλλουν την κυριαρχία. Αντίστοιχες ενέργειες παρατηρούνται και στο σπίτι όπου, πολύ συχνά, τα παιδιά, προκειμένου να κάνουν αυτό που θέλουν, απειλούν και εκβιάζουν τους γονείς με διάφορους τρόπους, λέγοντας για παράδειγμα ότι θα σηκωθούν να φύγουν από το σπίτι αν δεν γίνει το δικό τους ή απειλούν τα αδέρφια τους για να αποκτήσουν πράγματα τα οποία δεν τους ανήκουν. Πολλές φορές οι γονείς, φοβούμενοι ότι τα παιδιά θα πραγματοποιήσουν αυτές τις απειλές, ανταποκρίνονται στα αιτήματά τους με αποτέλεσμα να τα ενισχύουν. Σ αυτό το σημείο οι γονείς παραγνωρίζουν το γεγονός ότι με αυτό τον τρόπο τροφοδοτούν κρυφές μορφές επιθετικότητας.(σελ. 37 όπως 7)

- ψέματα

Μια άλλη μορφή κρυφής επιθετικότητας είναι τα συστηματικά ψέματα που λένε τα παιδιά, με συχνότερους αποδέκτες το δάσκαλο και τους γονείς.

Τα παιδιά επιδίδονται σε ψέματα είτε για να αποτρέψουν τις αναπόφευκτες συνέπειες των πράξεων τους, στις οποίες έχουν προβεί ή θα προβούν και που θεωρούνται ανεπιθύμητες, είτε για να παρουσιάσουν έναν άλλο εαυτό πιο αρεστό, να αναπληρώσουν δηλαδή πραγματικές ή φανταστικές ατέλειες τους. Για παράδειγμα, λένε ψέματα στο δάσκαλο για να δικαιολογήσουν τον εαυτό τους που ήταν αδιάβαστοι ή λένε ψέματα στους γονείς για την σχολική τους επίδοση, για το που πάνε όταν βγαίνουν ή με ποιους κάνουν παρέα. Μερικά παιδιά, μάλιστα, έχουν καλλιεργήσει αυτή την «τέχνη» σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό.

Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι όταν το παιδί λέει ψέματα, η συμπεριφορά αυτή αποτελεί ένα «σήμα κινδύνου» ότι κάτι δεν πάει καλά με το παιδί. Ο λόγος για τον οποίο το παιδί έχει ανάγκη να πει ψέματα μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι οι γονείς πολλές φορές ζητάνε πολύ περισσότερα από ότι το παιδί μπορεί να κάνει ή ότι οι κανόνες συμπεριφοράς που θέτουν είναι περίπλοκοι και δύσκολοι για να μπορέσει το παιδί να τους τηρήσει και επομένως οι συνέπειες και τα παραπτώματα φαίνονται πολύ απειλητικές στο παιδί. Ένα παιδί μπορεί να νιώθει τόσο ανασφαλές και μειονεκτικό, ώστε ο μόνος τρόπος να προστατέψει τον εαυτόν του είναι να λέει ψέματα για τον εαυτό του. (<http://www.specialeducation.gr>).

- ειρωνεία

Η ειρωνεία είναι μια ακόμη μορφή λεκτικής επιθετικότητας που χρησιμοποιούν τα παιδιά στην επικοινωνία τους με τους άλλους. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα παιδιά ειρωνεύονται για να αμφισβητήσουν, να υποτιμήσουν, να κοροϊδεύσουν πρόσωπα και καταστάσεις. Για παράδειγμα μπορεί να ειρωνευτούν το δάσκαλο που θα τους κάνει κάποια παρατήρηση, κατά τη διάρκεια του μαθήματος, με

στόχο να τον υποβιβάσουν. Επίσης, η χρήση ειρωνείας αποτελεί για τα παιδιά ένα μέσο άμυνας σε δύσκολες καταστάσεις που δεν μπορούν να χειριστούν με διαφορετικό τρόπο. Τα παιδιά γνωρίζουν ότι η ειρωνεία έχει την δύναμη να αφοπλίζει και να εκνευρίζει τους άλλους και γι αυτό την χρησιμοποιούν. (<http://www.specialeducation.gr>).

II. Σωματική Επιθετικότητα

Έχει διαπιστωθεί ότι η σωματική επιθετικότητα μειώνεται κατά την σχολική ηλικία και αυξάνεται η λεκτική. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι οι επιθετικές σωματικές ενέργειες απουσιάζουν. Πλήθος σκληρών και απότομων εκδηλώσεων από μέρους των παιδιών παρατηρούνται μέσα στις οικογένειες, αλλά και στο σχολείο, που φανερώνουν ισχυρά συναισθήματα επιθετικότητας. Η βία, που είναι ένα είδος «φυσικής» επιθετικότητας, χρησιμοποιείται επίσης πολύ συχνά από τα παιδιά. Η επιθετικότητα στρέφεται όχι μόνο στα πρόσωπα του περιβάλλοντος αλλά και σε αντικείμενα και εκδηλώνεται με ποικίλους τρόπους. Παρακάτω αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα σωματικής επίθεσης:

Η σωματική επίθεση εκδηλώνεται με:

- Καυγάδες με άλλα παιδιά
- Μπουιές και χτυπήματα με τα χέρια
- Κλωτσιές
- Γρατσουιές
- Δάγκωμα
- Τράβηγμα μαλλιών

- Τσίμπημα
- Φτύσιμο
- Σπρώξιμο
- Τράβηγμα ρούχων
- Τρικλοποδιές
- Βανδαλισμούς στην σχολική αίθουσα
- Φθορά θρανίων
- Δημιουργία σκουπιδιών στην σχολική αίθουσα
- Σκίσιμο και μουτζούρωμα βιβλίων
- Γράψιμο στους τοίχους
- Σπάσιμο αντικειμένων (μολυβιών, χαράκων κτλ)
- Εκσφεντόνιση αντικειμένων
- Σύρσιμο αντικειμένων
- Κυνηγητό
- Κλέψιμο αντικειμένων
- Ακαταστασία προσωπικών αντικειμένων
- Βασανισμό ζώων
- Καταστροφή του δωματίου τους

III. Υπερκινητικότητα

Πολλοί γονείς αναφέρουν ότι η ιδιοσυγκρασία των παιδιών τους χαρακτηρίζεται από υψηλή ένταση. Περιγράφουν τα παιδιά τους ως άτομα ιδιαίτερα ενεργητικά, τα οποία «κουρδίζονται» εύκολα, ενθουσιάζονται υπερβολικά, είναι θορυβώδη, άγρια και είναι συχνά εκτός ελέγχου, ήδη από τη στιγμή της γέννησης τους. Επιπλέον αναφέρουν ότι τα παιδιά τους δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τους άλλους όταν μιλούν και να συγκεντρώσουν την προσοχή τους ακόμη και για σύντομο χρονικό διάστημα. Όταν ζητούν από τα παιδιά τους να κάνουν κάτι, λένε

ότι αυτά συχνά «κλείνουν τους διακόπτες». Χαρακτηριστικά, παραπονιούνται ότι τα παιδιά τους δεν μπορούν να καθίσουν ήσυχα και να παίξουν με τα παιχνίδια τους αλλά απαιτούν συνέχεια την προσοχή. Το παιδί μπορεί να τρέχει από δωμάτιο σε δωμάτιο συμπαρασύροντας αντικείμενα, πηδάει από το ένα κρεβάτι στο άλλο, κυλιέται στο πάτωμα, επιτίθεται σε φανταστικά πρόσωπα, διατηρεί το σώμα του σε στάση άμυνας κτλ. Η υπερκινητικότητα του είναι εμφανής και στο σχολείο. Συνηθίζει να τρέχει πάνω-κάτω γρήγορα, να εγκαταλείπει χωρίς λόγο και άδεια την θέση του, να έρχεται καθυστερημένα στο μάθημα, να ενοχλεί τους διπλανούς του με θορύβους και μορφασμούς, να «πετάγεται» χωρίς να έχει πάρει το λόγο, να διακόπτει άλλους όταν μιλούν, να μην προσέχει τον δάσκαλο κτλ. Τα παραπάνω εξηγούν και το λόγο για τον οποίο τα παιδιά αυτά παρουσιάζουν χαμηλή σχολική επίδοση.(σ. 23, όπως 7)

IV. Ανυπακοή

Η ανυπακοή που εκδηλώνουν τα παιδιά απέναντι στο δάσκαλο και τους γονείς φανερώνει την τάση τους να αγνοούν εμπρόθετα τους μεγαλύτερους. Τα επιθετικά παιδιά απαντούν στον δάσκαλο τους με ιδιαίτερα ενοχλητικές συμπεριφορές όπως αδιαφορία, αντιρρήσεις, ψέματα, μορφασμούς, επανάληψη των εκφράσεων του δασκάλου κτλ. Τόσο τα παράπονα των γονιών όσο και των δασκάλων έχουν ως κοινό στοιχείο στην βάση τους, την αγνόηση και ανυπακοή των παιδιών προς τους κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες. Πρόκειται για μια μορφή κρυφής επιθετικότητας.

V. Εκρήξεις θυμού/ οργής

Οι εκρήξεις θυμού αποτελούν μια μορφή έκφρασης της επιθετικότητας. Πρόκειται για τα πιο έντονα ξεσπάσματα και κρίσεις θυμού που εκδηλώνουν τα παιδιά με μεγαλύτερη συχνότητα στις πιο μικρές ηλικίες. Σ' αυτές τις εκρήξεις θυμού, το παιδί φορτίζεται σε τέτοιο σημείο που γίνεται έξαλλο, βρίζει, στριγκλίζει, χτυπάει με δύναμη τα πόδια του στο πάτωμα, χτυπάει το κεφάλι του με γροθιές, κοκαλώνει το σώμα του, κρατάει την αναπνοή του κτλ. Συνήθως, αυτές οι εκρήξεις εκδηλώνονται όταν οι γονείς ή ο δάσκαλος δεν επιτρέπουν στο παιδί να κάνει κάτι που επιθυμεί, με αποτέλεσμα να το εκνευρίζουν.

Τις στιγμές αυτές, το παιδί δείχνει πραγματικά σαν να μισεί τους γονείς του ή το δάσκαλο του.

Οι ειδικοί υποστηρίζουν πως τα παιδιά, σ' αυτές τις περιπτώσεις, αποστρακίζουν την επιθετικότητά τους, βλάπτοντας τον ίδιο τους τον εαυτό και όχι τους γονείς και τους δασκάλους.. Όσο παράξενο κι αν φαίνεται, το παιδί εκφράζει την αγάπη του προς τους γονείς ή τον δάσκαλο. Στρέφει την επιθετικότητα προς τον εαυτό του προκειμένου να τους προστατέψει και να μην τους βλάψει. Έτσι, λοιπόν, οι εκρήξεις θυμού έχουν, κατά κύριο κανόνα, αποδέκτη το ίδιο το άτομο που τις εκδηλώνει. (σ. 34, όπως 7) (<http://www.specialeducation.gr>).

VI. Ενέργειες μίσους και εχθρότητας

Πρόκειται για μορφές επιθετικής συμπεριφοράς που αποτελούν ένδειξη παθολογικής συμπεριφοράς. Οι ενέργειες μίσους και εχθρότητας εμπεριέχουν το στοιχείο της εκδίκησης και εκδηλώνονται με εκφοβισμούς, ξυλοδαρμούς, σωματικές βλάβες στα ζώα ή ανθρώπους κα. Το παιδί

που χαίρεται να προκαλεί πόνο και δυστυχία στους συμμαθητές του, που τυραννά τα ζώα, που ταλαιπωρεί το δάσκαλο με συνεχείς και αναίτιες εκδηλώσεις επιθετικής συμπεριφοράς, «βασανίζεται» από κάποιο ψυχολογικό πρόβλημα. Είναι ένα παιδί που βιώνει μεγάλη δυστυχία. Προβάλλει, όπως υποστηρίζουν οι ειδικοί, τα δικά του αρνητικά συναισθήματα στους άλλους και αυτό δημιουργεί στο παιδί την επιθυμία να τους προκαλέσει πόνο. Κινητήριος δύναμη των ενεργειών του είναι το μίσος, το πάθος για εκδίκηση ή η έμμονη ιδέα του ότι περιβάλλεται από «εχθρούς», από άτομα που θέλουν το κακό του. Η εκδήλωση τέτοιου είδους εχθρότητας έχει οδυνηρές επιπτώσεις στις διαπροσωπικές σχέσεις του παιδιού. Οι γονείς, οι δάσκαλοι, οι συμμαθητές έρχονται αντιμέτωποι με πράξεις και συναισθήματα μίσους που δεν μπορούν να δικαιολογήσουν ή να διαχειριστούν. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στο παιδί και τους άλλους ανθρώπους είναι έντονες, αμφιθυμικές, εύθραυστες, απειλητικές και εχθρικές. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η βοήθεια που χρήζει το παιδί από κάποιον ειδικό είναι απαραίτητη. (<http://www.specialeducation.gr>), (σ. 45, όπως 7)

Παραπάνω, παρουσιάσαμε τις κυριότερες μορφές που μπορεί να πάρει η επιθετικότητα κατά τη σχολική ηλικία. Ωστόσο, σ' αυτό το σημείο, είναι σκόπιμο να τονίσουμε ότι οι αυτές οι μορφές έκφρασης πρέπει να επαναλαμβάνονται συστηματικά σε μεγάλο χρονικό διάστημα και να δημιουργούν προβλήματα στην οικογένεια και στο σχολείο ώστε να χαρακτηριστεί ένα παιδί επιθετικό. Τέλος, πρέπει, πάντα, να λαμβάνουμε υπ' όψιν μας το γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η επιθετικότητα ποικίλει από παιδί σε παιδί και ότι οι ατομικές διαφορές παίζουν σημαντικό ρόλο.

ΜΕΡΟΣ 2 - ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

2.2.1 ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ένα θέμα που έχει απασχολήσει τους επιστήμονες, θεωρητικούς, και ερευνητές-ψυχολόγους, κοινωνιολόγους, παιδαγωγούς, εθνολόγους- και το οποίο αποτελεί «σημείο αμφιλεγόμενο» είναι η αρχική αιτία, η «πηγή» της ανθρώπινης επιθετικότητας. Οι παράγοντες στους οποίους οφείλονται οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των ατόμων ως προς την επιθετικότητα αποτελεί ένα ζήτημα που εγείρει μεγάλη αβεβαιότητα και ανησυχία.

Για τα αίτια της επιθετικότητας έχουν διατυπωθεί τρεις κύριες απόψεις, από τις οποίες οι δύο είναι αντίθετες μεταξύ τους. Η μία άποψη δέχεται ότι η επιθετικότητα είναι μία εγγενής αντίδραση, προκαλείται, δηλαδή, από ενδογενή αίτια, από κληροδοτημένα «ένστικτα». Σε αντίθεση με την πρώτη άποψη έρχεται η δεύτερη, σύμφωνα με την οποία η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα μάθησης. Η τρίτη άποψη συγγενεύει με την προηγούμενη καθώς θεωρεί ότι η επιθετικότητα δεν είναι εγγενής αλλά προκαλείται από το περιβάλλον. Σύμφωνα με την τελευταία άποψη η επιθετική συμπεριφορά εκδηλώνεται ως αποτέλεσμα ματαίωσης ή μη ικανοποίησης των αναγκών του ατόμου. Παρακάτω θα δούμε κάποια βασικά στοιχεία για τις τρεις θεωρητικές απόψεις:

Ø Α. Η επιθετικότητα ως εγγενής αντίδραση, ως «ένστικτο»

Πολλοί είναι οι ειδικοί που υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα έχει την αρχική της πηγή σε έμφυτες παρορμήσεις. Θεωρούν την επιθετικότητα που εκδηλώνουν τα παιδιά ως πρωτογενές ένστικτο, το οποίο πρέπει να δαμαστεί, ως μία έμφυτη τάση, κατάλοιπο της ζωώδους κληρονομιάς του ανθρώπου.(σ. 25, όπως 7)

Οι οπαδοί αυτής της άποψης υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος, όπως όλα τα ζωικά είδη, είναι «προικισμένος» με επιθετικό ένστικτο που στοχεύει στην προστασία, την ασφάλεια και την επιβίωση του. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη η επιθετικότητα είναι φυσική και αναγκαία και η εμφάνιση της συνοδεύει αυτομάτως τη βιολογική ωρίμανση του παιδιού.(<http://www.specialeducation.gr>), (σ. 227, όπως 2). Ο διάσημος εθολόγος Konrad Lorenz θεωρεί ότι η επιθετικότητα είναι ένα καθολικό πολεμικό ένστικτο, τόσο στα ζώα όσο και στον άνθρωπο, το οποίο κατευθύνεται εναντίον των μελών του ίδιου είδους. Παρεμφερείς απόψεις υποστηρίζει και ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης Sigmund Freud.

Οι θεωρητικοί που ασπάζονται αυτές τις απόψεις, ότι, δηλαδή η επιθετικότητα είναι μια πρωτογενής παρόρμηση, αφήνουν παράλληλα να εννοηθεί ότι η επιθετικότητα ενεργεί όπως ο ατμός στην μαγειρική χύτρα ταχύτητας. Όπως ακριβώς στην χύτρα ταχύτητας χρειάζεται μια βαλβίδα ασφαλείας, για να βγαίνει ο συμπιεσμένος ατμός, έτσι και στο άτομο χρειάζεται να αφήνουμε διεξόδους για εκτόνωση της επιθετικότητας του.

Αν δηλαδή το άτομο καταπνίγει μέσα του τα εχθρικά του συναισθήματα, θα δημιουργηθούν επικίνδυνες εσωτερικές εντάσεις και πιέσεις που τελικά θα οδηγήσουν σε επιθετικές και βίαιες συμπεριφορές. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη η επιθετικότητα σαν μια πρωτογενής βιολογική ανάγκη όπως η πείνα, η δίψα, οδηγεί αναπόφευκτα το άτομο σε επιθετικές ενέργειες. Ο Freud αποδεχόμενος την άποψη ότι η

εκδήλωση της βίας και της επιθετικότητας είναι αναπόφευκτη, υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι πρέπει να εξασφαλίζουν κοινωνικά αποδεκτές διεξόδους, προς τις οποίες να κατευθύνεται αυτή η επιθετικότητα. (σ. 25, όπως 7)

Παράλληλα, ο Freud από την πλευρά του, προσπαθώντας να ερμηνεύσει την μανία αλληλοεξόντωσης που έδειξαν οι άνθρωποι κατά το β' παγκόσμιο πόλεμο, τροποποίησε την αρχική του θεωρία και υποστήριξε ότι εκτός τη libido, την ορμή της ηδονής, οι πράξεις του ανθρώπου κατευθύνονται και από την ορμή για τη ζωή και για τη διαιώνιση του είδους και στον αντίποδα της υπάρχει η ορμή που μας σπρώχνει προς το θάνατο και την καταστροφή, όχι μόνο των άλλων, αλλά και τη δική μας. Ο Freud μιλά για το «ένστικτο του θανάτου» το οποίο όταν είναι στραμμένο προς τα μέσα επιδιώκει την αυτοκαταστροφή, ενώ όταν είναι στραμμένο προς τα έξω, παίρνει τη μορφή της επιθετικότητας. (σ. 358, Α.Β. Γιαννικοπούλου, 1985)⁸.

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να τονίσουμε, σε σχέση με αυτήν την άποψη, ότι οι περισσότερες έρευνες σήμερα δείχνουν ότι καθώς τα άτομα ωριμάζουν και ανεβαίνουν την εξελικτική κλίμακα, βασίζονται διαρκώς λιγότερο στα ένστικτα και περισσότερο στην εμπειρία και την μάθηση.

Το γεγονός αυτό αιτιολογεί την πολυμορφία της ανθρώπινης συμπεριφοράς και τις ατομικές διαφορές ως προς την εμφάνιση της επιθετικότητας.

⁸ ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Α.Β.(1985). Ψυχολογία προσαρμογής του παιδιού και του ενήλικου. Αθήνα: εκδόσεις «Δανιά»

Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ενδογενείς βιολογικοί παράγοντες, όπως οι ορμόνες και οι μηχανισμοί λειτουργίας του εγκεφάλου, παίζουν σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση της επιθετικότητας στους ανθρώπους. Στον άνθρωπο, όπως και στα ζώα, υπάρχει ένας φυσιολογικός μηχανισμός που όταν διεγερθεί, προκαλεί τόσο υποκείμενα συναισθήματα θυμού, όσο και σωματικές μεταβολές που προετοιμάζουν το σώμα να «παλέψει». Ο μηχανισμός αυτός δεν έχει γίνει απόλυτα κατανοητός. Από πειράματα που έχουν γίνει σε ζώα, φαίνεται ότι υπάρχει μια μικρή περιοχή στη βάση του εγκεφάλου από την οποία πηγάζει το αίσθημα της οργής και από την οποία στέλνονται νευρικές ωθήσεις που προκαλούν την αύξηση της πίεσης του αίματος και άλλες σωματικές μεταβολές. Η μικρή αυτή περιοχή ονομάζεται υποθάλαμος και βρίσκεται κάτω από τον ανασταλτικό έλεγχο του εγκεφαλικού φλοιού με τον οποίο αλληλεπιδρά. Ο τρόπος με τον οποίο ο υποθάλαμος και ο εγκεφαλικός φλοιός αλληλεπιδρούν δεν είναι εντελώς γνωστός. Φαίνεται πιθανόν ότι η αποδέσμευση ορμονών όπως της αδρεναλίνης, της αδρεναλίνης, της κορτιζόνης, από τους αδένες παίζει σημαντικό ρόλο. Στις ορμόνες αυτές οφείλεται εν μέρει η αύξηση της πίεσης του αίματος, η επιτάχυνση των καρδιακών παλμών και άλλων σωματικών μεταβολών.

Η αναφορά στα παραπάνω στοχεύει να δείξει ότι το σώμα, όντως, περιέχει ένα συντονισμένο φυσικό-χημικό σύστημα που υπηρετεί τις συγκινήσεις και τις συμπεριφορές που ονομάζουμε επιθετικές και ότι το σύστημα αυτό εύκολα κινητοποιείται τόσο από το ερέθισμα της απειλής, όσο και από τη ματαίωση των επιθυμιών που θα μιλήσουμε παρακάτω. Είναι σημαντικό όμως να πούμε ότι η επιθετική συμπεριφορά δεν είναι μια αντανakλαστική κίνηση που σταματάει αμέσως μόλις εξαφανιστεί η απειλή που την προκάλεσε. Πρόκειται για μια πιο πολύπλοκη σειρά από μεταβολές που παρατείνονται όσο χρειάζεται για να διατηρήσουν το

σώμα σε μια κατάσταση εγρήγορσης και ετοιμότητας για οποιαδήποτε άλλη έντονη δράση.

Ενώ η ύπαρξη του εσωτερικού αυτού φυσιολογικού μηχανισμού είναι αναμφισβήτητη και έχει τη δυνατότητα άλλοτε να αναστέλλει και άλλοτε να απελευθερώνει τις επιθετικές συμπεριφορές, υπάρχει η δυνατότητα να ελεγχθεί από το εξωτερικό περιβάλλον με διάφορους τρόπους. (σ. 28, όπως 5).

Ø Β. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ενίσχυσης και μίμησης προτύπων

Οι θεωρητικοί της κοινωνικής μάθησης όπως ο Walters και ο Bandura, υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα δεν είναι κάποια ενστικτώδης παρόρμηση αλλά μια επιγενής παρόρμηση. Αυτήν την άποψη έρχονται να υποστηρίξουν μελέτες σχετικά με την επιθετικότητα, από τις οποίες προκύπτει ότι υπάρχουν μεμονωμένες περιπτώσεις κοινωνιών στις οποίες η επιθετικότητα είναι ανύπαρκτη, όπως στη φυλή Arapesh.

Σύμφωνα με την άποψη αυτή το συναίσθημα του θυμού μπορεί να προκληθεί από ακούσιες εσωτερικές διεργασίες, αλλά οι αντιδράσεις του ανθρώπου στη συναισθηματική αυτή κατάσταση δεν είναι στερεοτυπικές, όπως στα ένστικτα. Η επιθετικότητα γίνεται αντιληπτή ως μια μαθημένη συνήθεια που καθορίζεται από κοινωνικά μάλλον χαρακτηριστικά, και όχι από βιολογικά. (σ. 27, όπως 7)

Ο Walters ισχυρίστηκε ότι το άτομο συχνά συμπεριφέρεται επιθετικά γιατί έχει μάθει ότι με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλίζει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Στην περίπτωση των επιθετικών παιδιών έχει διαπιστωθεί ότι οι γονείς τους συχνά ενισχύουν τις επιθετικές

συμπεριφορές με διάφορους τρόπους, όπως με το να γελάνε ή να δίνουν περισσότερη προσοχή σ' αυτές, με αποτέλεσμα να επαναλαμβάνονται.

Ο G. R. Patterson και οι συνεργάτες του (1976) παρατήρησαν διεξοδικά την επιθετική συμπεριφορά παιδιών στο νηπιαγωγείο. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν η εξής: όποτε διαπίστωναν ένα επεισόδιο επιθετικότητας, σημείωναν ποίος ήταν ο επιτιθέμενος, ποίος το θύμα και ποιες οι συνέπειες. Οι ερευνητές βρήκαν ότι πραγματοποιούνταν πολλές επιθετικές πράξεις μέσα σε μια ώρα και ότι περισσότερο από τα τρία τέταρτα των επιθετικών πράξεων, που παρατηρήθηκαν, ακολουθούνταν από θετικές συνέπειες για τον επιτιθέμενο: το θύμα είτε ενέδιδε είτε αποσυρόταν. Κάθε νίκη αύξανε την πιθανότητα ότι ο επιτιθέμενος θα επαναλάμβανε την επίθεση. Αυτό οδήγησε πολλούς επιστήμονες στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά είναι δυνατόν να μαθαίνουν να συμπεριφέρονται επιθετικά επειδή συχνά ανταμείβονται γι αυτό από τα άτομα του άμεσου κοινωνικού τους περιβάλλοντος.

Ωστόσο η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να μαθευτεί όχι μόνο μέσω της ενίσχυσης αλλά και μέσω της παρατήρησης και της μίμησης. Ο Bandura και οι συνεργάτες του (1973) διεξήγαγαν μια σειρά από πειράματα στα οποία έβαλαν ομάδες παιδιών προσχολικής ηλικίας να παρακολουθήσουν έναν ενήλικα την ώρα που φώναζε σ' έναν μεγάλο φουσκωτό κούκλο-παλιάτσο, τον χτύπαγε στο κεφάλι με ένα σφυρί, τον πετούσε στην άλλη άκρη του δωματίου, τον γρονθοκοπούσε και τον κακομεταχειριζόταν. Σε μερικές περιπτώσεις, τα παιδιά έβλεπαν έναν ενήλικα με κανονικά ρούχα να επιτίθεται στην κούκλα. Σε μια άλλη συνθήκη έβλεπαν μια κινηματογραφημένη εκδοχή των ίδιων γεγονότων. Τέλος, σε μια συνθήκη το μοντέλο ήταν ντυμένο σαν γάτα κινούμενων σχεδίων. Αφού τα παιδιά παρατήρησαν τα επεισόδια επιθετικής συμπεριφοράς, οι ερευνητές τα έβαλαν να επιδοθούν για λίγο σε άλλες

δραστηριότητες. Μετά έφεραν τα παιδιά σε ένα δωμάτιο όπου βρισκόταν μια κούκλα-παλιάτσος και τα προσκάλεσαν να παίξουν, για να δουν αν θα μιμούνταν τον ενήλικα που είχαν παρατηρήσει. Όπως ήταν αναμενόμενο-σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης-η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών που είχαν παρατηρήσει την επιθετικότητα του ενήλικα ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από εκείνη των παιδιών μιας ομάδας ελέγχου, που είχαν παρατηρήσει μη επιθετικές συναλλαγές. Τα παιδιά που είχαν παρατηρήσει το επιθετικό μοντέλο όχι μόνο μιμήθηκαν τις συγκεκριμένες επιθετικές συμπεριφορές αλλά δημιούργησαν και δικές τους νέες. Το συμπέρασμα είναι ότι τα παιδιά πραγματικά μαθαίνουν να συμπεριφέρονται επιθετικά παρατηρώντας και αντιγράφοντας την συμπεριφορά των άλλων. (σ. 231, όπως 2)

Η μάθηση με την μίμηση είναι περισσότερο έντονη στην προσχολική ηλικία, δεν χάνει όμως την σημασία της στην σχολική ηλικία όπου τα πρότυπα μίμησης αυξάνονται με έντονη την παρουσία του δασκάλου και της ομάδας των συνομήλικων. Γίνεται φανερό ότι οι γονείς, το σχολείο, οι συνομήλικοι, η τηλεόραση παίζουν σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση της επιθετικότητας των παιδιών. Επηρεάζουν τα παιδιά με τον τρόπο που επικοινωνούν με τους άλλους ανθρώπους, με τον τρόπο που ζουν. Τα παιδιά μαθαίνουν μέσω της παρατήρησης όχι μόνο συμπεριφορές αλλά και συναισθήματα. Πρόκειται για ένα είδος μάθησης που έχει τεράστια σημασία για τα παιδιά και που αν το εκμεταλλευτούν οι μεγαλύτεροι σωστά μπορούν να επηρεάσουν θετικά την ανάπτυξη τους. Η ικανότητα να έχει κανείς συναισθήματα είναι έμφυτη, η διαπαιδαγώγηση όμως καθορίζει ποια συναισθήματα θα κυριαρχήσουν.(σ. 181, Δρ. Πάουλ Ιννερχόφερ)⁹

⁹ ΙΝΝΕΡΧΟΦΕΡ, Π. (1975)Ψυχολογία του παιδιού. Αθήνα:Νότος ΕΠΕ

Ø Γ. Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα ματαίωσης ή μη ικανοποίησης των αναγκών.

Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, κυρίως ο Dollard, πιστεύουν ότι η επιθετικότητα εκδηλώνεται όταν το άτομο νοιώσει ματαίωση. Ματαίωση είναι η εσωτερική ψυχική ένταση ή το συναίσθημα αναστάτωσης που νοιώθει το άτομο, όταν παρεμποδίζεται κάποια ενέργεια του ή όταν κάποιες επιθυμίες του μένουν ανεκπλήρωτες. Η απογοήτευση που νοιώθει το παιδί, όταν η προσπάθεια του παρεμποδίζεται, δημιουργεί πολλές φορές μια συναισθηματική κατάσταση που αυξάνει την πιθανότητα να επακολουθήσει επιθετική συμπεριφορά. Η εκδήλωση της επιθετικής συμπεριφοράς, που επακολουθεί, προσφέρει στο παιδί κάθαρση, κάτι που είναι αναγκαίο για την αποκατάσταση της συναισθηματικής του ισορροπίας.

Ο Dollard πίστευε ότι αυτά τα δύο, επιθετικότητα και ματαίωση, συνδέονται πάντα μεταξύ τους, δηλαδή η ματαίωση προκαλεί πάντα επιθετικότητα και η επιθετικότητα ακολουθεί πάντα μετά από μια ματαίωση.

Οι περισσότεροι ειδικοί συμφωνούν ότι η ματαίωση μπορεί να οδηγεί σε επιθετικότητα, η οποία να εκδηλώνεται είτε ως ανοιχτή αντίδραση κατά της πηγής της ματαίωσης, είτε ως συγκαλυμμένη αντίδραση, στραμμένη προς τον εαυτό του παιδιού υπό μορφή τύψεων. Ωστόσο δεν συμφωνούν με την θέση του Dollard, ότι η οποιαδήποτε επιθετικότητα, λανθάνουσα ή φανερή, προϋποθέτει την ύπαρξη ματαίωσης.

Η άποψη που υποστηρίζει ότι η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα ματαίωσης, έχει θεωρηθεί από πολλούς επιστήμονες μάλλον υπερβολική, αν λάβει κανείς υπ όψιν του ότι α) Δεν αντιδρούν όλα τα άτομα με την

ίδια ένταση στις ματαιώσεις που υφίστανται, άλλα άτομα γίνονται «έξω φρενών» με το παραμικρό, κι άλλα ανέχονται με υπομονή τα πάνδεινα και ότι β) η ματαίωση μπορεί να οδηγήσει και σε άλλου είδους συμπεριφορές εκτός από επιθετικότητα, όπως σε παλινδρόμηση, σε ανώριμες μορφές συμπεριφοράς, ή σε συμπεριφορές που δεν τιμωρούνται όπως το συμβολικό παιχνίδι ή η ονειροπόληση.

Το αν θα επακολουθήσει επιθετική συμπεριφορά μετά από ματαίωση μιας εμπρόθετης ενέργειας, εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Άλλωστε οι εμπειρίες που έχουν οι άνθρωποι από ματαιώσεις διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους.

Υπάρχουν διάφορες τακτικές με τις οποίες τα άτομα αντιμετωπίζουν το θυμό και την «ευθύνη» στις διάφορες ματαιωτικές καταστάσεις, κυρίως όμως παρατηρούνται τρεις βασικοί τύποι:

α) Άλλο-τιμωρητικός τύπος: Το άτομο έχει την τάση να συμπεριφέρεται εχθρικά στους άλλους, επειδή τους θεωρεί υπεύθυνους για τις ατυχίες του.

β) Αυτό-τιμωρητικός τύπος: Το άτομο έχει την τάση να αναζητάει την ευθύνη μέσα του και να θεωρεί ότι ο εαυτός του είναι υπεύθυνος για τις ματαιώσεις του.

γ) Ο τύπος της «αμυντικής» τιμωρησίας: Το άτομο αποκρύπτει τη ματαιωτική κατάσταση, αρνείται την ύπαρξη της και δεν αποδίδει ευθύνες σε κανέναν, ούτε στους άλλους, ούτε στον εαυτό του. (<http://www.epapanis.blogspot.com>)

Τέλος, σχετική είναι η θέση ορισμένων που πιστεύουν ότι η επιθετική συμπεριφορά του παιδιού προέρχεται από τη μη ικανοποίηση των αναγκών του. Υποστηρίζουν ότι ένα παιδί, του οποίου οι ανάγκες δεν είναι καλυμμένες, είναι πιθανόν να καταφύγει σε ανεπιθύμητες μορφές συμπεριφοράς, όπως επιθετικότητα, προκειμένου να προκαλέσει το ενδιαφέρον των άλλων. Η επιθετικότητα του παιδιού καταλαγιάζει

μόνον όταν οι κοινωνικές, συναισθηματικές και άλλες ανάγκες του καλυφθούν σε έναν ικανοποιητικό βαθμό. Μεταξύ επιθετικότητας και ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών έχει πράγματι διαπιστωθεί ότι υπάρχει αρνητική σχέση.

Παραπάνω, παρουσιάσαμε τρεις κύριες ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί για την επιθετικότητα. Ωστόσο η ερμηνεία της επιθετικότητας μέσα από μια μονόπλευρη θεώρηση δεν επαρκεί για να εξηγήσει μια τόσο σύνθετη και πολύπλευρη μορφή συμπεριφοράς. Οι αποδείξεις που έχουμε μέχρι σήμερα μας υποδηλώνουν ότι δεν μπορούμε να αντιπαραθέσουμε τις περιβαλλοντικές και βιολογικές ερμηνείες της συμπεριφοράς με έναν τόσο απλουστευτικό τρόπο. Το κοινό σημείο στο οποίο συγκλίνουν, σήμερα, οι περισσότερες θεωρίες για την αιτιολογία της επιθετικότητας, είναι ο συνδυασμός περιβαλλοντικών και βιολογικών παραγόντων που βρίσκονται σε μια δυναμική αλληλοδιαπλοκή.

Αναφορικά με τους βιολογικούς παράγοντες η διεθνής βιβλιογραφία δεν καταγράφει με σαφήνεια το ρόλο τους στην εμφάνιση της επιθετικότητας αν και είναι κοινά αποδεκτό ότι μέρος της ενεργητικότητας μας οφείλεται σε βιολογικούς παράγοντες. Αντίθετα η επίδραση των περιβαλλοντικών παραγόντων στην εκδήλωση της επιθετικότητας έχει επιβεβαιωθεί από πλήθος ερευνητικών δεδομένων.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την κληρονομιά μας και τους εσωτερικούς μηχανισμούς, επειδή ζούμε σ' έναν κόσμο με πολιτισμό και εξωτερικές επιδράσεις, η συμπεριφορά μας επηρεάζεται κυρίως από τις συνθήκες ζωής μας. Έτσι και η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών, ιδιαίτερα όταν εμφανίζεται κατά τη σχολική ηλικία, δεν είναι τόσο ενστικτώδης, τυχαία ή ανακλαστική αλλά είναι μια αντίδραση που πηγάζει από κάποια σοβαρή εξωτερική αιτία. Παρακάτω θα

επικεντρωθούμε σε εκείνους τους παράγοντες που φαίνονται να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς κατά τη σχολική ηλικία. (<http://www.specialeducation.gr>), (σ. 227, όπως 2)

2.2 ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

A. ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Όσον αφορά τους βιολογικούς παράγοντες, οι έρευνες στρέφονται κυρίως στη μελέτη του επιπέδου διέγερσης του Κεντρικού Νευρικού Συστήματος, καθώς και στη μελέτη ορισμένων νευροδιαβιβαστών και ορμονών που θεωρείται ότι σχετίζονται με την εκδήλωση της επιθετικότητας, όπως η τεστοστερόνη και η σερατονίνη. Έχει υποστηριχθεί, για παράδειγμα, ότι τα παιδιά με πρώιμη έναρξη της επιθετικότητας(διαταραχής διαγωγής) παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα διέγερσης του αυτόνομου νευρικού συστήματος σε σχέση με τα «φυσιολογικά» παιδιά ή με παιδιά που παρουσιάζουν άλλες διαταραχές. Η υποδιέγερση του αυτόνομου νευρικού συστήματος μπορεί να οδηγήσει σε μειωμένη τάση αποφυγής αρνητικών εμπειριών όπως επιπλήξεις και τιμωρία. Έτσι, ενώ στα περισσότερα παιδιά οι αρνητικές συνέπειες της συμπεριφοράς τους έχουν ως αποτέλεσμα τη μείωση της εκδήλωσης της, στα παιδιά με διαταραχή διαγωγής δεν φαίνεται να φέρει το ίδιο αποτέλεσμα. Αντίθετα, μπορεί να οδηγήσει στη συχνότερη εκδήλωση της συμπεριφοράς, η οποία έχει τιμωρηθεί, με αποτέλεσμα τα παιδιά αυτά να μην επωφελούνται από ορισμένες συνήθειες πρακτικές κοινωνικοποίησης.

Ωστόσο, δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών ως προς τον ακριβή ρόλο των βιολογικών παραγόντων στην εμφάνιση της επιθετικότητας και ως προς την κατεύθυνση της αλληλεπίδρασης μεταξύ αυτών και των περιβαλλοντικών παραγόντων. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι νευροβιολογικοί και οι νευροψυχολογικοί παράγοντες μπορεί να οδηγήσουν σε γενετική προδιάθεση, η οποία

όμως θα εκδηλωθεί ή δεν θα εκδηλωθεί τελικά, ε συνάρτηση με την παθογένεια του οικογενειακού και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα άτομα που ενδεχομένως έχουν βιολογική προδιάθεση, εκτίθενται συνήθως παράλληλα σε επιθετικά πρότυπα γονεϊκής συμπεριφοράς, τα οποία αποτελούν βάση για τη βίωση αρνητικών εμπειριών, οι οποίες, όταν είναι χρόνιες μπορεί να προκαλέσουν αλλοίωση ορισμένων νευροδιαβιβαστών που σχετίζονται με την εκδήλωση επιθετικότητας. Με αυτόν τον τρόπο η επιθετική συμπεριφορά διαιωνίζεται και, υπό την έννοια αυτή, μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά.(σ. 140, όπως 1)

B. ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλοι ευαίσθητοι τομείς στη ζωή του παιδιού όπως η σειρά γέννησης του, τα παιδικά βιώματα, η ιδιοσυγκρασία και η κατάσταση υγείας του παιδιού (σωματική και ψυχική) που επιδρούν στην ανάπτυξη της επιθετικότητας.

I. Σειρά γέννησης:

Τόσο οι επιστήμονες ψυχολόγοι όσο και η κοινή γνώμη έχουν από παλιά προβληματιστεί σχετικά με τις πιθανές συνέπειες που μπορεί να έχει για ένα παιδί το γεγονός ότι είναι μοναχοπαιδί ή πρωτότοκο, στερνοπαιδί, ή μεσαίο παιδί σε ολιγομελείς ή πολυμελείς οικογένειες.

Τα δεδομένα που υπάρχουν δείχνουν ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει «ιδανική» θέση στη σειρά γέννησης. Δεν υπάρχει καμία θέση στην ηλικιακή ιεραρχία της οικογένειας που να μην συνεπάγεται, λόγω της ιδιάζουσα φύσης της, κάποια ειδικά προβλήματα προσαρμογής. Παρακάτω θα δούμε αναλυτικά τη θέση του πρωτότοκου, μεσαίου, υστερότοκου παιδιού.

- Το μεγαλύτερο-πρωτότοκο παιδί

Η θέση του πρωτότοκου, του παιδιού που έρχεται πρώτο στο οικογενειακό προσκήνιο, έχει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της. Έχει αποδειχθεί ότι τα πρωτότοκα παιδιά διατρέχουν συνήθως έναν κάπως μεγαλύτερο κίνδυνο να παρουσιάσουν ψυχολογικά προβλήματα. Ανάμεσα στα παιδιά που έχουν «επισκεφθεί» τις παιδικές ψυχολογικές και ψυχιατρικές υπηρεσίες, υπάρχει κάποια μεγαλύτερη αναλογία πρωτοτόκων. Η ψυχική αυτή ευαισθησία του μεγαλύτερου παιδιού μπορεί να οφείλεται στη γονεϊκή απειρία και ανασφάλεια, η οποία συχνά καταλήγει σε υπερπροστασία. Μερικοί γονείς, μεταχειρίζονται το πρώτο τους παιδί σαν ένα ευαίσθητο φυτό θερμοκηπίου. Αυτή η μεταχείριση, στη συνέχεια, συμβάλλει στο να αποκτήσει το παιδί περισσότερο μεν συντηρητισμό, αλλά λιγότερη κυριαρχικότητα, διεκδικητικότητα και αυτονομία από όση θεωρείται απαραίτητη. Η γονεϊκή υπερπροστασία μπορεί, επίσης, να προκαλέσει στο πρώτο παιδί έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό του, υπερευσθησία και ανασφάλεια.

Σίγουρα, δεν αληθεύει ότι το πρωτότοκο παιδί είναι αναγκαστικά προβληματικό, ωστόσο είναι αλήθεια ότι πολλοί γονείς αντιμετωπίζουν το πρώτο τους παιδί κατά τρόπο που αυξάνει την πιθανότητα να παρουσιάσει προβλήματα προσαρμογής. Επιπλέον, το πρωτότοκο παιδί συνήθως έχει να αντιμετωπίσει δυσκολίες με τον ερχομό του δεύτερου παιδιού, γιατί η αποκλειστική-μονοπωλιακή και έντονη σχέση που είχε μέχρι τότε με τους γονείς του πρέπει, με την γέννηση του δεύτερου παιδιού, να σταματήσει ή να μειωθεί σημαντικά. Ωστόσο, ο ερχομός του δεύτερου παιδιού μπορεί να βοηθήσει σημαντικά για να μειωθεί ένας άλλος κίνδυνος που διατρέχουν οι πρωτότοκοι: ο κίνδυνος να γίνουν εγωκεντρικοί και κακομαθημένοι. Το πρόβλημα της αδελφικής αντιζηλίας

μπορεί να γεννήσει αφόρητη ζήλια στο μεγαλύτερο παιδί αν δεν το χειριστούν οι γονείς με συνέπεια και σταθερότητα. Το μεγαλύτερο παιδί μπορεί να συμπεριφέρεται επιθετικά στο μικρότερο με τσιμπήματα, ξύλο, δαγκωματιές ή να λέει ψέματα για τον μικρότερο παιδί καταλογίζοντας του αταξίες που δεν έχει κάνει.

Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το πρωτότοκο παιδί αντιμετωπίζει μόνο δυσκολίες. Από πολλές απόψεις, τα πρωτότοκα παιδιά έχουν πλεονεκτήματα σε σχέση με τα αδέρφια τους, πιθανότατα γιατί οι γονείς περιμένουν πολλά από αυτό και γιατί είναι προσανατολισμένο σε υψηλές επιδόσεις και επιτεύγματα- και μάλιστα συνήθως με επιτυχία- αλλά και επειδή κατά κανόνα έχει υψηλή γλωσσική ανάπτυξη πράγμα που συμβαίνει κυρίως με τα μοναχοπαίδια. Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, το πρωτότοκο παιδί βρίσκεται συνεχώς σε αποκλειστική συντροφιά με ενηλίκους και σε επαφή με το ώριμο γλωσσικό τους πρότυπο.

- Το μεσαίο παιδί

Τα μεσαία στη σειρά παιδιά είναι πιο ανεξάρτητα και ευέλικτα από τα προηγούμενα. Για παράδειγμα το δευτερότοκο παιδί γλιτώνει όσα υπέστη το πρωτότοκο από την αβεβαιότητα και ανασφάλεια των άπειρων γονιών. Οι γονείς με το δεύτερο παιδί νιώθουν πιο σίγουροι και είναι σε μεγαλύτερο βαθμό πρόθυμοι να το αφήσουν να μεγαλώσει με το δικό του τρόπο, κάνοντας έτσι λιγότερο εξαρτημένο απ' ότι το πρωτότοκο.

Το μεγαλύτερο παιδί μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στο μικρότερο, αν του κάνει το αφεντικό ή τον παλικαρά. Αλλά, συχνά, υπάρχει μια σχέση θαυμασμού και πολλής στοργής, αν και μερικές φορές ταραχώδης, ανάμεσα στο μεγαλύτερο από τα αδέρφια που προχωράει μπροστά, που προηγείται, και στο μικρότερο που ακολουθεί, που προσπαθεί να το φτάσει. Το δεύτερο παιδί συχνά δυσανασχετεί με

τα προνόμια του μεγαλύτερου, ιδιαίτερα όταν το πρωτότοκο έχει μεγάλη διαφορά ηλικίας από το δεύτερο. Για κάποιο λόγο, ένας μεγαλύτερος αδερφός, περισσότερο από μία μεγαλύτερη αδερφή, παρακινεί και θέτει σε εγρήγορση τους μικρότερους κατά τρόπο που πολλοί τομείς της ανάπτυξης τους να επιταχύνονται. Μάλιστα, η έρευνα που έγινε από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας σχετικά με την ανάπτυξη της επιθετικότητας στα παιδιά, έδειξε ότι η επιθετική συμπεριφορά των μικρών παιδιών σχετίζεται με το γένος των μεγαλύτερων παιδιών αλλά και την δική τους επιθετικότητα. Δηλαδή, όσο πιο επιθετικά είναι τα μεγαλύτερα παιδιά τόσο πιο επιθετικά τείνουν να γίνουν και τα μικρότερα παιδιά της οικογένειας. Μέσα από το μηχανισμό της κοινωνικής μάθησης τα μικρότερα παιδιά προσπαθούν να μιμηθούν τη συμπεριφορά των μεγαλύτερων αδερφών τους, ακολουθώντας το πρότυπο τους. Το ενδιαφέρον είναι ότι η έρευνα δείχνει ότι οι μεγάλοι αδερφοί με επιθετική συμπεριφορά έχουν χειρότερο αντίκτυπο στα μικρά παιδιά σε σχέση με τις επιθετικές μεγάλες αδερφές. Αυτές οι συσχετίσεις βρέθηκαν να ισχύουν τόσο για τα αδέρφια του ίδιου φύλου όσο και για αδέρφια αντίθετου φύλου.

Παράλληλα, πρέπει να τονιστεί ότι είναι διαφορετικό να είναι ένα παιδί δεύτερο με έναν ακόμη αδερφό στην οικογένεια απ' ότι να είναι δεύτερο σε μια οικογένεια με τρία παιδιά. Είναι τελείως διαφορετική η περίπτωση στην οποία το δεύτερο παιδί «συνθλίβεται» ανάμεσα σε δύο άλλα. Παρ' όλο που το μεσαίο παιδί δεν ακολουθεί απαραίτητα κάποιο καθορισμένο και ίδιο για όλα πρότυπο ψυχολογικής ανάπτυξης, συχνά οι γονείς το θεωρούν τελείως διαφορετικό από το πρώτο και το τρίτο παιδί. Σχεδόν, όλες οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι τα μεσαία παιδιά «μειονεκτούν». Ένα τέτοιο δευτερότοκο παιδί γίνεται ένα από τα δύο άκρα: α) Είτε είναι απαιτητικό-διεκδικητικό, πολύ ανταγωνιστικό και προσπαθεί να τραβήξει την προσοχή των άλλων με αρνητικές ενέργειες,

β) είτε είναι ντροπαλό, συνεσταλμένο και υπερευαίσθητο. Νιώθει ότι είναι αρκετά παραμελημένο, καθώς είναι στριμωγμένο ανάμεσα στο μεγαλύτερο και το μικρότερο. Δεν απολαμβάνει ούτε την αποκλειστική προσοχή που είχε το μεγαλύτερο, ούτε την υπερβολική στοργή που έχει το στερνοπαίδι. Η ακραία και επιθετική συμπεριφορά του είναι ένας τρόπος αντίδρασης στο συναίσθημα της εγκατάλειψης που νιώθει. Το μεσαίο παιδί έχει την τάση να επηρεάζεται και να παρασύρεται από τους άλλους, είναι επιπόλαιο και ευμετάβολο και συχνά αποζητάει έντονα σωματικές εκδηλώσεις στοργής. Τα περισσότερα «μη δημοφιλή» παιδιά ανήκουν σε αυτήν την σειρά γέννησης. Αυτό το γεγονός δείχνει ότι οι γονείς πρέπει να προφυλάξουν το μεσαίο παιδί από τέτοιου είδους ανασφάλειες και δυσκολίες που πιθανόν να το οδηγήσουν σε κοινωνικά ανεπιθύμητες μορφές συμπεριφοράς.

- Το υστερότοκο παιδί

Το τελευταίο παιδί, το μικρότερο, είναι πολύ πιθανόν να γίνει κακομαθημένο και εγωιστικό, ιδίως αν είναι αγόρι και περιστοιχίζεται από πολλές αδερφές. Σε οικογένειες με τρία ή περισσότερα παιδιά, οι γονείς αντιμετωπίζουν το μικρότερο παιδί ως «ανήμπορο μωρό» για πολύ καιρό, ακόμη και όταν κάτι τέτοιο πάψει πια να είναι ο ενδεδειγμένος τρόπος.

Με μια τέτοια μεταχείριση, το παιδί μπορεί να απολαμβάνει πολλές ευχάριστες φροντίδες, όμως, επειδή ακριβώς είναι πολύ μικρότερο από τους άλλους, κινδυνεύει να μείνει έξω από ορισμένες δραστηριότητες της οικογένειας και να το μεταχειρίζονται σαν να μην ταιριάζει να συμμετέχει, ως ισότιμο μέλος, στις «υποθέσεις» των μεγάλων. Οι δύο ακραίες δυνατότητες- οι υπέρμετρες περιποιήσεις και οι περιοριστικοί αποκλεισμοί- μπορούν να επηρεάσουν την όλη νοοτροπία

του και να συντελέσουν στην εκδήλωση εγωκεντρικής ή επιθετικής συμπεριφοράς.

- Το μοναχοπαίδι

Τα μοναχοπαίδια είναι μια ξεχωριστή περίπτωση. Όλα τα πρωτότοκα παιδιά είναι, κατά κάποιον τρόπο, μοναχοπαίδια για ένα διάστημα και μερικά παραμένουν μοναχοπαίδια καθ' όλη τη σχεδόν την περίοδο της θεμελίωσης της προσωπικότητάς τους. Οι ειδικοί πιστεύουν ότι, παρ' όλο που το έντονο μονοπωλιακό ενδιαφέρον που περιβάλλει το πρώτο παιδί είναι κατά κάποιον τρόπο μια δοκιμασία-ταλαιπωρία για τα ίδια και τους γονείς του, ωστόσο κανένα άλλο παιδί δεν παίρνει τόσα πολλά εφόδια για το ταξίδι της ζωής.

Ένα πρόβλημα που πιθανόν απειλεί το μοναχοπαίδι είναι το γεγονός ότι οι γονείς του δεν θα μάθουν τελικά να αποβάλλουν την υπερβολικά αγχώδη, υπερπροστατευτική τους στάση απέναντι του, καθώς έχουν επενδύσει σε αυτό, ως το μοναδικό τους παιδί, εξαιρετικά βαθιά συναισθήματα.

Μερικά παιδιά είναι μοναχοπαίδια από συνειδητή επιλογή των γονιών, άλλα όμως επειδή οι γονείς τους δεν άλλη επιλογή εξαιτίας κάποιου οργανικού προβλήματος που εμπόδιζε τους γονείς να κάνουν ένα δεύτερο παιδί. Όλα αυτά κάνουν το παιδί εξαιρετικά πολύτιμο και αναντικατάστατο για τους γονείς. Τέτοιες συνθήκες προδιαθέτουν τους γονείς να είναι υπερβολικά υπερπροστατευτικοί και αυτό έχει αντίκτυπο στην ψυχοσυναισθηματική τους ανάπτυξη. Παρ' όλο που ενδείξεις από έρευνες δεν είναι σταθερές, φαίνεται ότι, σε σύγκριση με τα άλλα παιδιά, τα μοναχοπαίδια περιλαμβάνονται συχνότερα στην κατηγορία των γενικά «δυσπροσάρμοστων» παιδιών.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει το μοναχοπαίδι μεγαλοποιήθηκαν στα πρώτα βήματα της παιδοψυχολογίας, όταν ο G. Stanley Hall υποστήριξε ότι : «Το να είναι κανείς μοναχοπαίδι είναι από μόνο του, αρρώστια. Το να είσαι μοναχοπαίδι είναι σοβαρό μειονέκτημα». Οι έρευνες έχουν δείξει ότι τα μοναχοπαίδια είναι πιο εξαρτημένα αλλά επίσης είναι ικανά να επιτυγχάνουν. Αντίθετα, όμως, απ' ότι συμβαίνει με τα πρωτότοκα, τα μοναχοπαίδια είναι, σε έναν βαθμό, επιθετικά αλλά και πολύ αγχώδη. Τα προβλήματα που παρουσιάζουν τα μοναχοπαίδια όπως νευρικήτητα, ονυχοφαγία κα. οφείλονται στις επιδράσεις της οικογένειας και γι' αυτό μπορούν να θεραπευτούν τελείως ή να μην εμφανιστούν καθόλου, αν οι γονείς φερθούν με προσοχή στ κρίσιμα χρόνια της ανάπτυξης τους.

Υπάρχουν και πλεονεκτήματα για το μοναχοπαίδι. Το μοναχοπαίδι χρησιμοποιεί τους γονείς του ως πρότυπο στην καθημερινή του συμπεριφορά και συναναστρέφεται και αλληλεπιδρά κατά κύριο λόγο με ενηλίκους. Γι' αυτό είναι κατά κανόνα «πιο ώριμο» στη συμπεριφορά του από ότι ένα συνομήλικό του που έχει αδέρφια. Ενώ το μοναχοπαίδι μπορεί να κινδυνεύει να γίνει κακομαθημένο από το μονοπωλιακό ενδιαφέρον που του δίνεται, ο κίνδυνος αυτός δεν είναι τόσο μεγάλος όσο ο κίνδυνος να γίνει κακομαθημένο το παιδί μιας ολιγομελούς οικογένειας από τη ζήλια και τον εξουθενωτικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα αδέρφια.

Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι η κάθε σειρά γέννησης μέσα στην οικογένεια έχει τα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα της. Εξετάζοντας συνδυαστικά τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα κάθε θέσης, διαπιστώνουμε ότι δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι μια θέση είναι πιο μειονεκτική από την άλλη, με μόνη εξαίρεση τη θέση του μεσαίου παιδιού στην οικογένεια με τρία παιδιά.

Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι το είδος του οικογενειακού περιβάλλοντος στο οποίο μεγαλώνει το παιδί. Οι στατιστικές τάσεις που έχουμε μας παρέχουν πληροφορίες που προειδοποιούν τους γονείς για πιθανά προβλήματα. Οπωσδήποτε ο ρόλος των αδερφών είναι σημαντικός στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού αλλά η απουσία των αδερφών δεν είναι τόσο κρίσιμη και καθοριστική για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού.(σ.309, όπως 7)

II. Παιδικά βιώματα:

- Σεξουαλική κακοποίηση

Σύμφωνα με τον Finkelhor (1984) και Thomas (1991), σεξουαλική κακοποίηση του παιδιού, καλείται οποιαδήποτε εμπειρία σεξουαλικής μορφής μεταξύ ενός παιδιού και ενός ατόμου τουλάχιστον πέντε χρόνια μεγαλύτερου, για τα παιδιά κάτω των δεκατριών ετών, και τουλάχιστον δέκα χρόνια για τα παιδιά μεταξύ δεκατριών και δεκαέξι ετών.

Έχει βρεθεί ότι, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων της σεξουαλικής κακοποίησης, το θύμα γνώριζε τον θύτη ή έχει κάποιο συγγενικό δεσμό με αυτόν. Ο Russell (1983) διαπίστωσε ότι μόνο στο 11% των περιπτώσεων σεξουαλικής κακοποίησης ο δράστης ήταν κάποιος άγνωστος στο παιδί, ενώ στο 29% υπήρχε συγγενικός δεσμός μεταξύ του θύτη και του παιδιού και στο υπόλοιπο 60% των περιπτώσεων ο θύτης και το θύμα ήταν γνωστοί.

Στις περιπτώσεις των παιδιών, στις οποίες υπάρχει κάποια οδυνηρή εμπειρία σεξουαλικής μορφής με κάποιον μη συγγενή τους, συχνά το αυτή αναφέρεται στην οικογένεια, επεμβαίνουν η οικογένεια ή οι αρχές και η πράξη σπάνια επαναλαμβάνεται. Οι περιπτώσεις, όμως, των σεξουαλικών κακοποιήσεων των παιδιών μέσα στις οικογένειες

τους- είτε είναι αιμομεικτικές είτε περιλαμβάνουν πατριό ή μητριά- αποτελούν σχεδόν πάντα μακροχρόνια, περίπλοκα και έντονα οδυνηρά προβλήματα. Οι βιολογικοί πατέρες βρέθηκε ότι ευθύνονται για μεγάλο αριθμό ενδοοικογενειακών σεξουαλικών κακοποιήσεων, ενώ οι θετοί πατέρες φαίνεται να αποτελούν ιδιαίτερα σοβαρή απειλή.

Ένα γκάλοπ που έγινε στην Αγγλία- το Mori Poll- διαπίστωσε ότι μια στις δέκα γυναίκες, κατά τη διάρκεια της παιδικής της ηλικίας, είχε πέσει θύμα σεξουαλικής κακοποίησης κάποιου ενήλικα. Σύμφωνα με τον Thomas (1991), εκτεταμένα γκάλοπ που έγιναν στην Αμερική και στην Αγγλία ταυτόχρονα, ανέβασαν τα ποσοστά στο 40% των γυναικών και στο 10% των ανδρών. Παρότι είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο ακριβής αριθμός των θυμάτων της σεξουαλικής κακοποίησης μέσα στην οικογένεια, καθώς αυτό είναι ένα από τα καλύτερα κρατημένα μυστικά, υπάρχουν μερικές έρευνες που ενδεικτικά προσδιορίζουν την έκταση του προβλήματος. Για παράδειγμα ο Finkelhor (1978) βρήκε ότι ένα 9% των γυναικών κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας, είχαν πέσει θύματα κακοποίησης κάποιου ενήλικα συγγενή τους, ενώ ένα 1,5% των γυναικών είχαν σεξουαλικές επαφές με τους φυσικούς τους πατέρες στη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας και ένα 9% των αγοριών είχαν πέσει θύματα κακοποίησης μέσα την οικογένεια τους. Τέλος, σύμφωνα με μια έρευνα της Kordelia Kent, που διεξήχθη από ένα πρόγραμμα πρόληψης της σεξουαλικής κακοποίησης σε παιδιά Δημοτικού σχολείου, διαπιστώθηκε ότι περίπου ίσοι αριθμοί αγοριών και κοριτσιών έπεφταν θύματα της κακοποίησης αυτής. Η διαφορά που βρέθηκε ήταν ότι τα αγόρια πολύ πιο έντονα από ότι τα κορίτσια, μισούν και αντιδρούν βίαια στη προσπάθεια συζήτησης πάνω στο θέμα αυτό και σαν αποτέλεσμα σπάνια το καταγγέλλουν.

Η σεξουαλική κακοποίηση λαμβάνει χώρα σε όλες τις τάξεις, σε όλες τις φυλές και σε όλα τα μορφωτικά επίπεδα και από ανθρώπους

τόσο χαμηλής όσο και υψηλής νοημοσύνης. Όσον αφορά την ηλικία των θυμάτων, μια έρευνα του ιατρικού κέντρου Harborview, στο Seattle, ανέφερε ότι το 22% των παιδιών ήταν από μωρά μέχρι έξι ετών, το 40% ήταν μεταξύ επτά και δώδεκα ετών, ενώ 38% ήταν από δεκατρία μέχρι δεκαέξι ετών. Οι μορφές σεξουαλικής κακοποίησης ποικίλουν: βιασμός, σεξουαλική επαφή, παιδεραστία (πρωκτική διείσδυση), αυνανισμός, χαϊδεμα, επίδειξη γεννητικών οργάνων κτλ.

Ωστόσο, τα παιδιά (75%-90%) σπάνια καταγγέλλουν το γεγονός της σεξουαλικής τους κακοποίησης. Ένας λόγος είναι ότι τα παιδιά νιώθουν έντονη αμηχανία συζητώντας σεξουαλικά θέματα και ιδιαίτερα τις λεπτομέρειες των στενών σχέσεων. Τα μικρά παιδιά επίσης πείθονται συχνά από τους δράστες ότι οι υπόλοιποι ενήλικες θα καταλογίσουν ευθύνες στα ίδια τα παιδιά και θα τα τιμωρήσουν για ότι έγινε. Έτσι σιωπούν από ενοχές και φόβους ή για να μη δημιουργήσουν προβλήματα στο δράστη, ο οποίος είναι πολλές φορές φιγούρα αρχής σεβασμού και αγάπης για τα παιδιά. Επίσης, ο τρόμος της σεξουαλικής εμπειρίας σε συνδυασμό με μια έντονη επιθυμία των παιδιών να τα ξεχάσουν, συχνά απωθεί την πραγματικότητα από τη μνήμη τους. Σε άλλες περιπτώσεις, στις οποίες τα παιδιά καταφέρνουν να ξεπεράσουν τις αναστολές τους, επιχειρούν να το εξομολογήσουν σε κάποιο πρόσωπο, συχνά στη μητέρα τους, αλλά αυτό αναστατώνει τόσο πολύ τους ενήλικες που τους κάνει ανίκανους να χειριστούν την κατάσταση. Έτσι πολλοί αρνούνται να δεχτούν την αλήθεια της ιστορίας του παιδιού και προσπαθούν να το πείσουν ότι απλά το φαντάζεται. Το παιδί, πλέον, φορτωμένο με βαριά αισθήματα ενοχής, πολύ εύκολα απογοητεύονται από την απόρριψη ή από την έλλειψη ενδιαφέροντος και πιθανά δεν θα επιχειρήσει να εμπιστευτεί αλλού το μυστικό του. Έτσι στο στρες που προκαλεί η κακοποίηση προστίθεται και αυτό της απόρριψης.

Οι επιπτώσεις της σεξουαλικής κακοποίησης είναι οι κακώσεις των γεννητικών οργάνων, χρόνιοι ερεθισμοί, αυξημένες εκκρίσεις, αφροδίσια νοσήματα. Οι πιθανές αντιδράσεις των παιδιών που θα πρέπει να αποτελούν ενδείξεις πιθανής σεξουαλικής κακοποίησης είναι μεταξύ άλλων η υπέρμετρη ταραχή για επικείμενη εξέταση, έντονη ντροπή, μίσος για το σώμα τους, υστερικά συμπτώματα, συχνές και αδικαιολόγητες απουσίες από το σχολείο, απότομη αλλαγή της προσωπικότητας, χαμηλό αίσθημα αυτοεκτίμησης, έλλειψη εμπιστοσύνης, εσωστρέφεια, δραπέτευση από το σπίτι, κλοπές, συχνόι πονοκέφαλοι, ζαλάδες, πόνοι στο στομάχι, εμετοί, βίαιη και επιθετική συμπεριφορά, έντονοι φόβοι, νυχτερινή ενούρηση, ασυνήθιστα έντονη ενασχόληση, για την ηλικία του παιδιού, με σεξουαλικά ζητήματα, απομόνωση ή και κατάθλιψη του παιδιού χωρίς εμφανή λόγο κτλ.

Έτσι, η επιθετικότητα του παιδιού κατά την παιδική ηλικία μπορεί να αποτελεί ένδειξη μεταξύ άλλων σεξουαλικής κακοποίησης του παιδιού και για αυτόν τον λόγο πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή όταν συνδυάζεται και με άλλα συμπτώματα που αναφέραμε. Ακόμη και όταν διαπιστώνεται η σεξουαλική κακοποίηση κάποιου παιδιού, η θεραπευτική διαδικασία είναι ιδιαίτερα δύσκολη καθώς βρίσκει εμπόδια το θυμό και το μίσος που έχει μέσα του το παιδί. (σ.174, Ε.Μιχαηλίδη-Παπαδάκη, 1997)¹⁰

¹⁰ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Ε. (1997). Σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών. Στο 'Η επιθετικότητα στην οικογένεια στο σχολείο και στην κοινωνία'. Επιμέλεια: Ι.Ν. Νέστορος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

- Θάνατος οικογενειακού μέλους

Η ασφάλεια της παιδικής ηλικίας μπορεί να καταρρεύσει παροδικά εξαιτίας του θανάτου ενός από τους δύο γονείς ή κάποιου άλλου αγαπημένου οικογενειακού προσώπου. Ο αντίκτυπος ενός θανάτου στην οικογένεια για το παιδί είναι πολύ μεγάλος καθώς το παιδί βρίσκεται απροετοίμαστο μπροστά στις αμετάκλητες συνέπειες του θανάτου.

Τα καταστρεπτικά αποτελέσματα του θανάτου του γονέα του παιδιού δεν γίνονται πάντα αμέσως φανερά. Υπάρχει, μερικές φορές, αυτό που ονομάζεται «λανθάνουσα επίδραση» ή «υπνώτουσα επίδραση», κατά την οποία οι δυσμενείς επιπτώσεις –για παράδειγμα η κατάθλιψη- εμφανίζονται μετά την παρέλευση κάποιου χρόνου. Δυσάρεστες συνέπειες είναι δυνατόν να εμφανιστούν, αν η μητέρα πεθάνει όταν το παιδί είναι ηλικιακά πολύ μικρό. Ο θάνατος, επίσης, του πατέρα είναι πιθανόν να έχει δυσμενείς επιπτώσεις, αν συμβεί όταν το παιδί είναι μεγαλύτερο. Η επιθετικότητα μπορεί να αποτελέσει αντίδραση του παιδιού και να λειτουργεί ως άμυνα, κρύβοντας πίσω της συναισθήματα φόβου, ανασφάλειας και άγχους. Σε ότι αφορά την εγκληματικότητα έχει, έχει διαπιστωθεί ότι τα παιδιά που έχουν χάσει από θάνατο κάποιον από τους γονείς τους διατρέχουν ελάχιστα υψηλότερο κίνδυνο σε σύγκριση με εκείνα που τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες αλώβητες από το θάνατο. Η εγκληματικότητα σχετίζεται λιγότερο με το θάνατο των γονιών από ότι σχετίζεται με το διαζύγιο των γονιών, όπου οι δεσμοί μπορεί να διατηρηθούν. Φαίνεται, λοιπόν, ακόμα μια φορά πως η ποιότητα των

σχέσεων μεταξύ παιδιών και γονιών έχει μεγαλύτερη σημασία από ότι η διάλυση τους, αυτή καθ' αυτή, για την ανάπτυξη επιθετικότητας αλλά και άλλων προβλημάτων στα παιδιά.(σ. , όπως 7)

Τέλος, είναι πολύ σημαντικό να προσθέσουμε ότι ο θάνατος του ενός γονέα ή κάποιου άλλου αγαπημένου προσώπου μπορεί να προκαλέσει στο παιδί αυτό που ονομάζουμε «άγχος αποχωρισμού». Φυσιολογικά το άγχος του αποχωρισμού εκδηλώνεται από τον έβδομο μήνα έως το δεύτερο χρόνο της ζωής του παιδιού και παραπέμπει στο φόβο ότι θα χάσει τη φροντίδα και την προστασία που του παρέχεται, συνήθως από τη μητέρα. Η εμφάνιση του άγχους αποχωρισμού αποτελεί ένα βασικό στάδιο της ανθρώπινης εξέλιξης, που σηματοδοτεί την αναγνώριση των προσώπων και τη δυνατότητα σύναψης σχέσεων μαζί τους. Το άγχος αποχωρισμού παρατηρείται από το δεύτερο χρόνο της ζωής, αλλά μπορεί να εμφανιστεί και αργότερα ως απάντηση σε αποχωρισμό ή απώλεια (θάνατος συγγενούς, κατοικίδιου ζώου, νοσηλεία παιδιού ή γονέα, αλλαγή σχολείου, μετακόμιση) ή και χωρίς να υπάρχει εκλυτική αιτία. Θεωρείται παθολογικό, όταν οι αντιδράσεις του παιδιού είναι ακραίες πέρα από το αναμενόμενο για την ηλικία του επίπεδο. Αποτελεί τη συχνότερη αγχώδη διαταραχή από εκείνες που πρωτοεμφανίζονται στην παιδική ηλικία και εκτιμάται ότι πλήττει το 4% των ανηλίκων, συμπεριλαμβανομένων και των εφήβων. Τα παιδιά, με άγχος αποχωρισμού, ανησυχούν για τους γονείς τους -κυρίως τη μητέρα τους- μήπως φύγουν, μήπως χαθούν ή αν είναι καλά στην υγεία τους. Πρόκειται για μη πραγματικές ανησυχίες ότι θα προξενηθεί κακό στον εαυτό ή στους γονείς του κατά την περίοδο του χωρισμού.

Παρατηρούνται επίσης αντίσταση του παιδιού να πάει να κοιμηθεί μόνο του ή να κοιμηθεί έξω από το σπίτι, αποφυγή να μείνει μόνο του, επαναλαμβανόμενοι εφιάλτες με θέματα χωρισμού, σχολική άρνηση, σωματικά συμπτώματα και σημάδια απελπισίας πριν ή την ώρα του χωρισμού. Το περιεχόμενο του άγχους αποχωρισμού ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία. Έτσι, τα μικρότερα παιδιά (4-8 ετών) αναφέρουν μη ρεαλιστικές ανησυχίες ότι θα συμβεί κάτι κακό στα πρόσωπα προσκόλλησης. Παρουσιάζουν συχνούς εφιάλτες και σχολική άρνηση. Τα παιδιά 9-12 ετών εκδηλώνουν υπερβολική απελπισία κατά την περίοδο του χωρισμού και σωματικά συμπτώματα, συχνότερα των οποίων είναι οι κοιλιακοί πόνοι, οι πονοκέφαλοι και οι ταχυκαρδίες. Οι φόβοι που εκφράζονται από παιδιά με άγχος αποχωρισμού είναι διαφορετικοί από εκείνους που αναφέρονται από παιδιά με άλλες αγχώδεις διαταραχές. Φοβούνται ότι θα χαθούν, θα εγκαταλειφθούν, θα συμβεί η καταστροφή του κόσμου. Αναφέρουν επίσης φοβίες μικροβίων, αρρώστιας και τσιμπήματος από έντομα. Αντίθετα, τα υπεραγχώδη παιδιά έχουν κοινωνικές ανησυχίες (αν θα τα κριτικάρουν, αν θα κάνουν λάθη, αν θα τα κοροϊδέψουν). Το άγχος αποχωρισμού είναι η συχνότερη μορφή άγχους της παιδικής ηλικίας. (<http://www.health.in.gr>)

- Ίδρυμα

Εκτός από το διαζύγιο, που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπάρχουν και άλλοι λόγοι που αποστερούν το παιδί από την παρουσία των γονιών του. Μερικοί γονείς δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο γονεϊκό ρόλο και «αποσύρονται» από τον ρόλο αυτόν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Υπάρχουν πολλοί κίνδυνοι που διατρέχει το παιδί, όταν αποχωρίζεται τους γονείς του, αλλά πάρα πολλά

εξαρτώνται από το κατά πόσον θα έχει το παιδί στοργή και σταθερή φροντίδα μετά τον αποχωρισμό.

Υπάρχουν πολλές εναλλακτικές λύσεις για το παιδί «χωρίς οικογένεια» και για το παιδί με «ακατάλληλη οικογένεια». Μπορεί να αποκτήσει θετούς γονείς που θα του προσφέρουν μια ήρεμη και πλήρη οικογενειακή ζωή. Μπορεί να εισαχθεί σε κάποιο ειδικά οργανωμένο ίδρυμα (όπως το «χωριό SOS»), όπου βρίσκονται παιδιά διαφόρων ηλικιών, κάτω από τη φροντίδα ειδικών επιμελητών. Επίσης, μπορεί να εισαχθεί σε ένα κλασικού τύπου οικοτροφείο, όπου ειδικά εκπαιδευμένοι βρεφονηπιοκόμοι φροντίζουν τα παιδιά.

Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός παιδιών που εισάγονται σε ιδρύματα. Πρόκειται για παιδιά που οι γονείς τους δεν έχουν καμία ελπίδα να φτιάξουν κάποτε ένα σπιτικό για το ιδρυματικό τους παιδί και που, ίσως, δεν θέλουν να διατηρήσουν καμία επαφή μαζί τους. μερικά από τα παιδιά αυτά πρέπει να μεγαλώσουν με την επίγνωση ότι δεν έχουν κανένα συγγενικό τους πρόσωπο να τα αναγνωρίσει. Η εγκατάλειψη αυτού του είδους προκαλεί τη μεγαλύτερη οδύνη στο παιδί. Ο θάνατος είναι βέβαια ότι χειρότερο για αυτούς που χάνουν τους αγαπημένους τους, γιατί η απώλεια είναι οριστική. Ωστόσο, τα ορφανά, με τη σιγουριά της στοργικής φροντίδας που ένωσαν στο παρελθόν, μπορούν να θεωρηθούν πιο τυχερά, σε σύγκριση με τα εγκαταλειμμένα παιδιά, για τα οποία ο χωρισμός μια συνεχιζόμενη μοναξιά και θλίψη στη ζωή τους. Είναι τα παιδιά που θρηνούν τους ανύπαρκτους ή φανταστικούς γονείς τους.

Είναι, σχεδόν, αδύνατον, για κάποιον που έχει μεγαλώσει με τους γονείς του, να καταλάβει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ένα παιδί που μεγαλώνει χωρίς να έχει γνωρίσει τους γονείς του. Επειδή τα μικρά παιδιά πιστεύουν ότι οι γονείς τους είναι παντοδύναμοι, έχουν την τάση να αποδίδουν τα αίτια της εγκατάλειψης τους από τους γονείς σε δικά

τους φανταστικά ή πραγματικά ελαττώματα και σε δικές τους αστοχίες. Η πεποίθηση του παιδιού, ότι τα ελαττώματα του είναι υπεύθυνα για την εγκατάλειψη του, προκαλεί έντονη ενοχή, προσωπική ανεπάρκεια, μίσος και επιθετικότητα που στρέφεται προς τον εαυτό του. Η επιθετικότητα και το μίσος του παιδιού μπορεί να στραφεί και προς τους θετούς γονείς του, εφόσον υιοθετείται από μια οικογένεια, δημιουργώντας πολλά προβλήματα στις μεταξύ τους σχέσεις.

Ο χρόνος που περνά το παιδί στο ίδρυμα μπορεί να παρομοιαστεί με τον αργό θάνατο, ιδιαίτερα όταν δεν υπάρχουν ξεκάθαροι μελλοντικοί στόχοι στους οποίους να ελπίζει το παιδί. Αυτό το παιδί παγιδεύεται στην μοναξιά και τη θλίψη του και δεν μπορεί να ελπίζει στην αυτό-ολοκλήρωση του. Η δυναμικότητα και η ορμή του για ανάπτυξη σπαταλώνται στο «γάντζωμα» επάνω στους άλλους. Η εξάρτηση του από άλλα πρόσωπα είναι τόσο υπερβολική που το εμποδίζει να γίνει ένα αυτόνομο άτομο. Οι ημέρες του στο ίδρυμα περνούν σαν αποσυνδεδεμένες μονάδες, χωρίς να του δίνουν την αίσθηση της συνέχειας.

Όσο προοδευτική και ζεστή και αν είναι η μεταχείριση των παιδιών σε ένα ίδρυμα και όσες προσπάθειες κι αν καταβάλλονται για τη διαμόρφωση μιας κάποιας μορφής οικογενειακής ατμόσφαιρας σε αυτό, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ιδρύματα στερούνται πολλά από τα πλεονεκτήματα της οικογενειακής ζωής και δεν είναι καθόλου λίγα τα παιδιά που τελικά θα παρουσιάσουν κάποιο ψυχολογικό πρόβλημα.

Το δίλημμα που αντιμετωπίζουν οι υπηρεσίες παιδικής πρόνοιας είναι ότι απομακρύνοντας ένα παιδί από ένα ακατάλληλο οικογενειακό περιβάλλον, τοποθετώντας το σε ένα ίδρυμα, του δημιουργούν άλλες αποστερήσεις. Ενώ γνωρίζουν ότι το παιδί μπορεί να απαλλαγεί από αυτό που θεωρείται αρνητική επιρροή ή ανεπαρκής φροντίδα, οι ταλαιπωρίες του δεν τελειώνουν με την εισαγωγή του στο ίδρυμα. Πολλές φορές η εισαγωγή του αυτή σημαίνει ότι θα αποχωριστεί τα

αδέρφια του ή θα χάσει τη γονεϊκή επαφή. Επιπλέον, η απουσία σταθερής μητρικής μορφής, στην οποία να προσκολληθεί και να ταυτιστεί, σημαίνει ότι το παιδί πολύ δύσκολα θα αποκτήσει αυτό που αποκαλούμε «βασική εμπιστοσύνη» και δύσκολα θα βγει από το καλούπι της συναισθηματικής απομόνωσης. Γίνεται, λοιπόν φανερό ότι ναι μεν οι βιολογικές ανάγκες και η ανάγκη για ασφάλεια είναι απαραίτητες για την επιβίωση του παιδιού αλλά κάθε παιδί έχει την ανάγκη για μια γερά θεμελιωμένη υψηλή εκτίμηση του εαυτού του, τόσο από το ίδιο όσο και από τους άλλους πιο σημαντικούς ανθρώπους της ζωής του, τους γονείς του.(σ. 302,όπως 7)

- Υιοθεσία

Η υιοθεσία αποτελεί την κατάληξη της επιθυμίας των ενηλίκων να αποκτήσουν παιδί, όταν όλοι οι άλλοι τρόποι δεν έχουν φέρει αποτέλεσμα. Είναι μια λύση για εκείνους που πραγματοποιούν με αυτό τον τρόπο την επιθυμία τους να γίνουν γονείς, ταυτόχρονα όμως και για το παιδί, που αποφεύγει τις συνέπειες ενός προβληματικού περιβάλλοντος και τη ζωή στο ίδρυμα. Η υιοθεσία όμως ενέχει και κινδύνους. Συνήθως, εντοπίζεται ένας βαθμός συναισθηματικής στέρησης που ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία κατά την οποία το παιδί αποχωρίστηκε τη φυσική του μητέρα. Αν το παιδί ξεκίνησε τη ζωή του σε ίδρυμα, η έλλειψη αισθητηριακών ερεθισμάτων είναι πιθανόν να επιβραδύνει τη νοητική του εξέλιξη.

Το υιοθετημένο παιδί είναι εύθραυστο και ενδεχομένως υπάρχει κίνδυνος να αντιμετωπίσει ψυχολογικά προβλήματα.

Οι θετοί γονείς επίσης είναι περισσότερο ευάλωτοι στο άγχος και την αβεβαιότητα και ανησυχούν υπερβολικά ακόμη και για φυσιολογικές αντιδράσεις που παρατηρούνται στην εξελικτική πορεία του παιδιού. Αυτό προκαλεί ένταση στα παιδιά, τα οποία μπορεί να αντιδράσουν

αρνητικά. Θα ήταν λάθος όμως να υποθέσουμε ότι η ανησυχία για ορισμένες πλευρές της υιοθεσίας ή ο εντοπισμός πιθανών πηγών άγχους οδηγεί απαραίτητα σε ψυχολογικά προβλήματα. Πολλά από τα υιοθετημένα παιδιά έχουν ευτυχισμένα και δημιουργικά παιδικά χρόνια. Ορισμένα παρουσιάζουν διαταραχές στην παιδική ηλικία, οι οποίες όμως μπορεί να εξαφανιστούν όταν φτάσουν στην ενηλικίωση. Κάτω από κατάλληλες συνθήκες, οι πρώιμες δυσκολίες -οι οποίες προέρχονται από τις ψυχολογικές διεργασίες που είναι απαραίτητες για την αποδοχή της υιοθεσίας- μπορούν να ξεπεραστούν και να μην ακολουθήσουν τα υιοθετημένα άτομα στο υπόλοιπο της ζωής τους.(<http://www.health.in.gr>)

III. Ιδιοσυγκρασία:

Η ιδιοσυγκρασία του παιδιού παίζει σημαντικό ρόλο στην πιθανότητα εκδήλωσης επιθετικότητας από το παιδί. Από παιδί σε παιδί, η ιδιοσυγκρασία διαφέρει και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τα βιώματα του παιδιού, τις σχέσεις του με τους γονείς, τη στάση των γονιών, τον τρόπο ζωής της οικογένειας κτλ. Ένα παιδί, το οποίο μεγαλώνει σε ένα αρνητικό οικογενειακό κλίμα είναι φυσικό να είναι πιο ευαίσθητο, ανασφαλές και φοβισμένο από άλλα παιδιά που ζουν μια πιο ασφαλή και ήρεμη ζωή. Το γεγονός αυτό αυξάνει την πιθανότητα εκδήλωσης της επιθετικότητας ως αντίδραση στην δυσφορία που νιώθει το παιδί μέσα στην οικογένεια. Τα παιδιά που έχουν χάσει τους γονείς τους είναι πιο πιθανόν να εκδηλώσουν το άγχος του αποχωρισμού, πράγμα που σημαίνει ότι η προσαρμογή τους σε απειλητικές, για αυτά, αλλαγές μπορεί να είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και να συνοδεύεται από επιθετική συμπεριφορά.

Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η παιδική ηλικία περιλαμβάνει το πιο κρίσιμο μεταβατικό στάδιο, δηλαδή, την μετάβαση από την οικογένεια στο σχολείο. Η έναρξη της σχολικής ζωής σηματοδοτεί την εισαγωγή του παιδιού σε περισσότερο πολύπλοκες και απρόβλεπτες κοινωνικές συνθήκες, τις οποίες πρέπει να αντιμετωπίσει μόνο του, με τις δικές του δυνάμεις και αναλαμβάνοντας τις δικές του ευθύνες χωρίς την βοήθεια των γονιών. Ένα παιδί το οποίο είναι ευάλωτο και ευαίσθητο είναι πολύ πιθανόν να αδυνατεί να τα βγάλει πέρα στο καινούργιο περιβάλλον. Συνήθως αυτό το παιδί αναζητά μέσα στους κόλπους αυτού του «αχάριστου» περιβάλλοντος κάποια αίσθηση ασφάλειας και αγάπης που θα αντικαταστήσει αυτή που δεχόταν κάτω από την οικογενειακή στέγη. Το παιδί, λοιπόν για να αποζημιωθεί προσκολλάται βαθύτερα σε ένα δάσκαλο, ή σε κάποιους φίλους και άλλες φορές εντάσσεται σε κάποια συντροφιά, σε μια μικρή «σπείρα» στο περιθώριο της σχολικής κοινότητας, η οποία έχει τους κανόνες της, τη λιγότερο ή περισσότερο «κρυφή» της δράση.

Σε άλλη περίπτωση, ένα παιδί το οποίο είναι δειλό και συνεσταλμένο και δέχεται το ξυλοκόπημα των άλλων από φόβο ή ένα παιδί που φοβάται να εκδηλώσει τα επιθετικά του συναισθήματα ακόμη κι όταν αυτά είναι δίκαια και φυσιολογικά, επειδή φοβάται την στέρηση της αγάπης, πρέπει να προβληματίζει τους γονείς. Αυτές οι ασυνείδητα καταπιεσμένες εχθρότητες ξεσπούν κάποια στιγμή ως διάφορες σωματικές διαταραχές ή ως επιθετικότητα και σκληρότητα σε όλους γύρω του ανεξαιρέτως.

Τέλος, τα παιδιά εκείνα που είναι υπερβολικά δραστήρια, περίεργα, αντιδραστικά και επίμονα είναι πιθανόν να μην υπακούουν τους κανόνες που θέτουν οι γονείς ή οι δάσκαλοι στο σχολείο, να προκαλούν τους άλλους με κοινωνικά ανεπιθύμητες συμπεριφορές, να

επιτίθενται λεκτικά ή σωματικά στην άρνηση των γονιών να υποχωρήσουν στα αιτήματα τους κτλ.

Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει κάποιος να αποδώσει την εκδήλωση της επιθετικότητας, από μέρος του παιδιού, στην ιδιοσυγκρασία του και μόνο. Το αν ένα ευαίσθητο ή δυναμικό παιδί θα εκδηλώσει επιθετικές μορφές συμπεριφοράς εξαρτάται από πολλούς παράγοντες και κυρίως από την οικογένεια.

IV. Σωματική υγεία:

-Οι σωματικές ασθένειες:

Οι σωματικές ασθένειες ποικίλης βαρύτητας και διάρκειας είναι συχνό φαινόμενο της παιδικής ηλικίας. Η νοσηλεία επίσης είναι μια κοινή εμπειρία: ένα στα τέσσερα παιδιά θα νοσηλευτεί τουλάχιστον μια φορά μέχρι την ηλικία των πέντε ετών. Οι περισσότερες ασθένειες και νοσηλείες είναι βραχυχρόνιες (μόνο το 4% των νοσηλειών διαρκεί περισσότερο από ένα μήνα). Η ασθένεια όμως, οποιαδήποτε και αν είναι η διάρκειά της, αλλάζει την ψυχολογική κατάσταση του παιδιού και επηρεάζει τη ζωή της οικογένειας. Σαφώς οι πιο σοβαρές ασθένειες που διαρκούν για μεγάλο χρονικό διάστημα και η οικογένεια δίνει αγώνα για να κερδίσει τη μάχη, έχουν επιπτώσεις βαρύτερες στην ψυχολογική διάθεση και τον τρόπο ζωής της οικογένειας. Το παιδί νιώθει ανασφάλεια, γκρινιάζει, γίνεται απαιτητικό. Αν βλέπει τους γονείς του αγχωμένους, αυξάνεται το δικό του άγχος και παρουσιάζει διαταραχές στη συμπεριφορά του. Η επικοινωνία με ένα άρρωστο παιδί δεν είναι εύκολη. Οι πιο συνηθισμένες αντιδράσεις των παιδιών αυτών είναι η επιθετικότητα που κατευθύνεται τόσο προς τους γονείς όσο και σε άλλα που το περιβάλλουν στο σχολείο, στο νοσοκομείο κτλ. Έχει μεγαλύτερη

ανάγκη από συναισθηματική κάλυψη που θα του προσφέρει τη βεβαιότητα ότι σύντομα θα γίνει καλά. Είναι βέβαιο ότι ψυχολογικοί παράγοντες συμμετέχουν στην εξέλιξη κάθε ασθένειας και επηρεάζουν την πορεία της. Κάθε άρρωστο παιδί έχει την επιθυμία να γίνει καλά, κάτι που θα μπορέσει να καταφέρει σύντομότερα αν αισθάνεται συναισθηματικά ασφαλές.

Οι γονείς πρέπει να ισορροπήσουν ανάμεσα σε δύο διαφορετικές καταστάσεις, να του κάνουν τα χατίρια εκφράζοντας έτσι την αγάπη τους, αλλά και να κρατούν σταθερά κάποια όρια που έχουν σχέση με την καθημερινή πειθαρχία και τις θεραπευτικές αναγκαιότητες (λήψη φαρμάκων - διαιτολόγιο). Στα ζητήματα πειθαρχίας οι γονείς μπορεί να είναι λιγότερο αυστηροί κατά τη διάρκεια της αρρώστιας. Το παιδί εξάλλου είναι λιγότερο δραστήριο και έχει λιγότερες δυνάμεις για να αντιδράσει και να παραβεί τους κανόνες. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι το παιδί δεν θα προβεί σε άλλου τύπου ανεπιθύμητες ενέργειες. Δεν πρέπει οι συνήθειες και οι κανόνες πειθαρχίας να εγκαταλειφθούν πλήρως. Μια ξαφνική αλλαγή επιβεβαιώνει τις ανησυχίες του παιδιού και αυξάνει τους φόβους του ότι η αρρώστια του είναι σοβαρή. Δεν πρέπει επίσης να εγκαταλειφθεί ένα κάποιο καθημερινό πρόγραμμα. Το παιδί, όταν κάθεται όλη την ημέρα στο κρεβάτι, βαριέται, νιώθει ότι η ώρα δεν περνά, του λείπουν οι φίλοι του και ανησυχεί για το σχολείο και τα μαθήματά του. Η διατήρηση, όταν αυτό είναι δυνατόν, κάποιων δραστηριοτήτων (να διαβάσει ένα βιβλίο, να παίξει ένα παιχνίδι, να ενημερωθεί για τα μαθήματα του σχολείου) το βοηθά να αντιμετωπίσει το άγχος και τους περιορισμούς που του επιβάλλει η αρρώστια.

Νοσηλεία:

Η νοσηλεία είναι μια κατάσταση που προκαλεί φόβο στα παιδιά και στους γονείς. Η σωστή προετοιμασία, είναι μια εμπειρία που μπορεί να βιωθεί θετικά και να αυξήσει την ωριμότητα του παιδιού και την

αυτοεκτίμησή του. Κατά τη διάρκεια της νοσηλείας, το παιδί βρίσκεται σε έναν άγνωστο χώρο, με μειωμένες τις φυσικές του δυνάμεις, εξαρτώμενο από άγνωστους ενήλικες, οι οποίοι το περιποιούνται. Έχει να αντιμετωπίσει τους φόβους και την αγωνία που του προκαλεί η αρρώστια και το άγχος αποχωρισμού από το σπίτι και τους γονείς του. Η σωστή προετοιμασία έχει μεγάλη σημασία για την καλή έκβαση της νοσηλείας. Ερευνητικές μελέτες δείχνουν ότι όσο περισσότερο προετοιμασμένα είναι τα παιδιά και γνωρίζουν από πριν τι πρόκειται να τους συμβεί, τόσο καλύτερα και γρηγορότερα αναρρώνουν. Οι ενημερωτικές επισκέψεις, η ξενάγηση στο χώρο που θα μείνει, οι εξηγήσεις για τη χρησιμότητα των φαρμάκων και για τους λόγους που θα του πάρουν αίμα, οι ενέσεις, οι οροί μειώνουν το άγχος και τις αντιστάσεις του παιδιού. Αν πρόκειται για χειρουργική επέμβαση, καλό είναι να προηγηθεί επίσκεψη στο χώρο του χειρουργείου και να εξηγηθούν όλα τα στάδια της διαδικασίας.

Η παρουσία των γονιών στις δύσκολες στιγμές, όπως την ημέρα της εισαγωγής στο νοσοκομείο, την ημέρα της χειρουργικής επέμβασης ή μιας επώδυνης διαγνωστικής εξέτασης, είναι απαραίτητη. Ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, συζητείται η αναγκαιότητα της παρουσίας των γονιών στο νοσοκομείο κατά τη διάρκεια της νύχτας. Σε κάθε περίπτωση όμως επιβάλλεται η διανυκτέρευση τις πρώτες ημέρες μέχρι το παιδί να προσαρμοστεί στην αλλαγή χώρου. Η καθημερινή παρουσία των γονιών έχει ζωτική σημασία. Το παιδί νιώθει ασφάλεια, προστασία και αντιμετωπίζει καλύτερα τις επώδυνες καταστάσεις της νοσηλείας. Οι γονείς επίσης πρέπει να το βοηθήσουν να γνωρίσει τους γιατρούς και τις νοσοκόμες και να καλλιεργήσει τη σχέση μαζί τους. Το παιδί πρέπει να δεχτεί ότι και άλλοι ενήλικες, εκτός από τους γονείς του, μπορεί να το βοηθήσουν. Όταν οι γονείς απουσιάζουν, θα νιώθει το νοσηλευτικό προσωπικό ως αντικαταστάτες τους που μπορεί να του προσφέρουν την ίδια ασφάλεια και σιγουριά.

Είναι σημαντική η διαβεβαίωση ότι θα γίνει σύντομα καλά, ότι ο πόνος και ο πυρετός είναι φαινόμενα παροδικά. Για το παιδί η αρρώστια δεν αποτελεί μια βιολογική πραγματικότητα, της δίνει ένα νόημα, μια ερμηνεία, έχει μια αδικαιολόγητη ενοχή και μπορεί να πιστεύει ότι ο πόνος είναι μια τιμωρία για κάτι κακό που έκανε. Βλέπει την αρρώστια ως μια κατάσταση επώδυνη και μόνιμη. Ο πανικός που νιώθει στην ιδέα ότι δεν θα γίνει καλά επηρεάζει την ικανότητά του να αντιμετωπίσει τα συμπτώματα και να αναρρώσει. Όταν τελειώσει η νοσηλεία, θα πρέπει να τονωθεί το συναίσθημα ότι το ίδιο πολέμησε και νίκησε την αρρώστια. Αυτή η αίσθηση ικανότητας τονώνει την αυτοπεποίθησή του και το προετοιμάζει για να αντιμετωπίσει και άλλες δυσκολίες στο μέλλον.

-Η σωματική αναπηρία

Η αναπηρία έχει μια διαφορετική εικόνα από εκείνη της αρρώστιας, καθώς πρόκειται για μια χρόνια κατάσταση. Ποικίλες αιτιολογίες τόσο της προγεννητικής περιόδου (εμβρυοπάθειες, ακτινοβολίες, τοξικομανία, αλκοολισμός της μητέρας) όσο και περιγεννητικά ατυχήματα (προωρότητα, υπερωριμότητα, ανοξία, τραυματισμοί) ενέχονται στην οδυνηρή εμπειρία της απόκτησης ενός ανάπηρου παιδιού. Συμβάντα επίσης των παιδικών χρόνων, αρρώστιες (μηνιγγίτιδες, εγκεφαλίτιδες), δηλητηριάσεις, τραυματισμοί, ατυχήματα καθλώνουν διά βίου το παιδί στη μοίρα του ανάπηρου. Ενώ η σωματική αναπηρία είναι ο κοινός παρονομαστής, δεν υπάρχει χαρακτηριστικό ψυχολογικό προφίλ ανάπηρου παιδιού. Κάθε παιδί έχει διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης των ψυχοτραυματικών εμπειριών, διαθέτει τους δικούς του μηχανισμούς άμυνας και βιώνει διαφορετικά την αναπηρία του.

Οι αντιδράσεις κατ' αρχήν έχουν σχέση με την ηλικία. Επιπτώσεις στη δόμηση της προσωπικότητας υπάρχουν σε ένα παιδί εκ γενετής ανάπηρο, που έφτιαξε την εικόνα του εαυτού του ενσωματώνοντας από

την αρχή την έλλειψη. Διαφορετικές αντιδράσεις έχει ένα παιδί προσχολικής ή σχολικής ηλικίας όταν βρεθεί αντιμέτωπο με την αναπηρία και υποχρεωθεί να αναστείλει την κοινωνικοποίησή του και να διακόψει τη φοίτηση. Ιδιαίτερα τραγική είναι η περίπτωση του εφήβου, σε μια περίοδο της ζωής του που επιβεβαιώνει την αυτονομία και την ανεξαρτησία του, να εξαναγκάζεται να αντιμετωπίσει τους περιορισμούς που του επιβάλλει η αναπηρία. Η διακοπή της κανονικής φοίτησης από το σχολείο έχει μεγάλες επιπτώσεις. Αναστέλλεται η κοινωνικοποίησή τους, χάνουν ένα πεδίο όπου μπορούν να αποδείξουν τις ικανότητές τους, διακόπτουν τις σχέσεις τους με τους συνομήλικούς τους. Όταν το παιδί έχει φυσιολογικές νοητικές ικανότητες, η διακοπή της φοίτησης το οδηγεί σε μια αναστολή που δίνει την εικόνα νοητικής ψευδοκαθυστέρησης.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο χαρακτηριστικά ψυχολογικά προφίλ παιδιών με χρόνιες αναπηρίες. Από τη μια πλευρά έχουμε παιδιά δειλά, παθητικά, απομονωμένα, με έντονα συναισθήματα αγανάκτησης, επιθετικότητας και εχθρότητας προς τα φυσιολογικά άτομα. Αναπτύσσουν έναν παθολογικό εγωισμό, γκρινιάζουν συνέχεια και διεκδικούν, πιστεύουν ότι οι άλλοι τους οφείλουν πολλά επειδή σε αυτά έτυχε η αναπηρία. Δείχνουν έλλειψη ενδιαφέροντος για κάθε ατομική και κοινωνική δραστηριότητα και έχουν μεγάλη τάση εξάρτησης από τους γονείς και κυρίως από τη μητέρα τους. Στο άλλο άκρο είναι παιδιά που δείχνουν υπερβολική τάση για ανεξαρτητοποίηση και αυτονομία. Αναλαμβάνουν επικίνδυνες δραστηριότητες, προκαλώντας και εκθέτοντας τη ζωή τους σε κίνδυνο. Δοκιμάζουν συνέχεια τον εαυτό τους και την ανοχή του περιβάλλοντος, αναγκάζοντας τους γονείς τους να παίρνουν περιοριστικά μέτρα. Είναι σαν να έχουν χάσει έως ένα βαθμό τον έλεγχο της πραγματικότητας και χρησιμοποιούν μηχανισμούς άρνησης για τα επώδυνα συναισθήματα που τους προκαλεί η αναπηρία.

Τα ψυχολογικά προβλήματα δεν έχουν ανάλογη σχέση με τη σοβαρότητα της αναπηρίας. Μια μικρή αναπηρία μπορεί να προκαλέσει μεγάλες ψυχικές διαταραχές. Αντίθετα, η δομή της προσωπικότητας παίζει το σημαντικότερο ρόλο. Όταν υπάρχει ισχυρή θέληση, αναπτύσσεται κίνητρο για να ξεπεραστεί η αναπηρία και έχουμε τις φωτεινές εξαιρέσεις με καλά αποτελέσματα προσωπικής και κοινωνικής επιτυχίας. Άτομα που ζουν χωρίς συγκρούσεις την αναπηρία τους, δέχονται με ικανοποιητικό τρόπο τους περιορισμούς και αναπτύσσουν άλλες αντισταθμιστικές δραστηριότητες.

Οδυνηρές επιπτώσεις στα παιδιά με αναπηρία έχει ο τρόπος με τον οποίο, οι άλλοι γύρω του το αντιμετωπίζουν και το αντιλαμβάνονται. Οι προκαταλήψεις που βρίσκουν αποδέκτη ένα τέτοιο παιδί στο σχολείο από τους συμμαθητές, στο σπίτι από τα αδέρφια, στην γειτονιά από τα άλλα παιδιά εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα έντονες στις μέρες μας, επιβαρύνοντας την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού ακόμα περισσότερο. Πολλές φορές το καθρέφτισμα του εαυτού τους το αναζητάνε στα μάτια των άλλων. Και όταν η εικόνα που τους αντιγυρίζουν οι άλλοι είναι αρνητική βυθίζονται ακόμα πιο πολύ στην απελπισία τους. (<http://www.health.in.gr>)

V. Ψυχική υγεία:

Η επιθετικότητα μπορεί να εκδηλωθεί, επίσης, στο πλαίσιο κάποιας διαταραχής είτε ως σύμπτωμα είτε ως συνοδό πρόβλημα της διαταραχής. Παρακάτω θα περιγράψουμε σύντομα τις δύο πιο σημαντικές διαταραχές, στη παιδική ηλικία στα πλαίσια των οποίων η εκδήλωση της επιθετικότητας λαμβάνει χώρα.

- Διαταραχή ελλειμματικής προσοχής-υπερκινητικότητα:

Τα κύρια χαρακτηριστικά παιδιών με ΔΕΠ-Υ είναι η εκδήλωση συμπτωμάτων απροσεξίας και παρορμητικότητας-υπερκινητικότητας, σε βαθμό δυσανάλογο με την ηλικία τους με αποτέλεσμα να εμφανίζουν περιορισμένες ικανότητες για συγκέντρωση της προσοχής τους, αναστολή των παρορμήσεων και ρύθμιση της συμπεριφοράς τους σύμφωνα με συγκεκριμένους κανόνες.(Barkley, 1990, σ. 92 Ψυχοπαθολογία παιδιών κ εφήβων). Τα παιδιά αυτά, πολλές φορές, παρουσιάζουν αντιδραστική, προκλητική συμπεριφορά και έλλειψη συνεργατικής διάθεσης. Επίσης, τα παιδιά με ΔΕΠ-Υ, λόγω της αδυναμίας τους, δεν μπορούν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στις απαιτήσεις των γονιών ή των δασκάλων για έλεγχο της συμπεριφοράς τους με βάση προκαθορισμένους κανόνες. Οι γονείς το ερμηνεύουν ως τεμπελιά ή αντιδραστικότητα και συχνά προβαίνουν σε επιπλήξεις και τιμωρίες στην προσπάθεια τους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά αυτές τις ανεπιθύμητες μορφές συμπεριφοράς του παιδιού. Η κλινική τους εικόνα παρουσιάζει τα παιδιά να είναι πολύ ανήσυχα, νευρικά, ανυπόμονα, αγενή, απότομα, ανυπάκουα, επιθετικά προς τα αδέρφια ή τους συμμαθητές τους. Εκνευρίζονται εύκολα, κάνουν ζημιές, προκαλούν αναστάτωση στην σχολική αίθουσα, αδιαφορούν για τις συνέπειες της συμπεριφοράς τους, επιδιώκουν να προσελκύσουν την προσοχή των άλλων με προκλητικό τρόπο κτλ. Συνολικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα παιδιά αυτά, αν και φαίνεται να έχουν φυσιολογική νοημοσύνη, δυσκολεύονται εξαιρετικά να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος και να συμπεριφερθούν ανάλογα του αναπτυξιακού τους επιπέδου. (σ. 87, όπως 1)

- Εναντιωματική προκλητική διαταραχή:

Τα παιδιά με εναντιωματική προκλητική διαταραχή χαρακτηρίζονται βασικά από αρνητισμό, έλλειψη συνεργατικής διάθεσης, έλλειψη υπακοής, προκλητική και αντιδραστική συμπεριφορά. Τα παιδιά συχνά αρνούνται να συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις ή τους κανόνες των ενηλίκων. Χάνουν εύκολα την ψυχραιμία τους και εμπλέκονται σε καυγάδες. Λένε συχνά ψέματα και πολλές φορές κατηγορούν τους άλλους για τα δικά τους λάθη ή για τη κακή τους συμπεριφορά. Γενικά δίνουν την εικόνα ότι θέλουν να κάνουν πάντα το δικό τους και είναι συχνά θυμωμένα.

Στο DSM-IV το βασικό κριτήριο διάκρισης μεταξύ Διαταραχής διαγωγής και Εναντιωματικής προκλητικής διαταραχής είναι ότι στην περίπτωση της πρώτης υπάρχει παραβίαση των βασικών δικαιωμάτων των άλλων ενώ δεν συμβαίνει κάτι ανάλογο με την εναντιωματική προκλητική διαταραχή. Επιπλέον, στην Εναντιωματική προκλητική διαταραχή, η εκδήλωση αντιδραστικής συμπεριφοράς συνήθως περιορίζεται στο οικογενειακό περιβάλλον ενώ στη Διαταραχή διαγωγής επεκτείνεται και σε άτομα του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Τέλος, τα συμπτώματα αντιδραστικής συμπεριφοράς είναι ηπιότερα στην περίπτωση της Εναντιωματικής προκλητικής διαταραχής.(σ.127, όπως 1)

Τέλος, υπάρχουν και άλλες ψυχοπαθολογικές καταστάσεις που εκδηλώνονται μεταξύ άλλων και με επιθετική συμπεριφορά όπως οι ψυχώσεις (Σχιζοφρένεια παρανοειδούς τύπου, Μανία, Ψυχωσική κατάθλιψη κ.α) ή οι διαταραχές προσωπικότητας (Παρανοειδή διαταραχή, Ναρκισσιστική διαταραχή, Αντικοινωνική διαταραχή, Ψυχαναγκαστική διαταραχή), αλλά σπάνια διαγιγνώσκονται στην παιδική ηλικία και αυτός είναι ο λόγος που δεν τις αναφέρουμε εδώ. Επίσης, παιδιά με διαταραχές όπως μαθησιακές δυσκολίες, νοητική καθυστέρηση, τραυλισμό,

διαταραχή άγχους αποχωρισμού, συχνά υιοθετούν επιθετικές μορφές συμπεριφοράς στην προσπάθεια τους να αντιμετωπίσουν την άσχημη κριτική, τα κοροϊδευτικά σχόλια και το χλευασμό, που επισύρουν τα συμπτώματα της διαταραχής, από τα άλλα παιδιά. Έτσι, λοιπόν, σε αρκετούς τύπους διαταραχών η εκδήλωση της επιθετικότητας μπορεί να μην αποτελεί σύμπτωμα της ίδιας της διαταραχής αλλά αντίδραση στην προκατειλημμένη και γεμάτη διακρίσεις στάση των άλλων.

Γ. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

I. Στάση γονιών:

Η επιθετική συμπεριφορά που εκδηλώνει στο σπίτι το παιδί έχει σχέση με τους χειρισμούς που δέχεται από τους γονείς. Η στάση των γονιών απέναντι στα παιδιά επηρεάζει σημαντικά την πιθανότητα εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς σε διάφορα επίπεδα. Έτσι, λοιπόν, έχει διαπιστωθεί ότι:

- *Υπερβολικά αυστηροί γονείς.* Υπερβολικά αυστηροί γονείς που τιμωρούν συχνά το παιδί ανάλογα με την δική τους συναισθηματική κατάσταση και δεν αφήνουν περιθώρια συναισθηματικής αντίδρασης και έκφρασης από μέρος του παιδιού μπορούν να καλλιεργήσουν στο παιδί αισθήματα θυμού. Η αυταρχικότητα, οι υπερβολικές στερήσεις και απαγορεύσεις που τους επιβάλλουν οι γονείς μπορεί να φέρουν ψυχική αναστάτωση και απογοήτευση στα παιδιά, καθώς νιώθουν ότι είναι εγκλωβισμένα στο κόλπο της οικογένειας, ότι στερούνται την ελευθερία τους και ότι δεν μπορούν να εκπληρώσουν ένα όνειρο, μια επιθυμία τους. Τα «πρέπει» και τα «μη» δημιουργούν μια καταπιεστική ατμόσφαιρα.

Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου οι απαγορεύσεις είναι εν μέρει δικαιολογημένες, αν δεν δοθεί η ευκαιρία μιας ήρεμης συζήτησης, ώστε το παιδί να καταλάβει γιατί οι γονείς του το απαγορεύουν, να λογικοποιήσει και να αποδεχτεί τις απαγορεύσεις, πάλι δημιουργείται ένταση.<http://www.platon.gr>) Η απογοήτευση και τα συναισθήματα θυμού απέναντι στους γονείς συσσωρεύονται με αποτέλεσμα την εκδήλωση επιθετικών μορφών συμπεριφοράς από μέρους του παιδιού.

Ένα αγόρι που εμποδίζεται συνεχώς από τους γονείς του να κάνει ποδήλατο ή να παίξει ποδόσφαιρο στη γειτονιά, επειδή πρέπει να είναι σκυμμένο πάνω στα βιβλία του, ίσως μια μέρα ν' αντιδράσει βίαια. Μπορεί να χτυπήσει ακόμα και τους γονείς του ή να φερθεί με υπερβολική απείθεια και αγένεια, γιατί τους θεωρεί πηγή της «δυστυχίας» του.

Ένα κορίτσι που στερείται τελείως τις κοινωνικές εκδηλώσεις, τις γιορτές και τα πάρτι του σχολείου, ακόμα και τις παρέες με συνομηλίκους, γιατί οι γονείς της θέλουν να την κάνουν «μικρομέγαλο», που μιλά και φέρεται σαν ώριμος ενήλικος, μπορεί να παρουσιάσει έντονη διάθεση αντικοινωνικότητας ή λεκτικής επιθετικότητας. Η αφύσικη αυτή στέρξη και παρεμπόδιση της φυσιολογικής της ανάπτυξης γεννά μέσα της μηχανισμούς άμυνας και συνακόλουθα, μπορεί να κοροϊδεύει, να χλευάζει και να προσβάλλει συνεχώς τους άλλους προκαλώντας τους πόνο.<http://www.specialeducation.gr>), (σ. 227, όπως 2)

Πολλοί γονείς υιοθετούν αυστηρές μεθόδους πειθαρχίας μέσα από τις οποίες προσπαθούν να διαμορφώσουν, να ελέγξουν και να αξιολογήσουν τη συμπεριφορά και τις στάσεις του παιδιού με σύμφωνα με έναν άκαμπτο κώδικα διαγωγής. Συνήθως, αυτός είναι απόρροια θρησκευτικών αντιλήψεων. Η υπακοή εκλαμβάνεται ως αρετή, ενώ επιβάλλονται αυστηρές τιμωρίες προκειμένου να χαλιναγωγηθεί η ισχυρογνωμοσύνη του παιδιού, στα σημεία όπου οι πράξεις ή οι

πεπαιθήμες του έρχονται σε σύγκρουση με αυτό που οι γονείς θεωρούν σωστό. Αυτοί οι γονείς πιστεύουν στην κατήχηση και στον εξαναγκασμό, και όχι στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους σε αξίες όπως είναι ο σεβασμός για τις αρχές, η εργασία και η διατήρηση της παραδοσιακής τάξης των πραγμάτων. Συνήθως, ο διάλογος αποθαρρύνεται διότι το παιδί πρέπει να μάθει να αποδέχεται το γονεϊκό λόγο ως το μόνο σωστό και απόλυτο.(σ. 176, Martin Herbert, 1997)¹¹

Το παιδί, λοιπόν, υπό τέτοιες καταπιεστικές συνθήκες, μπορεί να προβεί σε ανεπιθύμητες μορφές συμπεριφοράς, όπως επιθετικότητα, προκειμένου να αποφορτιστεί από τα αρνητικά συναισθήματα και να ανακουφιστεί από την αφόρητη ένταση που του προκαλούν. Πίσω από την επιθετικότητα κρύβεται η απελπισία του παιδιού που ζητά αγάπη και αναγνώριση. Όσο περισσότερο αντιμετωπίζεται με επιπλήξεις και απαγορεύσεις τόσο πιο έντονα θα εκφράζει επιθετικότητα.

Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι οι επιθετικές μορφές συμπεριφοράς των παιδιών μπορούν να αποφευχθούν με πιο ήπιες στάσεις από μέρους των γονιών. Οι γονείς, οι οποίοι σέβονται τις επιθυμίες και τις ανάγκες των παιδιών τους και δεν επιβάλλουν αλόγιστους περιορισμούς μειώνουν τις μεταξύ τους συγκρούσεις. Η θερμή, στοργική και συνεπής πειθαρχία στην οποία γίνεται αιτιολόγηση οδηγεί σε μια έλλογη υπακοή και όχι σε τυφλή συμμόρφωση στις διαταγές των γονιών. Οι γονείς που δείχνουν εμπιστοσύνη στα παιδιά τους και προάγουν την αυτονομία τους, διευκολύνουν την ομαλή κοινωνική προσαρμογή τους. Αυτό που συνιστούν οι ειδικοί στην ανατροφή του παιδιού είναι ένας λογικός συνδυασμός ανεκτικότητας και θερμής, ενθαρρυντικής και δεκτικής στάσης των γονιών.

¹¹ HERBERT, M. (1997). Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειάς του.

Επιμέλεια: Ι. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- *Ανεκτικοί* και παραχωρητικοί γονείς. Έντονη επιθετικότητα παρουσιάζουν τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ένα οικογενειακό περιβάλλον, όπου οι γονείς δείχνουν υπερβολική ανοχή στις επιθετικές αντιδράσεις των παιδιών τους, ανεξάρτητα από το αν αυτές οι αντιδράσεις στρέφονται προς τους ίδιους ή προς άλλους. Οι παραχωρητικοί γονείς προσπαθούν να μην είναι τιμωρητικοί και καλλιεργούν μια στάση αποδοχής και κατανόησης απέναντι στις παρορμήσεις, τις επιθυμίες, και τις ενέργειες των παιδιών τους. (σ. 180, όπως 1)

Ωστόσο, η υπερβολική ανοχή από μέρος των γονιών καλλιεργεί γόνιμο έδαφος για την εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς. Οι γονείς που δεν θέτουν όρια στη συμπεριφορά του παιδιού και είναι ιδιαίτερα ελαστικοί μπορεί να μεταφέρουν αντιφατικά μηνύματα στα παιδιά ως προς το τι θεωρείται αποδεκτό.

Όταν δεν υπάρχει καμία σταθερή κατευθυντήρια αρχή, τα παιδιά δεν μπορούν να διακρίνουν ποια είναι τα κοινώς αποδεκτά όρια με αποτέλεσμα πολλές φορές να τα υπερβαίνουν. Οι γονείς δεν πρέπει να αφήνουν τα παιδιά να εκφράζουν απεριόριστα και ελεύθερα την επιθετικότητα τους.

Η έλλειψη βασικών κανόνων και οριοθέτησης της συμπεριφοράς των παιδιών, με το πρόσχημα ότι τα παιδιά πρέπει να έχουν τη μεγαλύτερη δυνατή προσωπική ελευθερία, δημιουργεί στα παιδιά μεγάλη ανασφάλεια. Η ελευθερία των παιδιών είναι θεμιτή και απαραίτητη αρκεί να πλαισιώνεται από βασικούς κανόνες προκειμένου να μην θίγονται τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των άλλων.

Τα παιδιά έχουν ανάγκη, για τη προσωπική και κοινωνική τους ισορροπία, την ύπαρξη απλών και σταθερών κανόνων ζωής.(σ. 70, A.Isambert, 1957)¹²

Η πιθανότητα εκδήλωσης επιθετικότητας αυξάνει στις περιπτώσεις όπου οι γονείς είναι ανεκτικοί, αφήνοντας το παιδί ελεύθερο να κάνει ότι θέλει, συγχρόνως όμως τηρούν μια αδιάφορη ή εχθρική στάση απέναντι στο παιδί. Από τη μία, δηλαδή, πλευρά δεν θέτουν κανένα όριο στις αντιδράσεις του παιδιού τους και από την άλλη αδιαφορούν ή αντιδρούν τιμωρητικά στις μη κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές του παιδιού. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, δεν έχει δοθεί η δυνατότητα στο παιδί να κατανοήσει ποιες συμπεριφορές είναι οι ανεπιθύμητες και ποιες οι επιθυμητές, ενώ παράλληλα πρέπει να αντιμετωπίσει και τις εχθρικές αντιδράσεις των γονιών του κάθε φορά που εκδηλώνει μια επιθετική συμπεριφορά χωρίς να μπορεί να τις δικαιολογήσει

Επίσης είναι πολύ εύκολο, οι γονείς να αμείβουν τις επιθετικές μορφές συμπεριφοράς του παιδιού τους, ιδιαίτερα όταν τις εκδηλώνει για να τραβήξει τη προσοχή. Η αναστάτωση που προκαλούν στους γονείς αυτές οι συμπεριφορές και το παζάρεμα που γίνεται ανάμεσα στους γονείς και το παιδί για να τις σταματήσει είναι ακριβώς αυτό που επιδιώκει το παιδί . Έτσι, λοιπόν οι γονείς υποκύπτουν στις απαιτήσεις και τα αιτήματα των παιδιών τους είτε για να μην τα στενοχωρήσουν και τα απογοητεύσουν, είτε για να απαλλαγούν από μια μη επιθυμητή αντίδραση του παιδιού, χωρίς, όμως, να λαμβάνουν υπόψιν τους ότι μια τέτοια στάση έχει μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο παιδί.

¹² ISAMBERT, A. (1957). Το παιδί κατά τη σχολική ηλικία. Αθήνα.

Η ελαστικότητα των γονιών ενθαρρύνει τα παιδιά να επαναλαμβάνουν μορφές συμπεριφοράς που οδηγούν στο επιθυμητό αποτέλεσμα, με μεγαλύτερη συχνότητα και ένταση. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα είδος αρνητικής ενίσχυσης της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών.(σ.274, όπως 7)

- *Υπερπροστατευτικοί γονείς.* Οι υπερπροστατευτικοί γονείς, οι οποίοι είναι στοργικοί και παράλληλα περιοριστικοί, καταπιέζουν τα παιδιά τους σε μεγάλο βαθμό. Συνεχώς, καθοδηγούν τις ενέργειες και τις πράξεις τους, γιατί θεωρούν ότι μόνο αυτοί είναι σε θέση να τα προστατέψουν. Εκφράζουν την αγάπη τους με έναν πολύ επιβαρυντικό τρόπο και αντιμετωπίζουν τα παιδιά τους ως ανίκανα να ενεργήσουν μόνα τους. Για αυτούς του γονείς η προφύλαξη των παιδιών τους από ενδεχόμενους κινδύνους είναι το ζητούμενο. Οι απαγορεύσεις τους στερούν το παιδί από κάθε τι που θα μπορούσε να το καταστήσει ώριμο και λιγότερο εξαρτημένο από αυτούς. Η αγάπη τους παίρνει την πιο ακραία της μορφή, πιεστική και κατακτητική και οι σχέσεις γίνονται σχέσεις εξάρτησης. Παρεμβαίνουν ενοχλητικά στη ζωή του παιδιού, ελέγχουν το δωμάτιο του, ψάχνουν τα ρούχα του και τα προσωπικά τους αντικείμενα, ελέγχουν τους φίλους τους κτλ

Τα παιδιά που αντιμετωπίζουν μια τέτοια στάση από τους γονείς, πολλές φορές, δυσανασχετούν γιατί νιώθουν ότι περιορίζονται, ότι στερούνται την αυτονομία τους, ότι είναι αδύναμα και ανίκανα. Οι γονείς, από την άλλη πλευρά, απαντούν σ' αυτές τις συναισθηματικές αντιδράσεις των παιδιών τους επικαλούμενοι επιχειρήματα υγείας, κινδύνων και υπερβολικών φόβων. Υπάρχουν εμπειρίες τις οποίες πρέπει οι γονείς να αφήσουν τα παιδιά να γνωρίσουν, κινδύνους που

πρέπει να μάθουν να αντιμετωπίζουν, αφού θα τα έχουν εξοπλίσει με τον καλύτερο τρόπο. Αντί να τα περιορίζουν πρέπει να τους επιτρέπουν να προχωρούν και να δημιουργούν με τη σειρά τους. Για να αποκτήσει η οικογένεια την πραγματική της αξία πρέπει να ξεπεράσει τους φόβους της, οι οποίοι καταστρέφουν το πνεύμα της ατομικής πρωτοβουλίας και καταπνίγουν την υγιή ανάπτυξη των παιδιών. Οι γονείς εμποδίζουν το παιδί να οδηγηθεί στην αυτονομία του από αδυναμία να ξεπεράσουν το πρόβλημα του ψυχικού απογαλακτισμού, δεν συνειδητοποιούν ότι με αυτόν τον τρόπο αντί να τα προφυλάσσουν, τα εκθέτουν σε περισσότερους κινδύνους.(σ. 56, Α.Ασπιώτη)¹²

Ένας τρόπος έκφρασης των παιδιών είναι οι επιθετικές μορφές συμπεριφοράς. Μέσα από αυτές, προσπαθούν να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη τους, να ανεξαρτητοποιηθούν, να κερδίσουν την αυτενέργεια τους, να πατήσουν μόνοι τους γερά στα πόδια τους, να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Η απελπισία τους είναι που μετατρέπεται σε επιθετικότητα.

- Επιθετικοί γονείς. Η στάση των γονιών απέναντι στην επιθετικότητα έχει μεγάλη σημασία ως προς την πιθανότητα εκδήλωσης επιθετικότητας από τα παιδιά τους. Τα παιδιά διαμορφώνουν την δική τους συμπεριφορά, λαμβάνοντας ως πρότυπο τη συμπεριφορά των γονιών τους. Οι γονείς είναι εκείνοι με τους οποίους το παιδί ταυτίζεται. Επομένως δεν είναι καθόλου παράξενο τα επιθετικά παιδιά να προέρχονται από οικογένειες στις οποίες οι γονείς είναι εχθρικοί και επιθετικοί.

Η στάση των γονιών απέναντι στην επιθετικότητα εκφράζεται με ποικίλους τρόπους. Πολλοί γονείς ενώ αποδοκιμάζουν την επιθετικότητα γενικά, δεν διστάζουν να τιμωρήσουν με σωματικές τιμωρίες και απειλές το παιδί τους, όταν παρουσιάζει επιθετική συμπεριφορά, εκδηλώνοντας, έτσι, τη δική τους επιθετικότητα.

¹²ΑΣΠΙΩΤΗ, Α. (1959)Το παιδί και η οικογένεια, Αθήνα: Το φως

Αυτή η στάση των γονιών, αν και μπορεί βραχυπρόθεσμα να είναι αποτελεσματική, εντούτοις φαίνεται να προκαλεί στο παιδί ακόμη πιο έντονη επιθετικότητα, η οποία κάποια μέρα θα ξεσπάσει.(σ.47, όπως 7) Οι γονείς άθελα τους, πολλές φορές, διδάσκουν και ενθαρρύνουν τα παιδιά τους να συμπεριφέρονται βίαια και επιθετικά. Ο θυμός των γονιών είναι στοιχείο επιθετικότητας που μαθαίνεται. Είναι φυσιολογικό, άλλωστε, τα παιδιά να αντιδρούν με τρόπους που έχουν παρατηρήσει από τους γονείς τους και που έχουν μάθει. Πολλές φορές οι γονείς είναι περισσότερο επιθετικοί από ότι νομίζουν και ομολογούν, το παίζουν σκληροί, παλικαράδες και αυτήν την επιθετικότητα την μιμείται ευθέως το παιδί. Τα παιδιά αποτελούν «καθρέπτες» της προσωπικότητας των γονιών τους.

Επίσης, πολύ σημαντικό, στο θέμα της ανατροφής, είναι τα πρότυπα που θέλουν να περάσουν οι γονείς στα παιδιά τους. Για παράδειγμα, οι γονείς ενθαρρύνουν τους γιους να είναι πιο δυναμικοί, πιο ζωηροί, πιο «νταήδες» γιατί θεωρούν ότι έτσι τα αγόρια ανταποκρίνονται καλύτερα στο στερεότυπο πρότυπο της κοινωνίας. Επίσης, η μητέρα ή ο πατέρας που συμβουλεύει το παιδί του να χρησιμοποιήσει βία εναντίον των συμμαθητών του επειδή το κοροϊδεύουν, είναι παράδειγμα στάσης που ευνοεί την υιοθέτηση επιθετικών μορφών συμπεριφοράς από το παιδί στην αλληλεπίδραση του με τους άλλους. Η ενίσχυση όμως της επιθετικότητας ήδη ζωηρών παιδιών μπορεί να οδηγήσει σε έντονη σκληρότητα και βία από μέρους τους. Η εκδήλωση της επιθετικής συμπεριφοράς είναι πολύ πιο πιθανή όταν βρίσκει την υποστήριξη των γονιών.

Γι' αυτό το λόγο, οι γονείς πρέπει να χαλιναγωγήσουν το δικό τους επιθετικό εαυτό πρώτα για να μην τους μιμηθούν τα παιδιά τους και να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην αγωγή που θα δώσουν στα παιδιά. Οι

γονείς πρέπει να κάνουν σαφές στα παιδιά τους ότι η επιθετικότητα και η βία δεν είναι θεμιτή. Πρέπει να μάθουν στα παιδιά τους, μέσα από το δικό τους παράδειγμα, πώς να ασκούν αυτοέλεγχο στο θυμό τους και να βρίσκουν συμβιβαστικές λύσεις. Έχει διαπιστωθεί ότι ένας καλός τρόπος για την μακροπρόθεσμη αποφυγή της επιθετικής συμπεριφοράς, είναι ένα στοργικό και ανεκτικό οικογενειακό περιβάλλον, μέσα στο οποίο το παιδί γνωρίζει ότι η επιθετικότητα δεν είναι ο καταλληλότερος τρόπος για να πετύχει τους στόχους του. Η καλλιέργεια, μέσα στην οικογένεια, του σεβασμού και της αγάπης για τους συνανθρώπους μειώνει την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών και ευνοεί την ομαλή του συναισθηματική ανάπτυξη. (<http://www.specialeducation.gr>)

- *Γονείς που δεν εμφανίζουν μεταξύ τους ένα ενιαίο μέτωπο στη στάση τους. Οι γονείς που δεν εμφανίζουν μεταξύ τους ένα ενιαίο μέτωπο στη στάση τους και στη συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά, μεταφέρουν αντιφατικά μηνύματα. Οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των γονιών στις μεθόδους πειθάρχησης, δυσκολεύουν το παιδί, εξαιτίας των ασυνεπειών και αντιφάσεων τους, να καταλάβει τι ακριβώς περιμένουν οι άλλοι από αυτό. Έχει διαπιστωθεί ότι στο οικογενειακό περιβάλλον επιθετικών παιδιών, υπάρχει είτε ένας γονιός που είναι τιμωρητικός και ένας που είναι πιο τρυφερός είτε γονείς με διαφορετικές αντιλήψεις για τον τρόπο ανατροφής του παιδιού.*(σ. 48, όπως 7)

Όταν, λοιπόν ένα παιδί συμπεριφέρεται επιθετικά και οι αντιδράσεις των γονιών είναι διαφορετικές, με αποτέλεσμα το παιδί να δέχεται από τη μια πλευρά τιμωρία και από την άλλη ενίσχυση, δημιουργείται μια κατάσταση σύγχυσης για το παιδί. Οι γονείς δύσκολα μπαίνουν στη διαδικασία να σκεφτούν το αντίκτυπο που έχει μία τέτοια διφορούμενη στάση στην ψυχολογία του παιδιού, ιδιαίτερα όταν βρίσκεται κατά τη μέση παιδική ηλικία που μαθαίνει και εσωτερικεύει αξίες και κανόνες. Το παιδί, λοιπόν, αδυνατεί να καταλάβει αν η επιθετική συμπεριφορά που εκδήλωσε ήταν

σωστή και μπορεί να την επαναλάβει ή αν ήταν λάθος. Για το παιδί προκύπτει ένα δίλημμα, μέσα στο οποίο εγκλωβίζεται. Η αδυναμία του να επικοινωνήσει με τους γονείς του, δημιουργεί άγχος και ανασφάλεια. Είναι πολύ πιθανόν, τότε, το παιδί να επαναλάβει επιθετικές ενέργειες ως απάντηση στο αδιέξοδο του. Κάθε φορά που εκδηλώνει επιθετικότητα δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να δοκιμάζει τους γονείς και να προσπαθεί να κατανοήσει τις αντιδράσεις του.

Είναι προτιμότερο, οι γονείς να ακολουθούν μια κοινή γραμμή στην αγωγή του παιδιού, ώστε να μεταφέρονται σαφή μηνύματα στο παιδί. Όπως, προηγουμένως, αναφέραμε το παιδί έχει ανάγκη από μια κατευθυντήρια αρχή γιατί του παρέχει ασφάλεια και οι γονείς είναι αυτοί που πρέπει να την παρέχουν.

- *Τιμωρητικοί γονείς.* Προσπάθειες των γονιών να ελέγξουν τη συμπεριφορά των παιδιών με σωματικές τιμωρίες ή απειλή χρήσης ωμής βίας, στην πραγματικότητα αυξάνουν την επιθετικότητα των παιδιών. Οι αυστηρές ποινές και κυρίως η σωματική τιμωρία έχουν ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που αναμένονται. Τα παιδιά που έχουν τιμωρηθεί αυστηρά, κυρίως με ξύλο, εμφανίζουν μακροπρόθεσμα μεγαλύτερη επιθετικότητα απ' ό,τι τα παιδιά που είχαν επιεικέστερη μεταχείριση. (<http://www.e-paideia.gr>)

Ο Gerald Patterson και οι συνεργάτες του παρατήρησαν πως προκαλείται αυτό το αποτέλεσμα κάτω από φυσιολογικές συνθήκες. Παρατήρησαν δύο ομάδες αγοριών από 3 έως 13,5 ετών μαζί με τους γονείς τους στο σπίτι. Τα αγόρια της πρώτης ομάδας είχαν παραπεμφθεί στους ερευνητές από σχολεία και κλινικές, λόγω της εξαιρετικά επιθετικής συμπεριφοράς τους. Η δεύτερη ομάδα αγοριών δεν είχε παραπεμφθεί για βοήθεια. Οι ερευνητές βρήκαν ότι οι τιμωρητικές τακτικές ανατροφής ήταν συχνότερες στα σπίτια των παιδιών που είχαν παραπεμφθεί ως

επιθετικά. Αυτές οι τακτικές συνδέονταν μ' ένα υψηλότερο επίπεδο επιθετικότητας στην οικογένεια συνολικά. Αυτή η προσέγγιση βασίστηκε σε συσχετιστικά δεδομένα και δεν απομονώνει τους αιτιώδεις παράγοντες, αλλά τα ευρήματα του Patterson δείχνουν ότι η μάθηση στις περιπτώσεις αυτές πιθανότατα πραγματοποιείται με τον παρακάτω τρόπο: Ένα μικρό αγόρι χτυπάει τη μεγαλύτερη αδερφή του για να πάρει ένα παιχνίδι. Η αδερφή του ανταποδίδει το χτύπημα. Εκείνος της φωνάζει και, ενώ τραβάει το παιχνίδι, τη χτυπάει ξανά. Εκείνη αντιστέκεται. Η μητέρα τους έρχεται τρέχοντας να δει τι συμβαίνει. Τους φωνάζει να σταματήσουν, αλλά δεν την ακούνε. Εξοργισμένη, ορμάει και χαστουκίζει το γιο της, ενώ σπρώχνει απότομα την κόρη της. Το αγόρι αποσύρεται, σπάζοντας προσωρινά τον κύκλο. Εφόσον το χαστούκι της σταμάτησε με επιτυχία τον καβγά των παιδιών, είναι πολύ πιθανόν να αντιδράσει επιθετικά και τις επόμενες φορές. Δεδομένου ότι η μητέρα αποτελεί το μοντέλο της επιτυχημένης επιθετικότητας, τα παιδιά της μπορεί να μάθουν να συναλλάσσονται με αυτόν τον τρόπο.

(σ.238, όπως 2)

Η φυσιολογική αντίδραση σε κάθε σωματική τιμωρία είναι θυμός και επιθετικότητα, παρότι η εκδήλωση τους μπορεί να αναστέλλεται από φόβο προσωρινά. Η σωματική τιμωρία που πολλοί γονείς χρησιμοποιούν για να συνετίσουν τα παιδιά, όπως το ξύλο, είναι η πιο ακατάλληλη μέθοδος, αν πραγματικά θέλουν να σταματήσει το παιδί τους να εκδηλώνει επιθετικότητα. Τα πράγματα γίνονται χειρότερα όταν οι γονείς χρησιμοποιούν πολύ συχνά υπέρμετρη βία για να διαμορφώσουν το χαρακτήρα του παιδιού τους. Όλες οι έρευνες μέχρι σήμερα δείχνουν ότι η σωματική τιμωρία είναι δυνατόν, προσωρινά τουλάχιστον, να αναστείλει την ανεπιθύμητη συμπεριφορά, αλλά, μακροπρόθεσμα την ενισχύει. Οι σκληρές σωματικές τιμωρίες είναι άμεσα συνδεδεμένες με

υψηλή επιθετικότητα εκ μέρους του παιδιού. Η επιθετικότητα γεννά επιθετικότητα και το παιδί μαθαίνει ότι το δίκιο είναι με τον ισχυρότερο.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει το παιδί είναι ότι αυτό που ισχύει στη ζωή είναι η «δύναμη του ισχυρότερου» και ότι, για να καταφέρει, το μόνο που χρειάζεται είναι να είναι δυνατός.(σ. 19, όπως 7)

Το πρόβλημα με την σωματική τιμωρία είναι ότι αποτελεί πράγματι ένα πρόσφορο και εύκολο μέσο πειθάρχησης του παιδιού και γι' αυτό, εύκολα μπορεί να γίνει συνήθεια. Η επιβολή της δεν απαιτεί πολύ σκέψη και βραχυπρόθεσμα είναι αποτελεσματική. Η σωματική τιμωρία όμως γίνεται εύκολα τρόπος ζωής και τότε διαιωνίζει το φαύλο κύκλο: «Ματαιώση – αγανάκτηση – θυμός – επιθετικότητα – αντεπίθεση...» απ' όπου δεν μπορούν

να ξεφύγουν ούτε το παιδί ούτε οι γονείς. Η επιθετική συμπεριφορά που προκαλείται από το θυμό, είναι χειρότερη από την πρωταρχική συμπεριφορά που οι γονείς θέλουν να αλλάξουν με την σωματική τιμωρία. Μ' άλλα λόγια, η τιμωρία δημιουργεί περισσότερα προβλήματα από όσα παραμερίζει.

Πολλές φορές, όταν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά τιμωρείται από τους γονείς, το παιδί μπορεί να εγκαταλείψει στο μέλλον αυτή τη συμπεριφορά, όμως είναι επίσης δυνατόν να δημιουργήσει μια νέα συμπεριφορά για να αποφύγει την τιμωρία η οποία ονομάζεται συμπεριφορά αποφυγής. (σ. 88, όπως 9)

Παλαιότερα, οι κίνδυνοι και οι επιδράσεις της τιμωρίας δεν ήταν γνωστοί και γι' αυτόν το λόγο η τιμωρία ήταν αποδεκτή σαν παιδαγωγικό μέσο με την βεβαιότητα ότι έτσι βοηθιέται το παιδί. Η τιμωρία χρησιμοποιείται και σήμερα, αλλά όλοι γνωρίζουν ότι δεν είναι το πιο ορθό μέσο διαπαιδαγώγησης και ότι είναι καλύτερο να αποφεύγεται. Σ' αυτό το σημείο πολλοί γονείς απαντούν αγανακτισμένα: «Μα μόνο με την τιμωρία διορθώνεται» ή »το ξύλο βγήκε από το παράδεισο». Η χρήση

όμως της τιμωρίας ποτέ δεν έλυσε το πρόβλημα της επιθετικότητας, ούτε θεράπευσε την αιτία της.

Από την άλλη πλευρά, έχουμε τους γονείς που δεν θέλουν να τιμωρούν τα παιδιά τους και νιώθουν τύψεις και ενοχές όταν το κάνουν. Το πρόβλημα σ' αυτό το σημείο είναι ότι αν για παράδειγμα μια μητέρα έχει θυμώσει με το παιδί της, επειδή δεν συμπεριφέρεται σωστά, συγκρατηθεί και δεν το βαρέσει, μπορεί να εκδηλώσει τη δυσφορία της με άλλους τρόπους. Μπορεί να γκρινιάζει ολόκληρη την υπόλοιπη μέρα ή να προσπαθεί να κάνει το παιδί να νιώσει βαθιά ένοχο για την πράξη του. Ωστόσο, τέτοιου είδους συμπεριφορά που αποτελεί μια παρατεταμένη αποδοκιμασία μπορεί να δηλητηριάζει τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα περισσότερο από ένα ελαφρύ χτύπημα στο χέρι. Εκτός, λοιπόν από τη σωματική βία η τιμωρία μπορεί να πάρει και άλλες μορφές εξίσου δυσμενείς για το παιδί.(σ. 282, όπως 7)

Οι γονείς πρέπει να αποφεύγουν τις ακραίες τοποθετήσεις και τη χρήση τιμωρίας όσο μπορούν, εφόσον υπάρχουν άλλες δυνατότητες για τη λύση του προβλήματος. Συχνά, όμως υπάρχουν περιπτώσεις, όπου οι γονείς θεωρούν πως δεν αντιμετωπίζονται χωρίς τη χρήση τιμωρίας και έτσι γίνεται αποδεκτή σαν η τελευταία λύση που τους απομένει. Ακόμα και σ' αυτές τις περιπτώσεις, που η τιμωρία δεν μπορεί να αποκλειστεί, οι γονείς πρέπει να σκέφτονται ποιες μορφές είναι λιγότερο βλαβερές για τα παιδιά τους.

Σήμερα, ενώ η σωματική τιμωρία συναντάται λιγότερο συχνά στην διαπαιδαγώγηση, παρατηρείται η χρήση ενός άλλου είδους τιμωρίας, της στέρησης προνομίων (time-out) ή της ελευθερίας του παιδιού (να μην αποκτήσει κάτι που του αρέσει ή να μην συμμετέχει σε κάποια ευχάριστη δραστηριότητα).

Για παράδειγμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα παιδιά για να τραβήξουν την προσοχή των γονιών τους, δίνουν «παραστάσεις» επιθετικής συμπεριφοράς: στριγκλίζουν, γρονθοκοπούν τον εαυτό τους ή άλλους, σπάνε πράγματα. Η απομάκρυνση τους σε άλλο χώρο, χωρίς όμως τη χρήση σωματικής τιμωρίας, γίνεται για να απομακρυνθούν από την εστία της έντασης και αργότερα αφού ηρεμήσουν, να συζητήσουν οι γονείς με τα παιδιά τους λόγους και τις συνέπειες της συμπεριφοράς τους. Η στέρηση προνομίων ή της ελευθερίας του παιδιού μπορεί να γίνει και αυτή μια προβληματική μορφή τιμωρίας αν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο αυτή επιβάλλεται, είναι απορριπτικό και εχθρικό. Όταν όμως επιβάλλεται σε παιδιά σχολικής ηλικίας με συνέπεια και σαφήνεια μέσα σ' ένα πλαίσιο αμοιβαίας αγάπης και σεβασμού και τα μέτρα είναι δίκαια και ήπια, τότε μόνο μπορεί να είναι αποτελεσματική. (<http://www.specialeducation.gr>),

Πολλοί ειδικοί υποστηρίζουν ότι ίσως η πιο αποτελεσματική τιμωρία που έχουν στη διάθεση τους οι γονείς είναι όλες εκείνες οι ενέργειες που αποτελούν απειλή να χάσει το παιδί την αγάπη τους (ψυχολογικές τιμωρίες). Αυτό το είδος της τιμωρίας δημιουργεί έντονο άγχος στο παιδί, ενώ οι σωματικές τιμωρίες προκαλούν εχθρότητα. Έχει αποδειχθεί ότι οι τιμωρίες που δημιουργούν άγχος είναι πολύ πιθανόν αργότερα να οδηγήσουν σε ισχυρό αυτοέλεγχο. Αντίθετα, οι τιμωρίες (σωματικές) που προκαλούν επιθετική και εχθρική αντίδραση είναι ελάχιστα αποτελεσματικές για την ανάπτυξη του αυτοελέγχου στο παιδί.

Τα στοιχεία που έχουμε μέχρι σήμερα από έρευνες δείχνουν ότι το παιδί μαθαίνει να συμμορφώνεται ταχύτερα, όταν οι γονείς χρησιμοποιούν και τα δύο είδη παρεμβάσεων: ενίσχυση-αμοιβή-επιδοκιμασία για τις επιθυμητές πράξεις και τιμωρία-ποινή-αποδοκιμασία (όχι όμως σωματική τιμωρία) για τις μη επιθυμητές πράξεις του. Μ' αυτό

τον τρόπο το παιδί μαθαίνει τι μπορεί ή πρέπει να κάνει και τι δεν μπορεί ή δεν πρέπει να κάνει. Ωστόσο, είναι πολύ σημαντικό, οι γονείς να αιτιολογούν και να εξηγούν στο παιδί τους λόγους για τους οποίους τιμωρείται, ώστε να καταλάβει ότι η τιμωρία είναι απόρροια της επιθετικής συμπεριφοράς που εκδήλωσε και όχι επειδή δεν το αγαπάνε οι γονείς του. Παράλληλα, θα πρέπει με συζήτηση και πολλή κατανόηση για τα παιδιά, να τους εξηγούν, όταν ηρεμήσουν, τις συνέπειες που προκαλεί η επιθετικότητα στα ίδια και τη βλάβη που μπορεί να υποστούν οι άλλοι γύρω του. Επίσης, οι αμοιβές και οι τιμωρίες πρέπει να εφαρμόζονται την κατάλληλη στιγμή. Η αποτελεσματικότητα τους αυξάνεται όταν δίνονται αμέσως μετά από κάποια πράξη του παιδιού και είναι ρεαλιστικές.(σ.19, όπως 7)

Τέλος, οι περισσότεροι ειδικοί υποστηρίζουν ότι καλό είναι να αποφεύγονται παιδαγωγικά μέσα που προκαλούν θυμό. Καμία μορφή τιμωρίας δεν είναι αθώα, ούτε επενεργεί με τον ίδιο τρόπο σε δύο οποιεσδήποτε διαφορετικές οικογένειες ούτε λειτουργεί αυτόματα. Η τιμωρία από μόνη της ποτέ δεν μετέτρεψε έναν κακό χαρακτήρα σε καλό. Η πειθαρχία για να αποφέρει θετικά αποτελέσματα, πρέπει να βασίζεται κατά κύριο λόγο στον αμοιβαίο σεβασμό και στην αγάπη, σε ενθαρρυντικές και στοργικές σχέσεις. Ίσως οι σωματικές τιμωρίες πρέπει να θεωρηθούν ως η έσχατη λύση αλλά ακόμη και τότε, οι τιμωρίες πρέπει να θεωρηθούν ως ένα είδος αποτυχίας στην επικοινωνία μεταξύ γονέα-παιδιού.

Τα παιδιά που μπορούν να απολαμβάνουν μια σχέση εμπιστοσύνης και στοργής με τους γονείς τους, συνήθως υπακούουν στις εντολές και στις απαγορεύσεις των γονιών τους, ειδικά, όταν αναγνωρίζουν για ποιο λόγο αυτές είναι απαραίτητες.

Είναι προτιμότερο, τη θέση της τιμωρίας να παίρνουν οι θετικές επεμβάσεις όπως η πρόληψη της σύγκρουσης, η προσφορά εναλλακτικών λύσεων και ο διάλογος.

- τα παιδιά αντιδρούν επιθετικά όταν οι γονείς τους για διάφορους λόγους τα παραμελούν, τα κακοποιούν και τα απορρίπτουν. Η κακοποίηση και η παραμέληση περιλαμβάνει τη σωματική και σεξουαλική κακοποίηση, την παραμέληση ιατρικής φροντίδας, την αποστέρηση τροφής, την παραμέληση ασφάλειας, την συναισθηματική παραμέληση-απόρριψη. (<http://www.specialeducation.gr>)

Έρευνες δείχνουν ότι μεγάλο ποσοστό των παιδιών που παραπέμπονται σε ειδικούς ως επιθετικά, προέρχονται από οικογένειες στις οποίες υφίστανται σωματική κακοποίηση (όπως ξυλοδαρμούς, χρήση βίας, βιασμούς, καταναγκαστικές πράξεις κτλ.) ή συναισθηματική παραμέληση (όπως αδιαφορία, απειλές, απόρριψη, απουσία αγάπης και φροντίδας, εγκατάλειψη, εκβιασμούς κτλ.) Το παιδί που αισθάνεται θύμα κατά τη διάρκεια των παιδικών του χρόνων είναι πιο επιρρεπές στην επιθετική συμπεριφορά από το παιδί που ζει σε ένα πιο υγιές και ασφαλές περιβάλλον. Το αρνητικό συναισθηματικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί, λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για την μετέπειτα συμπεριφορά του και έχει σαν αποτέλεσμα να ευνοείται η εμφάνιση αντικοινωνικών τρόπων σκέψης και συμπεριφοράς και να υπερισχύουν οι επιθετικές τάσεις. (<http://www.sepen.gr>)

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το παιδί ταυτίζεται με αρνητικά πρότυπα μέσω του μηχανισμού άμυνας που ονομάζεται «ταύτιση με τον επιτιθέμενο» και εσωτερικεύει όλες εκείνες τις ανεπιθύμητες συμπεριφορές που εκδηλώνουν οι γονείς του για να αποφύγει τον φόβο.. Επομένως, δεν είναι περίεργο για ένα παιδί που έχει βιώσει ένα συναισθηματικά απρόσφορο περιβάλλον να υιοθετεί επιθετικές μορφές

αλληλεπίδρασης με τους άλλους. Τα μόνα συναισθήματα που έχει νιώσει είναι αυτά της στέρησης της αγάπης και της στοργής των γονιών του, του άγχους, του φόβου. Όλα αυτά γεννούν στο παιδί εσωτερική ανασφάλεια και δυστυχία και μετατρέπονται σε επιθετικότητα, γιατί, μόνο έτσι, έχει μάθει το παιδί να επικοινωνεί. Η εκδήλωση της επιθετικότητας από το παιδί δεν φανερώνει απλά την μαθημένη συμπεριφορά αλλά εκφράζει και την βαθύτερη απελπισία του και απογοήτευση. (<http://www.specialeducation.gr>)

Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι δεν είναι λίγες εκείνες οι περιπτώσεις όπου τα παιδιά κατηγορούν τον εαυτό τους για να δικαιολογήσουν τη συμπεριφορά των γονιών τους. Θεωρούν τους εαυτούς τους υπεύθυνους και ένοχους για πολλά προβλήματα που παρουσιάζονται μέσα στην οικογένεια προκειμένου να βρουν ένα νόημα στην άσχημη στάση των γονιών τους απέναντι σ' αυτά. Φτάνουν στο σημείο να πιστεύουν ότι η κακομεταχείριση που δέχονται από τους γονείς τους είναι δίκαιη γιατί από αυτά πηγάζει όλη η δυστυχία και πρέπει να τιμωρηθούν γι αυτό. Το παιδί, σ' αυτές τις περιπτώσεις, μπορεί να εκδηλώσει επιθετικότητα, προκειμένου να προκαλέσει όλες εκείνες τις δυσμενείς συνέπειες που θεωρεί ότι του αξίζουν. Αυτό που προσπαθεί, μέσω της επιθετικής συμπεριφοράς, είναι να διατηρεί το ρόλο που έχει αναλάβει.

- *Γονείς που ανησυχούν για τη σχολική επίδοση των παιδιών τους.* Η μεγαλύτερη ανησυχία των γονιών για τα παιδιά, που βρίσκονται κατά τη σχολική ηλικία, είναι η σχολική τους επίδοση και η μελέτη. Πολλοί γονείς μεταφέρουν την προσωπική τους ανησυχία στα παιδιά και επηρεάζουν αρνητικά τη μεταξύ τους σχέση.

Σχεδόν όλοι οι γονείς από πολύ νωρίς έχουν συγκεκριμένες προσδοκίες και απαιτήσεις από το παιδί, οι οποίες αυξάνονται και συστηματοποιούνται κατά τη σχολική περίοδο. Οι γονείς αυτήν την

περίοδο αναμένουν να πραγματοποιηθούν όλες οι προσδοκίες και τα πλάνα τους, αδιάφορο αν το παιδί έχει τις απαιτούμενες πνευματικές ικανότητες και την ιδιαίτερη κλίση που είναι απαραίτητες για μία επιτυχή σταδιοδρομία. Πολλές φορές υπερεκτιμούν τις ικανότητες και τις δυνατότητες του παιδιού τους και θεωρούν ότι το παιδί τους μπορεί να επιτύχει όλα όσα ονειρεύονται.(σ.190, όπως 8)

Όταν, όμως, προκύψει η πρώτη σχολική αποτυχία επηρεάζονται έντονα καθώς θεωρούν ότι η αποτυχία του παιδιού προδικάζει και την μελλοντική του πρόοδο. Οι γονείς απογοητεύονται, στεναχωριούνται και χάνουν την εμπιστοσύνη τους προς το παιδί, επειδή εκείνο δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις εξωπραγματικές φιλοδοξίες τους. Αρχίζουν να το πιέζουν για καλύτερες επιδόσεις, γίνονται πιο απαιτητικοί, πιο αυστηροί και υποτιμούν τις ικανότητες του. Τα υποβάλλουν σε σκληρούς ανταγωνισμούς και σε συνεχείς συγκρίσεις όπως: «Τίποτε δεν τελειώνεις σωστά», «Ο Νίκος είναι πιο καλός μαθητής από σένα», «Η Ρένα πήρε άριστα στο διαγώνισμα, ενώ εσύ...», «Δε θα γίνεις ποτέ σαν τον αδελφό σου και εσύ...». Στην επιτυχία συχνά αποδίδεται μικρότερη σημασία γιατί θεωρούν ότι το παιδί έκανε εκείνο που όφειλε να κάνει. Μια επιτυχία προκαλεί λιγότερη χαρά μέσα στην οικογένεια απ' όση ταραχή προκαλεί μια αποτυχία. Όλα αυτά το παιδί τα αισθάνεται και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου το παιδί, επιθυμώντας να επισύρει την προσοχή των γονιών του ως απόδειξη της αγάπης τους, χρησιμοποιεί την αποτυχία. Η αποτυχία όμως γρήγορα γίνεται συνήθεια. Η κριτική, οι μομφές που προκαλεί η αποτυχία και η πίεση από τους γονείς, γίνονται μέσον συναισθηματικής ανταλλαγής μεταξύ του παιδιού και αυτών. Το παιδί απαντά σε αυτές τις συνθήκες είτε με το να κατηγορεί τον εαυτό του είτε με το να βιώνει εσωτερική ένταση. Τα συναισθήματα του είναι τέτοια που του δημιουργούν μια στάση πανικού, έτσι μπορεί να παρατήρει τα μαθήματα του, να κρύβει τους σχολικούς ελέγχους, να λείπει

αδικαιολόγητα από το σχολείο, να λέει ψεύτικες δικαιολογίες στους γονείς του κτλ. Σε άλλες περιπτώσεις, παρατηρείται ότι ορισμένοι γονείς, με αφορμή κάποια αποτυχία του παιδιού, παύουν να πιστεύουν στις ικανότητες του παιδιού τους, βρίσκουν διαρκώς λιγότερα προτερήματα στο παιδί και μπαίνουν σε μια κατάσταση παραίτησης. Σταματούν να το παροτρύνουν και μένουν παθητικοί και αδιάφοροι.

Ωστόσο, το ενδιαφέρον που δείχνουν οι γονείς για τις επιδόσεις του παιδιού παίζει σημαντικό ρόλο για τη στάση που τηρεί το παιδί απέναντι στην επιδίωξη της επιτυχίας. Το έκδηλο ενδιαφέρον των γονιών είναι κάτι το απολύτως αναγκαίο και αποτελεί σημαντική ενίσχυση για το παιδί, για να καταβάλλει μεγαλύτερη προσπάθεια. Η αδιαφορία και η παραίτηση των γονιών επηρεάζει τη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού καθώς του δημιουργεί συναισθήματα κατωτερότητας και αναξιοτήτας και παράλληλα «απειλεί» την αυτοεκτίμηση του. Όταν μάλιστα το παιδί αγωνίζεται σκληρά να επιτύχει στο σχολείο χωρίς να τα καταφέρνει, τότε απογοητεύεται, χάνει κάθε ενδιαφέρον για την σχολική του εργασία, αποθαρρύνεται και στη συνέχεια εγκαταλείπει τις προσπάθειες του. Η απογοήτευση του λόγω της συνεχούς αποτυχίας του σε συνδυασμό με την απουσία παρότρυνσης από τους γονείς μετατρέπεται σε απείθεια, ανυπακοή προς τους γονείς, εγκατάλειψη των σχολικών του καθηκόντων, αλλά και επιθετικότητα, λεκτική και σωματική απέναντι στους γύρω του. Η επιθετικότητα που εκδηλώνει το παιδί αποτελεί ένα είδος επικοινωνίας. Το παιδί φωνάζει ότι κάτι δεν πάει καλά και ότι έχει ανάγκη τη βοήθεια και προσοχή των γονιών του. (σ. 124, A.Isambert, 1957)¹³

¹³ ISAMBERT, A., (1957) Το παιδί κατά την σχολική ηλικία Αθήνα: Το φως

Η στάση των γονιών απέναντι στις δυνατότητες του παιδιού παίζει πολύ καθοριστικό ρόλο για την ομαλή κοινωνική και σχολική προσαρμογή του. Οι υπερβολικές φιλοδοξίες που θέτουν οι γονείς για το παιδί τους σε συνδυασμό με τις γενικότερες απαιτητικές και ανταγωνιστικές συνθήκες που επικρατούν στο σχολείο, μπορεί να αποτελέσουν ανασταλτικό παράγοντα στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του παιδιού. Η αποτυχία του παιδιού να ανταποκριθεί στις υψηλές αυτές απαιτήσεις επιδρά δυσμενώς στο αυτοσυναίσθημα του, προκαλεί εσωτερική απογοήτευση και αγανάκτηση και δυσχεραίνει την προσπάθεια προσαρμογή του παιδιού. Γι' αυτό το λόγο, οι ειδικοί συμβουλεύουν τους γονείς

να είναι περισσότερο διαλλακτικοί, ενθαρρυντικοί, υποστηρικτικοί και λιγότερο επικριτικοί και απαιτητικοί. Οι γονείς θα πρέπει επιβραβεύουν τα παιδιά για τα επιτεύγματα τους, να στέκονται δίπλα τους στις δυσκολίες και να καλλιεργούν το έδαφος, με τέτοιο τρόπο που να μην προκαλούν στα παιδιά τους απογοητεύσεις ή συναισθήματα κατωτερότητας, που μπορεί, με τη σειρά τους, να πυροδοτήσουν επιθετικότητα. (<http://www.specialeducation.gr>)

II. Σχέσεις γονιών:

Οι σχέσεις μεταξύ των γονιών επηρεάζουν σημαντικά τη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Όταν κάνουμε λόγο για σχέσεις εννοούμε εναλλαγή και ανταπόδοση. Το παιδί μέσα στην οικογένεια δέχεται διαρκώς ερεθίσματα, όχι μόνο από τις σχέσεις του ίδιου με τους γονείς αλλά και από τις σχέσεις που επικρατούν ανάμεσα στους γονείς. Ο τρόπος με τον οποίο οι γονείς σχετίζονται γίνεται παράδειγμα μίμησης για το παιδί. Το παιδί μαθαίνει να συμπεριφέρεται και αλληλεπιδρά με τους γύρω του όπως αλληλεπιδρούν μεταξύ τους οι γονείς.

Σε πολλές οικογένειες, όμως, το κλίμα μεταξύ των γονιών δεν είναι τόσο ήρεμο και ήπιο όσο απαιτείται για την ψυχική ηρεμία του παιδιού, αλλά ιδιαίτερα τεταμένο και επιβλαβές. Από τη μια πλευρά παρατηρούμε τον πατέρα που προσπαθεί να διατηρήσει τον ανδρικό του ρόλο μέσα από την άσκηση συζυγικής εξουσίας στα πρότυπα της πατριαρχικής οικογένειας και από την άλλη την ισχυρή προσωπικότητα της γυναίκας και το βάρος του τρίπτυχου: μητέρα, νοικοκυρά, σύζυγος. Πρόκειται, ουσιαστικά για έναν αγώνα για την επικράτηση του ενός στους κόλπους της οικογένειας που οδηγεί στην ανάπτυξη αμφίδρομης επιθετικότητας μεταξύ των συζύγων. (<http://www.specialeducation.gr>),

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι γονείς που είναι οι ίδιοι βίαιοι μεταξύ τους, επικριτικοί, αυστηροί και χρησιμοποιούν τη σωματική βία για να επιλύσουν τις διαφορές τους και τα ενδοοικογενειακά προβλήματα, συνήθως καταφέρνουν να μάθουν στα παιδιά τους πώς να φέρονται βίαια.

Η έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στους γονείς, οι συνεχείς διαμάχες και οι έντονοι τσακωμοί δημιουργούν μια δυσάρεστη ατμόσφαιρα που χαρακτηρίζεται από σκληρότητα, αδιαφορία, ψυχρότητα, έλλειψη κατανόησης και αγάπης. Οι κακές συζυγικές σχέσεις φαίνεται να

οδηγούν σε μείωση της διαθεσιμότητας και σε αρνητική συμπεριφορά των γονιών απέναντι στα παιδιά. Ένα τέτοιο κλίμα συχνά οδηγεί σε ανάπτυξη επιθετικότητας εκ μέρους του παιδιού.(σ.142, όπως 1)

Επίσης το διαζύγιο στην οικογένεια συχνά προκαλεί μια σειρά από δυσκολίες στην προσαρμογή του παιδιού. Στις περισσότερες περιπτώσεις, το παιδί ζει ένα φοβερό μαρτύριο, καθώς βλέπει τους γονείς του να χωρίζουν και τον έναν από τους δύο να φεύγει. Συχνά ερμηνεύεται από το παιδί ως απόρριψη ή εγκατάλειψη δική του. Ιδιαίτερα στην περίπτωση που το παιδί είναι μικρό, δεν μπορεί να κατανοήσει όλες τις δυσμενείς συνέπειες που έχει για τους μεγάλους ένας αποτυχημένος γάμος, και, έτσι δεν μπορεί να αντιληφθεί τους πραγματικούς λόγους του διαζυγίου, με αποτέλεσμα να νομίζει ότι ο χωρισμός γίνεται εξαιτίας του. Το παιδί κατακυριεύεται από μια έντονη και άμεση οδύνη, σύγχυση και ακαταληψία τόσο κατά την περίοδο πριν του διαζυγίου όσο και μετά.

Έχει υποστηριχτεί ότι τα πολλά παιδιά θεωρούν τον εαυτό τους υπεύθυνο για τη διάλυση του γάμου των γονιών τους και ότι αισθάνονται μεγάλες ενοχές γι αυτό. Στην πραγματικότητα, τέτοιες αντιδράσεις δεν είναι ευρέως διαδεδομένες. Πολύ πιο συνηθισμένος είναι ο θυμός απέναντι στους γονείς εξαιτίας του χωρισμού. Συγκεκριμένα στα παιδιά σχολικής ηλικίας, η θλίψη και η λύπη παραμένουν ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό γνώρισμα, αλλά ο θυμός γίνεται περισσότερο αισθητός. Ο θυμός κατευθύνεται προς τους γονείς, ιδιαίτερα προς εκείνον με τον οποίο το παιδί ζει και ο οποίος τις περισσότερες φορές είναι η μητέρα. Ανεξάρτητα από τα πραγματικά γεγονότα που οδήγησαν στη διάλυση του γάμου, η μητέρα είναι πιο πιθανόν να κατηγορηθεί από το παιδί για ότι έχει συμβεί και ότι δεν έλαβε υπ' όψιν τα συμφέροντα του.(σ.23, Martin Herbert 1998)¹⁴

Για μερικά παιδιά, οι αρνητικές επιπτώσεις του διαζυγίου ελαχιστοποιούνται στις περιπτώσεις που οι γονείς φροντίζουν κατά

κάποιον τρόπο, ώστε τα παιδιά τους να προστατευτούν από τις δυσάρεστες πλευρές ενός κλονισμένου γάμου, και που εξασφαλίζουν ότι η επαφή με τον γονέα που φεύγει, συνεχίζει να είναι συχνή και απαλλαγμένη από τη ζήλια και τον ανταγωνισμό που υπάρχει όσον αφορά τις σχέσεις μετά το διαζύγιο. Αυτά τα παιδιά συχνά ξεπερνούν τα πιθανά μειονεκτήματα της διαλυμένης οικογένειας, συνέρχονται από το σοκ και την οδύνη του χωρισμού των γονιών τους και μεγαλώνουν φυσιολογικά. (σ.295, όπως 7)

Στην πλειονότητα τους, όμως, τα διαζύγια συνοδεύονται από πολλές διαμάχες και έχθρες, μεταξύ των γονιών, μέχρι και βία. Το παιδί, που είναι μάρτυρας σε σκληρές εχθρότητας μεταξύ δύο ανθρώπων που αγαπά, υποφέρει από άλυτες συγκρούσεις πίστης και απόλυτης απόγνωσης. Συχνά πιέζεται να πάρει το μέρος ενός από τους δύο γονείς και πολύ συχνά γίνεται το πεδίο διαμάχης των δύο «εμπόλεμων» γονιών του. Μ' άλλα λόγια, το παιδί αποτελεί ένα δελεαστικό σημείο αναφοράς για τις κατηγορίες που οι γονείς εκτοξεύουν ο ένας εναντίον του άλλου για αδιαφορία και εγκατάλειψη, για ανεπάρκεια και ανικανότητα, για μεροληπτική στάση κτλ.

Σε πολλές περιπτώσεις, δυστυχώς, το παιδί, όντας αδύναμο, αποτελεί πρόσφορο εξιλαστήριο θύμα σε μια περίοδο που οι γονείς νιώθουν βαθιά δυστυχημένοι και απογοητευμένοι. Λίγα παιδιά γλιτώνουν από τις ψυχικές εντάσεις και την εχθρότητα ενός αποτυχημένου γάμου.

¹⁴ HERBERT, M. (1998). Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και έφηβου, Χωρισμός και διαζύγιο. Επιμέλεια Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ευρήματα από έρευνες κάνουν φανερή την υψηλή συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ της διαλυμένης οικογένειας και της επιθετικότητας των παιδιών κατά τη σχολική ηλικία, η οποία εξελίσσεται σε εγκληματικότητα κατά την εφηβική ηλικία.(σ.30, όπως 14)

Οι συχνότερες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά από διαλυμένη οικογένεια προέρχονται από τη θυελλώδη οξυθυμία τους, από το στρες, από το κλείσιμο στον εαυτό τους, από την επιδεικτική τους αδιαφορία, από την επιθετικότητά τους, απ' όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το αίσθημα να είναι συγχρόνως μοιρασμένα και να μην έχουν «σπιτικό». Δεν είναι μάλιστα απαραίτητος ο νομικός ή ουσιαστικός χωρισμός των γονιών, δηλαδή ένα διαζύγιο. Οι κρυφές διαφωνίες των γονιών, οι μυστικές αμοιβαίες απογοητεύσεις, που πίσω από μια πρόσοψη χωρίς ρήγμα φαινομενικά, αντιπαραθέτουν οι γονείς, και για τις οποίες προσέχουν πολύ να μην τις αντιληφθούν τα παιδιά τους, έχουν εν τούτοις υποσυνείδητη επίδραση σ' αυτά και η αντανάκλαση τους επηρεάζει τη συμπεριφορά τους σε πολλούς τομείς (όπως στο σχολείο κτλ). (σ.69, όπως 13)

Το σχολείο αποτελεί ένα από τα πλαίσια, στα οποία το παιδί μπορεί να εκδηλώσει τα συναισθήματα του καθώς αισθάνεται ότι ο χώρος αυτός είναι πιο ασφαλής. Έχει διαπιστωθεί ότι η εξωτερίκευση του θυμού των παιδιών, λόγω διαζυγίου των γονιών, ιδιαίτερα των αγοριών με ποικίλες μορφές επιθετικότητας, αντίδρασης, απειθαρχίας διευκόλυνε τα παιδιά να επανακτήσουν την ισορροπία τους σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, οι αντιδράσεις ενός παιδιού χωρισμένων γονιών, στο σχολείο μπορεί να επηρεάζουν την ποιότητα της σχέσης του με τους δασκάλους και τους συμμαθητές του αλλά και τη σχολική του επίδοση. Τα αποτελέσματα της αρνητικής συμπεριφοράς του, στο σχολείο, μπορεί να επιδεινωθούν όταν οι δάσκαλοι δεν είναι ενημερωμένοι για τον χωρισμό των γονιών του και αντιμετωπίζουν την συμπεριφορά του ως

δείγμα αδιαφορίας, τεμπελιάς κ.α. Για αυτόν ακριβώς το λόγο απαιτείται η συνεργασία μεταξύ δασκάλων και γονιών.(σ.132, Χ.Γ.Χατζηχρήστου, 1999)¹⁵

Τέλος, υπάρχουν δεδομένα που δείχνουν ότι τα παιδιά διαζευγμένων γονιών τα καταφέρνουν καλύτερα από τα παιδιά που προέρχονται από δυστυχημένες οικογένειες, αλλά που οι γονείς τους δεν είναι χωρισμένοι. Οι οικογένειες στις οποίες οι γονείς δεν έχουν χωρίσει, αλλά στις οποίες επικρατεί η αδιαφορία, οι καβγάδες, η έλλειψη σταθερής συμπεριφοράς και η μειωμένη ενασχόληση τους με τα παιδιά, προκαλούν σημαντικά περισσότερα προβλήματα στο παιδί, το οποίο είναι υποχρεωμένο να αναβιώνει κάθε φορά τη δυστυχία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι αυτό που έχει καταστροφικές συνέπειες για το παιδί είναι η αλλοίωση και η παραμόρφωση των σχέσεων περισσότερο, παρά η διακοπή των συναισθηματικών δεσμών.

Παράγοντες όπως η συγκρότηση της προσωπικότητας του παιδιού, τα ψυχικά αποθέματα των γονιών, η παρουσία στοργικών παππούδων και γιαγιάδων ή αδερφών που «απορροφούν» μέρος του σοκ, επηρεάζουν την έκβαση του δράματος του παιδιού. Έχει παρατηρηθεί ότι τα αρνητικά αποτελέσματα, που έχει ένας αποτυχημένος γάμος, περιορίζονται δραστικά, αν το παιδί συνεχίζει να έχει μια καλή σχέση με τον έναν γονέα. Τα παιδιά έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να γίνουν αντικοινωνικά και επιθετικά, αν μέσα στην οικογένεια βασιλεύουν οι έριδες μεταξύ των γονιών και, επιπλέον, δεν υπάρχει ανθρώπινη ζεστασιά.(σ.296, όπως 7)

⁴⁵ ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΥ, Χ.Γ. (1999). Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά: Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Από τα παραπάνω φαίνεται πόσο σημαντικό είναι το σταθερό, ασφαλές και στοργικό οικογενειακό περιβάλλον, που δομούν οι γονείς, για την ισορροπημένη ανάπτυξη του παιδιού. Η διατάραξη αυτής της ισορροπίας δημιουργεί συνθήκες που αυξάνουν την πιθανότητα εμφάνισης μη αποδεκτών μορφών συμπεριφοράς από μέρους του παιδιού.

III. Ηλικία γονιών:

Η μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των γονιών και του παιδιού δημιουργεί πολλές φορές ένα κενό διαπροσωπικής, πολιτισμικής και ιδεολογικής επικοινωνίας. Η διαφορά κοσμοθεωριακών αντιλήψεων είναι δεδομένη όταν και οι δύο γονείς ή ο ένας από τους δύο είναι μεγάλης ηλικίας.

Συχνά η αδυναμία των γονιών και του παιδιού να επικοινωνήσουν οφείλεται στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα πράγματα.

Ωστόσο δεν είναι μόνο η διαφορά ηλικίας μεταξύ των γονέων και του παιδιού που παίζει ρόλο αλλά και η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους γονείς. Όταν ο ένας από τους δύο, συνήθως ο άντρας, είναι πολλά χρόνια μεγαλύτερος από τον άλλο τότε υπάρχουν αντιτιθέμενες αντιλήψεις για τον τρόπο ανατροφής του παιδιού τους, άλλου είδους απαιτήσεις, και φιλοδοξίες, . Σ' αυτήν την περίπτωση, οι γονείς δυσκολεύονται να βρουν κοινά σημεία στην διαπαιδαγώγηση του παιδιού και συνήθως καταλήγουν σε φανερές διαμάχες και ασυμφωνία. Τα μηνύματα που μεταφέρουν στο παιδί είναι αντιφατικά και ασαφή καθώς η συμπεριφορά των γονιών πάσχει από ασυνέπεια και αστάθεια. Το παιδί δυσκολεύεται να κατανοήσει τους κανόνες και τις αρχές που ορίζει η οικογένεια, ακριβώς επειδή αυτές παρουσιάζονται συγκεχυμένες, με

αποτέλεσμα να μην μπορεί να τις εσωτερικεύσει. Ακόμη πιο δύσκολη κατάσταση προκύπτει, όταν το παιδί καλείται να πάρει το μέρος του ενός γονέα και να διαφωνήσει με τον άλλο. Η πίεση που βιώνει το παιδί από τέτοιου είδους συγκρούσεις με τους γονείς διοχετεύεται σε επιθετικές μορφές έκφρασης.

IV. Τύπος οικογένειας:

Έχει διαπιστωθεί ότι η σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες (οικονομικές δυσκολίες, διαταραγμένες σχέσεις μεταξύ των γονιών κτλ) παίζουν σημαντικό ρόλο στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Υπάρχουν διάφοροι τύποι οικογένειας που συναντά κανείς, οικογένειες πολύτεκνες, οικογένειες με ένα μόνο παιδί, μονογονεϊκές οικογένειες, θετές οικογένειες, οικογένειες με άτομα με σωματικές ή ψυχικές ασθένειες κτλ. Παρακάτω θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά σε διαφορετικούς τύπους οικογενειών ως προς την σύνθεση και το μέγεθος τους και τον τρόπο με τον οποίο αυτές επηρεάζουν την κοινωνική και προσωπική ανάπτυξη του παιδιού.

- Οικογένεια πολύτεκνη

Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σε μια οικογένεια με δύο ή περισσότερα αδέρφια συχνά νιώθει ότι το ενδιαφέρον και η προσοχή των γονιών επικεντρώνεται στα αδέρφια του και ότι αυτό παραμελείται. Σ' αυτό το σημείο παίζει ρόλο η σειρά γέννησης του παιδιού και η διαφορά ηλικίας που έχει με τα άλλα του αδέρφια του. Είναι φυσικό σε μια οικογένεια με πολλά παιδιά, ιδιαίτερα όταν οι διαφορές στην ηλικίες μεταξύ τους είναι μεγάλες, οι γονείς να μεταχειρίζονται τα παιδιά με

διαφορετικό τρόπο και να έχουν καθορισμένες απαιτήσεις και προσδοκίες για το καθένα. Συνήθως τα πρωτότοκα παιδιά είναι ψυχικά πιο ευαίσθητα και αυτό μπορεί να οφείλεται στην υπερπροστατευτική ανατροφή των γονιών του λόγω της ανασφάλειας και της απειρίας τους. Άλλες φορές, τα μεγαλύτερα παιδιά αναγκάζονται να ωριμάσουν πιο γρήγορα και να στερηθούν την παιδικότητα της ηλικίας τους καθώς επωμίζονται την ευθύνη να προσέχουν και να φροντίζουν τα μικρότερα αδέρφια τους γιατί οι γονείς εργάζονται. Τα μεσαία σε σειρά παιδιά συνήθως νιώθουν μειονεκτικά και στριμωγμένα ανάμεσα στα μεγαλύτερα και μικρότερα αδέρφια. Συνήθως αυτά τα παιδιά είτε είναι πολύ ανταγωνιστικά και προσπαθούν να τραβήξουν την προσοχή των γονιών τους με αρνητικές ενέργειες όπως επιθετικότητα είτε είναι συνεσταλμένα και κλεισμένα στον εαυτό τους. Τα μικρότερα παιδιά συνήθως είναι τα πιο παραχαϊδεμένα και κακομαθημένα που τα φροντίζουν συνεχώς με κίνδυνο βέβαια να το αντιμετωπίζουν ως ανήμπορο και ανίκανο για οποιαδήποτε ανάληψη ευθύνης.(σ.309, όπως 7)

Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα παιδιά μέσα σε μια πολύτεκνη οικογένεια από τους γονείς μπορεί να προκαλέσει δυσαρμονία στην ανάπτυξη τους. Το παιδί που αναλαμβάνει το ρόλο του πατέρα και της μητέρας, που επωμίζεται υπερβολικές ευθύνες και χάνει την προσωπική του ελευθερία, για να μεγαλώσει, στην ουσία, τα μικρότερα αδέρφια είναι πιθανόν να βιώνει ένα περιβάλλον περιοριστικό και ασφυκτικό για την εξέλιξη του. Από την άλλη ένα παιδί που νιώθει ότι οι γονείς το παραγκωνίζουν ή το θεωρούν αδύναμο μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα την γέννηση συναισθημάτων αναξιοσύνης, απόρριψης, άγχους, ζήλιας ή ακόμα και μίσους για τους γονείς ή τα αδέρφια του, συναισθήματα που εμποδίζουν την ομαλή του προσαρμογή.

Έπειτα, θα πρέπει να σκεφτεί κανείς και κάποιες άλλες παραμέτρους πολύ σημαντικές που επηρεάζουν αυτές τις συνθήκες. Για τις

περισσότερες οικογένειες η ανατροφή τριών ή περισσότερων παιδιών δεν είναι τόσο εύκολη υπόθεση στην σύγχρονη κοινωνία και με τις σημερινές απαιτήσεις.

Όσο πιο πολλά τα μέλη της οικογένειας τόσο πιο δύσκολη είναι η επικοινωνία μεταξύ τους, οι σχέσεις, οι ανάγκες-υλικές και συναισθηματικές. Όταν, μάλιστα, οι γονείς αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσχέρειες, αναγκάζονται να εργάζονται σκληρά τότε αφιερώνουν λίγο χρόνο στα παιδιά τους και δυσκολεύονται να ανταποκριθούν στον τόσο απαιτητικό κοινωνικοποιητικό τους ρόλο. Όλη αυτή η κατάσταση φθείρει την καθημερινότητα τους, την ποιότητα των σχέσεων τους και την ενδοοικογενειακή επικοινωνία. Έτσι, τα παιδιά στερούνται χρόνο με τους γονείς, στερούνται ευτυχισμένες οικογενειακές στιγμές και νιώθουν παραμελημένα.

Η απογοήτευση, ο θυμός, η ανασφάλεια αυτών των παιδιών και η ανάγκη τους για προσοχή εκδηλώνεται με επιθετικότητα και διενέξεις ανάμεσα στα παιδιά που με τη σειρά τους πυροδοτούν την επιθετικότητα και την απογοήτευση των γονιών.

- Οικογένεια με μοναχοπαίδι.

Όταν το παιδί μεγαλώνει σε μια οικογένεια χωρίς την ύπαρξη άλλων αδερφών τότε περιβάλλεται από έντονο-μονοπωλιακό ενδιαφέρον. Το μοναχοπαίδι αποτελεί τον μοναδικό αποδέκτη της αγάπης και της προσοχής των γονιών. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο το παιδί γίνεται περισσότερο εγωιστικό, διεκδικητικό, κακομαθημένο. Για τους γονείς το παιδί αυτό είναι εξαιρετικά πολύτιμο και αναντικατάστατο ενώ συνήθως είναι υπερπροστατευτικοί απέναντι του και επενδύουν πολλά σ' αυτό. Οι κανόνες και τα όρια που θέτουν οι γονείς στη συμπεριφορά του παιδιού χαρακτηρίζονται από ελαστικότητα με αποτέλεσμα το παιδί να τα ξεπερνά, αντιμετωπίζοντας, μάλιστα, ελάχιστες κυρώσεις.(σ.314, όπως 7)

Έρευνες έχουν δείξει ότι τα μοναχοπαίδια είναι περισσότερο εξαρτημένα από τους γονείς, σε έναν βαθμό πιο επιθετικά, πεισματάρικα, ανάγωγα, απαιτητικά, ανικανοποίητα, νευρικά και εγωκεντρικά. Ωστόσο αυτά τα προβλήματα οφείλονται περισσότερο στις επιδράσεις της οικογένειας παρά στο γεγονός ότι είναι μοναχοπαίδια. (<http://www.epapanis.blogspot.com>)

Τέλος, όταν ο τόπος διαμονής της οικογένειας είναι κάποιο απομονωμένο αγροτικό περιβάλλον ή και αραιοκατοικημένο προάστιο των μεγαλουπόλεων, τότε οι εξωσχολικές επαφές με άλλα παιδιά είναι σπάνιες. Έτσι, μπορεί να μειωθεί η προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, η ικανότητα να δημιουργεί καλές σχέσεις με άλλα παιδιά και να προσαρμόζεται στις ανάγκες της ομάδας. Η απουσία άλλου παιδιού στην οικογένεια μπορεί να το κάνει αντικοινωνικό, κτητικό, απαιτητικό και δύσκολο στις διαπροσωπικές του σχέσεις.

- *Μονογονεϊκή οικογένεια*

Σε προηγούμενο σημείο αναλύσαμε τις επιπτώσεις που προκαλεί σε ένα παιδί η άμεση εμπλοκή του στη ένταση και στην εχθρότητα των συγκρούσεων ανάμεσα στους γονείς που οδηγούν στο διαζύγιο. Ωστόσο, σε αντίθεση με τα προβλήματα που προκύπτουν από την παρουσία αρνητικών παραγόντων, υπάρχουν και προβλήματα που οφείλονται στην απουσία ορισμένων θετικών επιδράσεων. Μια από αυτές τις περιπτώσεις είναι η απουσία του πατέρα ή της μητέρας στην οικογένεια από ένα θάνατο, μια χρόνια ασθένεια, ένα διαζύγιο, ή εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης.

Οι περισσότεροι ειδικοί υποστηρίζουν ότι τα παιδιά που προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες έχουν ένα θλιβερό μειονέκτημα στη ζωή τους και ότι ένα μεγάλο ποσοστό από αυτά παρουσιάζουν ψυχολογικά προβλήματα. Η άποψη αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι η στέρηση της μητρικής ή πατρικής αγάπης και στοργής στην ομαλή πνευματική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, εγκλείει ψυχολογικούς κινδύνους. Παρακάτω θα αναφερθούμε στο σημαντικότερο ρόλο που διαδραματίζει η μητέρα και ο πατέρας στην ανάπτυξη του παιδιού προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τις επιπτώσεις που έχει η απουσία τους στα παιδιά και στην οικογένεια γενικότερα.

Μέχρι πολύ πρόσφατα, ο ρόλος του πατέρα στη οικογένεια και οι επιδράσεις του στην ψυχική υγεία του παιδιού είχαν ευρύτατα υποτιμηθεί από τους ερευνητές. Ωστόσο, τελευταία, ολοένα και περισσότερο, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι ο πατέρας παίζει έναν πολύ πιο ενεργό και καθοριστικό ρόλο στην ανατροφή των παιδιών απ' ότι ανέμεναν οι ερευνητές. Οι έρευνες δείχνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ πατέρα και παιδιού είναι ζωτικής σημασίας. Ο πατέρας είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα της οικογένειας καθώς παρέχει ένα πρόσφορο πρότυπο για μίμηση στα παιδιά του. Και το αγόρι και το κορίτσι έχουν ανάγκη την παρουσία του πατέρα στην οικογένεια για να αντλούν, μέσω της ταύτισης, τα απαραίτητα εκείνα στοιχεία που θα τα βοηθήσουν στην ομαλή ανάπτυξη τους. Ο πατέρας παράγει ασφάλεια και με το κύρος του επιβάλλει την τάξη στην ζωή των παιδιών του και το σεβασμό στους κοινωνικούς κανόνες. Έρευνες έχουν δείξει ότι υπάρχει θετική σχέση μεταξύ εγκληματικότητας και απουσίας πατέρα κατά την παιδική ηλικία. Η απουσία του δημιουργεί αγόρια με μειωμένη υπευθυνότητα και αυτοπεποίθηση και επιρρεπή σε κακές παρέες και άνομη δράση. Μια ακόμη έρευνα σε πρωτοετείς φοιτητές της Ιατρικής

επιβεβαιώνει τα παραπάνω καθώς απέδειξε ότι όσοι φοιτητές στερήθηκαν τον πατέρα τους κατά τα πρώτα τέσσερα έτη της ζωής τους, παρουσίαζαν αντικανονική συμπεριφορά αργότερα, εκφρασμένη σε σκασιαρχείο από το σχολείο, καταστροφή ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας και κλοπή.

Η σπουδαιότητα του πατέρα στο σπίτι είναι τεράστια ειδικά για τα αγόρια καθώς τους μαθαίνει τον ανδρικό ρόλο και τη σχετική με το φύλο συμπεριφορά. Ο πατέρας διδάσκει στο αγόρι τις ανδρικές ενασχολήσεις και τα ενδιαφέροντα του άρρενος. Μπορεί να το εισαγάγει σε ανδρικές κοινωνικές ομάδες, όπως είναι οι αθλητικές ομάδες, οι πρόσκοποι, οι λέσχες ποικίλων κοινωνικών ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων. Υπάρχουν περιπτώσεις παιδιών που μεγαλώνουν χωρίς πατέρα αλλά συχνά προσποιούνται πως έχουν πατέρα. Αυτός ο φανταστικός πατέρας συνήθως είναι πιο επιεικής, ανεκτικός, ευγενικός και φιλικός από ότι ο πραγματικός πατέρας. Ωστόσο, ο ρόλος του πατέρα είναι ευεργετικός και στο κορίτσι. Παρέχει ασφάλεια, στοργή και το βοηθά να διαμορφώσει την εικόνα του ιδανικού μελλοντικού συζύγου της. Είναι γενικά αποδεκτή η άποψη ότι οι σχέσεις πατέρα και κόρης προδικάζουν σε υψηλό βαθμό τις σχέσεις με το σύζυγο αργότερα. Επιπλέον είναι εξακριβωμένο στατιστικά ότι οι περισσότερες τρώφιμοι των φυλακών και των οίκων ανοχής προέρχονται από γυναίκες που στερήθηκαν την πατρική αγάπη και προστασία όταν ήταν παιδιά.

Παράλληλα, ο πατέρας για τα παιδιά αποτελεί τον πρώτο τους δάσκαλο καθώς η μελλοντική τους πρόοδος εξαρτάται σημαντικά από τη διδακτική του προσφορά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους. Γενικά, έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά με υψηλή νοημοσύνη είναι δημιουργήματα των πατέρων τους, οι οποίοι τα ενθάρρυναν και τα παρότρυναν στην εξερεύνηση του περιβάλλοντος

Οι επιπτώσεις, όμως, της απουσίας του πατέρα δεν είναι εμφανείς μόνο στα παιδιά αλλά και στη σύζυγο. Η παρουσία του πατέρα δημιουργεί προϋποθέσεις ηρεμίας, ασφάλειας και σιγουριάς στην μητέρα. Παράλληλα την βοηθά στην καθημερινότητα με πολλούς τρόπους όπως με το να εκτελεί όλες τις εξωτερικές δουλειές, να αναλαμβάνει το μεγαλύτερο παιδί που λόγω της ζήλιας του δημιουργεί ένταση στην μητέρα και την αφήνει να απερίσπαστη στην περιποίηση του μικρότερου παιδιού, να υποκαθιστά την μητέρα όταν εκείνη έχει επαγγελματικές υποχρεώσεις κτλ. .(σ.270, όπως 8)

Επομένως γίνεται κατανοητό ότι η απουσία του πατέρα προκαλεί πολλά προβλήματα καθώς η μητέρα μένει μόνη να μεγαλώσει τα παιδιά και επιφορτίζεται με πολλές ευθύνες και υποχρεώσεις στις οποίες δυσκολεύεται να ανταποκριθεί και νιώθει ανασφάλεια. Οι μητέρες που μεγαλώνουν τα παιδιά τους χωρίς την συμβολή του πατέρα, ανησυχούν ιδιαίτερα για το πρόβλημα να είναι συγχρόνως «μητέρα» και «πατέρας» για το παιδί. Στην περίπτωση του αγοριού, για παράδειγμα οι μητέρες ανησυχούν μήπως δεν μπορούν να επιβάλλουν την πειθαρχία στο παιδί και μήπως διαταραχθεί η ομαλή ανάπτυξη της αρρενωπότητας και του ανδρισμού του. Ωστόσο, πολλοί ειδικοί θεωρούν ότι, για ένα αγόρι που μεγαλώνει με τη μητέρα του, ίσως πιο σημαντική από την απουσία του ανδρικού προτύπου είναι η στάση που η μητέρα εκφράζει για τον πατέρα του αγοριού ειδικά και για τους άνδρες γενικά. Όταν η απουσία του πατέρα οφείλεται σε διαζύγιο είναι πολύ πιθανόν να υπάρχουν κατάλοιπα πικρίας από την πλευρά της μητέρας, τα οποία συνήθως εκφράζονται με επαναλαμβανόμενα υποτιμητικά σχόλια για τους άνδρες.

Καθώς η μητέρα αποτελεί πλέον το κυρίαρχο πρόσωπο στην οικογένεια μπορεί να δημιουργήσει στο αγόρι έντονα συναισθήματα μειωμένης αυτοεκτίμησης, κυρίως για την αρρενωπότητα τους και να εμφυσήσει στην κόρη μια δυσπιστία και καχυποψία προς τους άνδρες.(σ.300, όπως 7)

Μια ακόμη ανησυχία της μητέρας είναι η οικονομική κατάσταση της οικογένειας και οι ενδεχόμενες δυσκολίες που προκύπτουν όταν τα έσοδα της οικογένειας είναι δυσανάλογα των αναγκών της. Η μητέρα, μόνη της πλέον, επωμίζεται το κόστος για τα παιδιά καθώς και την ευθύνη για τη φροντίδα τους, γεγονός που περιορίζει τις δυνατότητες και τις ώρες εργασίας τους. στην περίπτωση του διαζυγίου, στην οικονομική δυσχέρεια της οικογένειας συντελεί και η άρνηση ή αδυναμία του πατέρα να συνεισφέρει επαρκώς στην διατροφή της οικογένειας και στα έξοδα για τη φροντίδα και τη φύλαξη των παιδιών.

Επίσης, οι διακρίσεις εις βάρος των γυναικών στο χώρο της εργασίας, η ανεργία, η δυσκολία εξεύρεσης εργασίας για τις γυναίκες μετά από χρόνια απασχόλησης στο σπίτι, η έλλειψη κατάλληλης εκπαίδευσης και ειδίκευσης και τα περιορισμένα κρατικά επιδόματα είναι παράγοντες που συντελούν στην μείωση του εισοδήματος στις μονογονεϊκές οικογένειες.(σ.106, όπως15)

Όταν μάλιστα αυτή η οικονομική πίεση συνδυάζεται με μια παρατεταμένη περίοδο κατάθλιψης εξαιτίας ενός διαζυγίου ή θανάτου του πατέρα τότε είναι δυνατόν να προκαλέσει την ψυχική και σωματική εξουθένωση της μητέρας. Άλλες φορές η ανάγκη για περισσότερα χρήματα, κάνει την μητέρα να εργάζεται σκληρά και να λείπει πολλές ώρες από το σπίτι με συνέπεια την ανεπαρκή φροντίδα, προστασία και επίβλεψη του παιδιού.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτή η σημασία που έχει η παρουσία του πατέρα για την οικογένεια καθώς επίσης και τα

προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα μέλη της όταν ο πατέρας απουσιάζει. Παρακάτω θα περιγράψουμε, αντίστοιχα, τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζεται η ζωή της οικογένειας όταν στερείται την μητέρα, που είναι το πιο σημαντικό πρόσωπο και το σημείο αναφοράς για το παιδί από την αρχή της ζωής του.

Η μητέρα είναι για το παιδί από τα χρόνια της ζωής του το πολυτιμότερο πράγμα που υπάρχει σ' αυτόν τον κόσμο και δεν την ανταλλάζει με τίποτα. Είναι η συνεχής προσήλωση και η φροντίδα της που αγκαλιάζουν ζεστά και τρυφερά το παιδί και που εμπνέουν ασφάλεια. Ο ψυχικός δεσμός που αναπτύσσεται μεταξύ παιδιού και μητέρας είναι από τους ισχυρότερους. Η επικοινωνία μεταξύ τους γίνεται μέσω πολιών καναλιών. Τα μάτια και οι άλλες αισθήσεις μεταφέρουν τη θερμότητα και την τρυφερότητα στο παιδί. Η μητέρα από την άλλη είναι σε θέση πάντα να δαισιθάνεται τι νιώθει το παιδί, αν είναι στενοχωρημένο ή χαρούμενο, προβληματισμένο ή φοβισμένο. Μέχρι την ηλικία των τριών ετών η προσκόλληση του παιδιού στην μητέρα είναι απόλυτη, αργότερα, όμως, κατά την σχολική ηλικία το παιδί αρχίζει να ανεξαρτητοποιείται και να αυτονομείται με την καθοριστική βοήθεια της μητέρας. Η μητέρα αυτήν την περίοδο μοιάζει με ένα ασφαλές καταφύγιο για το παιδί που μπορεί να γυρίσει όταν νιώθει φόβο.

Υπάρχει, όμως, μεγάλος αριθμός παιδιών που δεν γνώρισαν καθόλου τη ζεστασιά της μητρικής αγκαλιάς ή τη στερήθηκε για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα. Αν και οι επιπτώσεις της απουσίας της μητρικής φιγούρας διαφέρουν ποιοτικά και ποσοτικά από παιδί σε παιδί καθώς είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων όπως της ηλικίας και της ιδιοσυγκρασίας του παιδιού, της διάρκειας του χωρισμού, των σχέσεων μεταξύ αυτής και παιδιού κτλ, ένα είναι σίγουρο ότι η πνευματική καθυστέρηση και η μη προσαρμογή του παιδιού είναι αναπόφευκτες. Σε πιο δυσμενή θέση βρίσκονται εκείνα τα παιδιά που γνώρισαν τη μητρική

τρυφερότητα και την οικογενειακή ατμόσφαιρα γενικότερα αλλά την έχασαν όταν η μητέρα τους πέθανε. Η απώλεια αυτή είναι η πιο επώδυνη εμπειρία που μπορεί να βιώσει ένα παιδί καθώς χάνει αυτόματα την αίσθηση ασφάλειας, προστασίας, την στοργή και την τρυφερότητα που του πρόσφερε πάντα η μητέρα του. Η απουσία της μπορεί να ζημιώσει ένα παιδί που είναι ευαίσθητο και ανασφαλές ή όταν οι σχέσεις του παιδιού με τον πατέρα δεν είναι καλές. Για τα μικρότερα παιδιά μπορεί να θεωρεί και ως ένα είδος εγκατάλειψης ή απόρριψης αφού δεν μπορούν να κατανοήσουν το λόγο της απουσίας της.(σ.267, όπως 8)

Την αποκλειστική φροντίδα των παιδιών έχει ο πατέρας, ίσως με την βοήθεια των παππούδων και των γιαγιάδων αν τα παιδιά είναι ακόμα μικρά. Ο πατέρας συναντάει καθημερινές δυσκολίες στο μέγαλωμα των παιδιών καθώς η μητέρα

ήταν εκείνη που διεκπεραίωνε τις δουλειές του σπιτιού, το μαγείρεμα, το διάβασμα των παιδιών κτλ, ενώ ο ίδιος εργαζόταν. Τώρα πρέπει να συνεχίσει να εργάζεται και παράλληλα να βρίσκει χρόνο για τα παιδιά και τις δουλειές του σπιτιού. Μαζί με όλα αυτά έχει χάσει το στήριγμα του που κάνει την προσαρμογή του στις καινούργιες συνθήκες πιο δύσκολη.

Η έλλειψη της παρουσίας του ενός γονέα είναι υπόθεση δύσκολη τόσο για το παιδί όσο και για τον γονέα που μένει πίσω. Άλλωστε, συνήθως, δημιουργείται μια σειρά επιπρόσθετων δυσκολιών που επηρεάζει το σύνολο της ζωής του(φτώχεια, θλίψη, εντάσεις, θυμός).

Όταν το παιδί μεγαλώνει σε ένα τόσο επιβαρυντικό περιβάλλον και η παρουσία μόνο του ενός γονέα είναι ανεπαρκής ως προς την ικανοποίηση των υλικών και συναισθηματικών του αναγκών, μπορεί να εκφράσει το θυμό ή το άγχος του με επιθετικότητα και βία στα πλαίσια της οικογένειας και στο σχολείο.

- Οικογένεια με μητριά ή πατριό

Νωρίτερα, κάναμε λόγο για τις συνέπειες που έχει για το παιδί να μεγαλώνει μέσα σε μια οικογένεια με τον ένα μόνο γονέα. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανόν τα προβλήματα προσαρμογής του παιδιού να αυξηθούν στην περίπτωση που ο γονιός, είτε ο πατέρας είτε η μητέρα, ξαναπαντρευτεί με ένα άλλο πρόσωπο. Η κοινή γνώμη έχει δώσει μυθικές διαστάσεις στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει το παιδί με μητριά ή πατριό. Το παιδί που οι γονείς του ξαναπαντρεύονται αντιμετωπίζει ένα αυξημένο κίνδυνο να παρουσιάσει ψυχολογικά προβλήματα, ιδίως όταν ο γονέας που ξαναπαντρεύεται είναι του ίδιου φύλου με το παιδί.

Υπάρχουν όμως πολλές περιπτώσεις ξαναπαντρεμένων γονιών που φέρνουν στα παιδιά μεγάλη ανακούφιση και ευτυχία. Οι προστριβές, η ζήλια και η αμφιθυμία, που είναι κοινό χαρακτηριστικό της σχέσης παιδιού και μητριάς ή πατριού, είναι δυνατόν να ξεπεραστούν αν οι γονείς χειριστούν το πρόβλημα με συμπαθητική ενσυναίσθηση. Οι γονείς πρέπει να προσπαθήσουν να δουν τα πράγματα από τη σκοπιά του παιδιού, κάτι που βέβαια απαιτεί μεγάλη υπομονή και εφευρετικότητα από μέρος του γονέα. Ωστόσο, δεν σημαίνει ότι πάντα η μητριά ή ο πατριός ενδιαφέρονται πραγματικά για τα παιδιά. Ορισμένες φορές οι θετοί γονείς αντιμετωπίζουν με καχυποψία και ενισχύουν τον ανταγωνισμό τους για την μονοπώληση της αγάπης του πατέρα ή της μητέρας.

Επίσης, έχει διαπιστωθεί ότι ενώ ο δεύτερος γάμος, κατά κανόνα δημιουργεί προβλήματα στο παιδί, πιο καταστρεπτικός είναι ο φόβος της εγκατάλειψης που νιώθει το παιδί, όταν ο πατέρας ή η μητέρα του με την οποία ζει περνά από έναν ερωτικό σύντροφο στον άλλο, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τη σχέση της/του με το παιδί.

Συνήθως, η επιθετικότητα αυτών των παιδιών εκφράζει την ανάγκη τους να τραβήξουν την προσοχή του γονέα και να δηλώσουν την

ανησυχία που προκαλεί η είσοδος ενός καινούργιου μέλους στην οικογένεια, στο πρόσωπο του οποίου, μάλιστα, βλέπουν ένα άτομο που διεκδικεί και καταλαμβάνει την θέση του γονέα που έχει φύγει. Συναισθήματα ανασφάλειας, αποστροφής, μίσους και συσσωρευμένης εχθρότητας εκδηλώνονται με έντονη επιθετικότητα.

Δεν πρέπει όμως, να παραλείψουμε ότι υπάρχουν και πολλά παιδιά ποικιλοτρόπως κακομαθημένα ή καλομαθημένα , χωρίς τρόπους συμπεριφοράς, που έμαθαν να ζουν ατομοκεντρικά και να έχουν μόνο απαιτήσεις. (σ.30, όπως 11)

- . *Οικογένεια με άρρωστο μέλος*

Η παρουσία ενός ατόμου με ειδικές ανάγκες στο πλαίσιο της οικογένειας πολλές φορές επηρεάζει δυσμενώς τη ζωή της. Το παιδί που μεγαλώνει στους κόλπους μιας τέτοιας οικογένειας διατρέχει κίνδυνο να αναπτύξει προβλήματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην συχνότητα των σωματικών παθήσεων στους γονείς και στην εμφάνιση ψυχολογικών προβλημάτων στα παιδιά χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι όλα τα παιδιά με άρρωστους γονείς παρουσιάζουν ψυχολογικά προβλήματα.

Οι παράγοντες που λειτουργούν επιβαρυντικά για το παιδί είναι η ίδια η σωματική αναπηρία του γονέα που είναι αδύνατον να μην επηρεάσει το ρόλο του στην κοινωνικοποίηση του παιδιού, η θλίψη και στενοχώρια που επικρατεί , το άγχος της οικογένειας να αντεπεξέλθει στις οικονομικές της ανάγκες, ιδιαίτερα όταν εργάζεται μόνο ο ένας από τους γονείς, η ανάγκη για συναισθηματική υποστήριξη και φροντίδα του άρρωστου μέλους, που απαιτεί την ενεργό συμμετοχή όλων των μελών, η εμπλοκή στις καθημερινές δουλειές του σπιτιού κτλ. Η ζωή του παιδιού επηρεάζεται καταλυτικά από μια τέτοια χρόνια κατάσταση καθώς το ίδιο δεσμεύεται ψυχικά και συναισθηματικά απέναντι στον άρρωστο γονέα.

Πολλές φορές, δημιουργούνται συνθήκες που εμποδίζουν το παιδί να αναπτυχθεί ομαλά και το τοποθετούν σε πιο μειονεκτική θέση σε σχέση με τους συνομηλίκους του. Οι οικογενειακές δραστηριότητες είναι περιορισμένες ενώ το επίκεντρο της οικογένειας μεταφέρεται στην υγεία του άρρωστου μέλους. Το παιδί μαθαίνει και εσωτερικεύει έναν τρόπο ζωής που διευκολύνει το άρρωστο μέλος, όχι όμως απαραίτητα και το ίδιο. Τα συναισθήματα του άγχους, της ανασφάλειας, της θλίψης, η ματαίωση των αναγκών του, η αδικία, ο θυμός για την «ατυχία» του, όλα αυτά σε συνδυασμό με την πραγματικότητα του, είναι πιθανόν να διοχετεύονται σε αποκλίνουσες μορφές συμπεριφοράς όπως εκρήξεις θυμού, επιθετικότητα, μειωμένη σχολική επίδοση κα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εκφορτίζει τα αρνητικά συναισθήματα και την εσωτερική ένταση που βιώνει. Η επιθετικότητα είναι ένας παράδοξος τρόπος να αναζητήσει την αίσθηση προστασίας και ασφάλειας που του λείπει.

- Οικογένεια με ηλικιωμένους

Όταν στην οικογένεια συνυπάρχουν και ηλικιωμένοι όπως η γιαγιά ή ο παππούς είναι δυνατόν να δυσχεραίνει η επικοινωνία μεταξύ των μελών της. Οι έντονες διαφορές ηλικίας αντανakλούν και το χάσμα απόψεων, αντιλήψεων και τρόπου ζωής. Επομένως είναι αναπόφευκτο να δημιουργούνται συγκρούσεις και τσακωμοί ανάμεσα στο παιδί και τη γιαγιά, την μαμά και το παππού κτλ. Ωστόσο, υπάρχουν και οι οικογένειες στις οποίες η παρουσία των παππούδων και γιαγιάδων είναι πολύ διακριτική και βοηθητική, όταν για παράδειγμα μοιράζονται δουλειές του σπιτιού με τους γονείς ή όταν εργάζονται και οι δύο γονείς. Η συνύπαρξη από τη μία των παππούδων και γιαγιάδων και από την άλλη των γονιών είναι μια κατάσταση που, συχνά, προκαλεί σύγχυση στο παιδί καθώς η κάθε πλευρά θέτει τους δικούς της κανόνες, αρχές και όρια. Τα μηνύματα που μεταφέρονται στα παιδιά μπορεί να είναι

ιδιαίτερα αντιφατικά με αποτέλεσμα να αποδιοργανώνουν την συμπεριφορά τους. Έχουμε ήδη αναφέρει πόσο σημαντικό είναι οι γονείς να ακολουθούν μια κοινή γραμμή στην ανατροφή του παιδιού και να θέτουν σαφείς και ξεκάθαρους κανόνες. Σ' αυτήν την περίπτωση, όμως, στην ανατροφή και αγωγή του παιδιού παρεμβαίνουν και άλλα πρόσωπα, καθιστώντας δύσκολή την τακτική μιας κοινής γραμμής και στάσης. Ένα περιβάλλον, όπου επικρατούν τσακωμοί και εντάσεις ανάμεσα σε αγαπημένα πρόσωπα, λειτουργεί επιβαρυντικά για το παιδί και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις των παιδιών που καταφεύγουν σε μη κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές εκφράζοντας τη δυσφορία τους.

V. Οργάνωση και τρόπος ζωής

Η οργάνωση και ο τρόπος ζωής της οικογένειας επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Έχει αποδειχθεί ότι η ύπαρξη ενός δομημένου και σταθερού καθημερινού προγράμματος της οικογένειας επιδρά θετικά στη ζωή των μελών. Αντίθετα, η απουσία ενός σταθερού προγράμματος ή ακόμη και οι συνεχείς εναλλαγές δημιουργεί προβλήματα στα μέλη της και κυρίως στα παιδιά που έχουν ανάγκη από ασφάλεια και σταθερότητα. Ένα περιβάλλον, στο οποίο δεν τηρείται καμία τάξη ή σειρά αλλά επικρατεί μια χαοτική κατάσταση, ενδέχεται να αποδιοργανώσει τόσο την συμπεριφορά των παιδιών όσο και τις σχέσεις τους με τους άλλους. Η ύπαρξη ενός τέτοιου περιβάλλοντος στην οικογένεια είναι συχνό φαινόμενο ιδίως στις μεγάλες πόλεις, όπου οι ρυθμοί ζωής είναι γρήγοροι και ο ελεύθερος χρόνος περιορισμένος. Καθήκον των γονιών είναι να δημιουργούν για την οικογένεια μια ατμόσφαιρα ρυθμού και

τάξης όπου οι καθημερινές συνήθειες γίνονται σεβαστές από όλα τα μέλη και προσδίδουν στο σπίτι την έννοια της σταθερότητας και της ασφάλειας. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποκτούνται από τα παιδιά μορφές συμπεριφοράς που διευκολύνουν την οικογενειακή ζωή και αποφεύγεται η επιβολή του κύρους από τους γονείς για καθημερινά μικροζητήματα, οι εντολές και οι ατελείωτοι έλεγχοι. Πολλοί παιδαγωγοί υποστηρίζουν ότι η τάξη και η σταθερότητα στη ζωή των παιδιών είναι αυτά που οδηγούν στην τάξη των ιδεών, της σκέψης και της συμπεριφοράς.

Ωστόσο, σ' αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε τον κίνδυνο που υπάρχει να υπερβούν ορισμένα μέτρα. Το οργανωμένο και σταθερό πρόγραμμα δεν πρέπει να γίνει άκαμπτο και «κλειστό» γιατί τότε μπορεί να προκαλέσει μια καταπιεστική ατμόσφαιρα για τα μέλη της. Όταν η οργάνωση της οικογενειακής ζωής δεν συμβαδίζει με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις αλλαγής αλλά αυξάνει την ακαμψία στον τρόπο αλληλεπίδρασης των μελών της, στις καθημερινές δραστηριότητες, σε διαφορετικές μορφές έκφρασης, τότε το φάσμα των δυνατών επιλογών ή και των προσωπικών επιθυμιών στενεύει. Μ' αυτόν τον τρόπο τα πλεονεκτήματα ενός σταθερού προγράμματος μετατρέπονται σε μειονεκτήματα όταν οι αλλαγές είναι σπάνιες και μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά την ανάπτυξη των παιδιών. Η οικογενειακή ζωή πρέπει να οργανώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι σε θέση να ανταποκρίνεται συνεχώς στις απαιτήσεις αλλαγής, διατηρώντας ταυτόχρονα την συνέχεια της και διασφαλίζοντας την ανεξάρτητη ταυτότητα των μελών της.(σ.69, όπως 12)

Πέρα, όμως, από τη δομή και την ευελιξία του προγράμματος είναι σημαντικό να δοθεί έμφαση στο περιεχόμενο του. Εδώ, κυρίως, αναφερόμαστε στις δραστηριότητες του παιδιού, εκτός σχολείου, στις οποίες εμπλέκονται και οι γονείς. Σε πολλές οικογένειες, συνήθως λείπει η δραστηριότητα εκείνη που θα βοηθήσει την εξέλιξη του παιδιού. Τις

περισσότερες φορές οι οικογενειακές δραστηριότητες επαναλαμβάνονται με στερεότυπο τρόπο με αποτέλεσμα να μην παρέχεται η δυνατότητα στο παιδί να αναπτύξει τις κοινωνικές του δεξιότητες και τα ενδιαφέροντα του. Όταν μάλιστα, ο ελεύθερος χρόνος του παιδιού δεν αξιοποιείται από τους γονείς είναι πιθανόν το παιδί να στραφεί σε παραβατικές ενέργειες ή σε κακές παρέες που θα του προσφέρουν νέες εμπειρίες, ένταση και θα του προκαλέσουν το ενδιαφέρον.

Είναι απόλυτα αναγκαίο οι γονείς να περνούν χρόνο μαζί με τα παιδιά τους και να τους προσφέρουν κατάλληλες ευκαιρίες για την κοινωνικοποίηση τους, την ομαλή τους προσαρμογή και την υγιή τους ανάπτυξη. Οι γονείς είναι εκείνοι που πρέπει να σκεφτούν πώς θα περάσει το παιδί την ημέρα τους, με ποιο καινούργιο παιχνίδι θα το απασχολήσουν, τι νέο μπορούν να του προσφέρουν, έναν περίπατο, μια εκδρομή, ένα καλό θέαμα, ευκαιρίες συναναστροφής με συνομηλίκους κτλ. Πρέπει, λοιπόν να προσέχουν τις ελεύθερες απασχολήσεις του, να το βοηθούν να χρησιμοποιεί τον ελεύθερο χρόνο του κατά τρόπο αξιόλογο ή τουλάχιστον αβλαβή. (σ.49, όπως 12)

Στην καθημερινότητα, λοιπόν, πρέπει να προσφέρονται νέα ερεθίσματα και κατάλληλο υλικό στα παιδιά που θα τα βοηθήσουν να δημιουργούν, να πειραματίζονται, να εξερευνούν και να αναπτύσσουν τον ζήλο της μάθησης. Οι γονείς οφείλουν, μέσα από τον τρόπο ζωής τους, να τα δυναμώσουν εναντίον των ηθικών κινδύνων του δρόμου, των θεαμάτων που είναι ικανά να τaráσσουν ή να τους υποβάλλουν απατηλές εικόνες για τη ζωή. Η οργάνωση και ο τρόπος ζωής του παιδιού πρέπει να προάγει την υγιή του ανάπτυξη. (σ.89, όπως 12)

VI. Σχέσεις με τα αδέρφια

Μεταβλητές όπως η σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας, οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των συζύγων, η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και η προέλευση, έχουν άμεση σχέση με το μέτρο εκδήλωσης ή όχι της επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των παιδιών. Η γέννηση ενός παιδιού, που για το προηγούμενο εκλαμβάνεται ως μείωση της γονεϊκής αγάπης και φροντίδας καθώς και ως μοίρασμα των παιχνιδιών, του προκαλεί μεγάλη δυσφορία και ετοιμότητα για επιθετική συμπεριφορά προς τον αδερφό/η. Πρόκειται, δηλαδή, κι εδώ για τη διεκδίκηση κύρους και εξουσίας που κερδίζεται μετά από αναμέτρηση και επιθετικότητα. Το βασικό ζητούμενο με τα αδέρφια μέσα στην οικογένεια είναι ο ανταγωνισμός για τη συμπάθεια και την προτίμηση των γονιών.

Ο συνδυασμός ενός αυταρχικού στιλ αγωγής από τους γονείς με τις διαπροσωπικές διενέξεις μεταξύ των παιδιών κάνει τα μεγαλύτερα και δυνατότερα αλλά και τους φορείς της γονεϊκής εξουσίας να εκδηλώνουν χωρίς δυσκολία την επιθετικότητα τους στα μικρότερα αδέρφια.(σ.60, Β.Κ.Βουϊδάσκης, 1997)¹⁶

Παραπάνω παρουσιάσαμε αναλυτικά το ρόλο της οικογένειας και τον αντίκτυπο που έχει στην ανάπτυξη και διατήρηση της επιθετικότητας των παιδιών. Ωστόσο, η παιδική ύπαρξη δεν επηρεάζεται μόνο από την οικογένεια καθώς μοιράζεται ανάμεσα σε δύο περιβάλλοντα, το σχολικό και το οικογενειακό. Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ αυτών των δύο πεδίων είναι πολυάριθμες και διεισδύουν αμοιβαία στη ζωή του παιδιού. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στο ρόλο του σχολείου και στις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο σχολικό πλαίσιο.

¹⁶ ΒΟΥΪΔΑΣΚΗΣ, Β.Κ., (1997). Κοινωνικά αίτια της κυκλικής, κάθετης και οριζόντιας αμφίδρομης επιθετικής συμπεριφοράς στις πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης. Στο 'Η επιθετικότητα στην οικογένεια στο σχολείο και στην κοινωνία'. Επιμέλεια: Ι.Ν. Νέστορος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Δ. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΣΧΟΛΕΙΟ

Η κοινωνική προσαρμογή του παιδιού, όπως αναφέραμε, αρχίζει στην οικογένεια και συνεχίζει στην δεύτερη βασική πρωτογενή ομάδα κοινωνικοποίησης, το σχολείο. Το σχολείο, όπως και η οικογένεια, στοχεύει στον εξανθρωπισμό του νέου ατόμου και αναλαμβάνει την αποστολή, όχι μόνο να μειώσει τις επιθετικές αντιδράσεις των μελών της, αλλά και να δώσει στο κοινωνικό σύνολο ανθρώπους πράους, ειρηνικούς και με λιγότερη επιθετικότητα. Αποβλέπει να μεταδώσει στο νέο άνθρωπο τις πολιτισμικές αξίες, τα νέα πρότυπα συμπεριφοράς και τις κοινωνικές νόρμες και παράλληλα να του προσφέρει το πιο πρόσφορο περιβάλλον για την άσκηση των τάσεων που εμφανίζονται κατά την αρχή της παιδικής ηλικίας. Ωστόσο η υλοποίηση των στόχων του σχολείου, ως φορέας κοινωνικοποίησης, δεν είναι εύκολο έργο και πολύ συχνά προσκρούει σε σοβαρά προβλήματα. Πολλές φορές η ίδια η κοινωνικοποίηση μπορεί να είναι το αίτιο της επιθετικής συμπεριφοράς. (<http://www.sepen.gr>)

Η μετάβαση του παιδιού από την μια πρωτογενή ομάδα κοινωνικοποίησης στην άλλη, δεν γίνεται γι' αυτό χωρίς συνέπειες. Το παιδί μπαίνοντας στο σχολείο αισθάνεται μια βαθιά μεταβολή και αναταραχή, η οποία συμβαίνει μια πολύ καθορισμένη στιγμή: το πρωί της έναρξης του σχολικού έτους όταν αφήνει την μητέρα του, που η ίδια το οδήγησε στα κάγκελα του σχολείου. Παρ' όλο που αυτός ο χωρισμός δεν είναι ο πρώτος και δεν θα διαρκέσει περισσότερο από μια ημέρα, παίρνει ιδιαίτερο και βαθύ νόημα για το παιδί και αντανακλά στην ψυχή του παιδιού ένα συγκεχυμένο προαίσθημα στέρησης της μητρικής αγάπης και της γονεϊκής προστασίας.(σ.54, όπως 13)

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει το παιδί κατά τη μετάβαση από την οικογένεια στο σχολείο δεν περιορίζονται σε αυτές που αναφέραμε. Τα πραγματικά προβλήματα δημιουργούνται όταν το παιδί, με δεδομένη την ψυχική ένταση του αποχωρισμού από τους γονείς, αναγκάζεται να ενταχθεί σε μια κοινωνική ομάδα ακολουθώντας τους δικούς της όρους. Το παιδί παίρνει θέση στην ομάδα μόνο όταν παραδοθεί χωρίς όρους και αποδεχθεί όλες τις πολιτισμικές νόρμες και αξίες της ομάδας και μάλιστα, αντίθετα από τις δικές του προδιαθέσεις και τάσεις. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική προσαρμογή του παιδιού συνεπάγεται τον περιορισμό της αυτονομίας του. Με μειωμένη την ελευθερία της δράσης και κάτω από καταπιεστικές συνθήκες, το παιδί αντιδρά στην αρχή ενστικτωδώς και στην συνέχεια συνειδητά στην συγκαλυμμένη επιθετικότητα με αντεπιθετικότητα.

Με την διαδικασία της κοινωνικοποίησης στο σχολείο το παιδί, εκτός της αποδοχής και εσωτερίκευσης νέων κανόνων και αξιών του πολιτιστικού συστήματος, υποχρεώνεται να γίνει φορέας διαφόρων ρόλων ή και πλέγματος ρόλων, τους οποίους συχνά αδυνατεί να εκτελέσει ή να αποδεχτεί με αποτέλεσμα να έρχεται σε σύγκρουση με την απαίτηση της ομάδας να συμμορφωθεί. Αυτή η σύγκρουση είναι δυνατόν να προκαλέσει την απόκλιση ρόλου, η απόκλιση τον κοινωνικό έλεγχο και εκείνος να ωθήσει το παιδί στην εκτροπή και την επιθετικότητα.

Ο Ε. Durkheim αναγνωρίζει αυτό το χαρακτήρα του ηθικού καταναγκασμού της κοινωνικοποίησης, επικαλείται ωστόσο την αναγκαιότητα του για τη σωστή ένταξη και την πολιτισμική ομοιογενοποίηση των μελών της ομάδας. Υποστηρίζει ότι η έλλειψη κοινωνικής αποδοχής των αξιών διαταράσσει την κοινωνική συνοχή της ομάδας και οδηγεί σε «ανομία» (Durkheim, 1964). Την ευθύνη, όμως, της ανομικής κατάστασης, που ο Durkheim αποδίδει στο νέο άτομο, πολλοί κοινωνιολόγοι την μετατοπίζουν στην ίδια την κοινωνική ομάδα.

Για τον R. Merton, η ανομία δεν είναι αποτέλεσμα της άρνησης του ατόμου να κοινωνικοποιηθεί αλλά της αδυναμίας της ομάδας να βοηθήσει το άτομο σ' αυτήν την διαδικασία (σ.52, όπως 16)

Η μετάβαση, επομένως, των παιδιών στο χώρο του σχολείου με τη διαφορετική του δομή και η ανάληψη νέων ρόλων και υποχρεώσεων μπορούν εξηγήσουν την αντιδραστική και επιθετική τους συμπεριφορά. Γίνεται, επομένως κατανοητό ότι η διαδικασία κοινωνικοποίησης στο σχολείο δεν λειτουργεί πάντα θετικά και αντί να μειώνει την επιθετικότητα, πετυχαίνει το αντίθετο και οδηγεί τα παιδιά στην εκτροπή και αποκλίνουσα συμπεριφορά. Παρακάτω θα αναφερθούμε σε τέσσερις ομάδες διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο σχολικό πλαίσιο:

i) Η συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές

Είναι κοινός τόπος ότι οι δάσκαλοι υπηρετούν και μεταφέρουν τις αξίες και τις νόρμες του κοινωνικού τους συστήματος. Σ' αυτό το ρόλο του, ο δάσκαλος μεταβιβάζει τα πολιτισμικά αγαθά αυτού του συστήματος σε μια ομάδα μαθητών με διαφορετική κοινωνική προέλευση, διαφορετικές αξίες και με συγκεκριμένες θέσεις και τυπικούς ρόλους, που καθορίζονται κοινωνικά και σχετίζονται με κοινωνικές προσδοκίες. Η απόκλιση των μαθητών από την εκτέλεση αυτών των ρόλων διαψεύδει τις προσδοκίες του δασκάλου και τον κάνει επιθετικό.

Η μαθησιακή διαδικασία δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ο δάσκαλος, ως εκπρόσωπος της κοινωνίας, είναι υποχρεωμένος να οργανώσει όλες τις διαδικασίες μάθησης και να κάνει σαφές στους μαθητές ότι η ατομική «επίδοση» είναι γενικά μια σημαντική αξία για τους ίδιους και για το κοινωνικό σύνολο. Στόχος του δασκάλου είναι να αποσπάσει όσο το δυνατόν υψηλότερη επίδοση από τους μαθητές. Η χαμηλή επίδοση του μαθητή, ακόμη κι αν οφείλεται σε αδυναμία του, μπορεί να παρεξηγηθεί

από το δάσκαλο και να θεωρηθεί ως ελεύθερη επιλογή του μαθητή και περιφρόνηση απέναντι στα μορφωτικά ερεθίσματα με τα οποία εκείνος τον τροφοδοτεί και η κοινωνία του προσφέρει. Η πικρία του δασκάλου μπορεί να εκδηλωθεί με ξεσπάσματα θυμού, με λεκτική ή σωματική επιθετικότητα εναντίον του μαθητή. Ο δάσκαλος, όμως, και η συμπεριφορά του αποτελούν πρότυπα μίμησης για τους μαθητές, πράγμα που σημαίνει ότι τέτοιου είδους αντιδράσεις εκ μέρους του δασκάλου όχι μόνο δημιουργούν αλλά και ενισχύουν την επιθετικότητα στους μαθητές.

Η επιθετική συμπεριφορά των μαθητών εναντίον του δασκάλου, η απείθεια που μπορεί να θεωρηθεί επιθετικότητα, οι συνεχείς ερωτήσεις και αντιρρήσεις στις απαντήσεις του δασκάλου, με άλλα λόγια, η αμφισβήτηση του ρόλου του, εκλαμβάνεται ως προσωπική προσβολή και εκείνος απαντά με επιθετικότητα. Μειώνει την βαθμολογία, υποβάλλει ασαφείς ερωτήσεις και βάζει δύσκολα προβλήματα, προχωρεί ίσως στο στιγματισμό και την περιθωριοποίηση του μαθητή, αναζητεί τον αποδιοπομπαίο τράγο της τάξης. Δάσκαλοι, που κυρίως μεγάλωσαν μέσα σε αυταρχικό περιβάλλον, αντιδρούν σε κάθε νεωτερισμό στη σχολική τάξη και αμύνονται με πολλή επιθετικότητα υπερασπίζοντας την θέση τους. (σ.61, όπως 16)

ii) Η συμπεριφορά των μαθητών προς τους δασκάλους

Ο δάσκαλος, ως φορέας εξουσίας, που εξαναγκάζει και απαιτεί συμμόρφωση μέσα στο χώρο, το χρόνο και τις διδακτικές μεθόδους, είναι φυσικό να βρεθεί και ο ίδιος στο στόχαστρο της επιθετικότητας των μαθητών. Η αδυναμία ή και η άρνηση του μαθητή, εξαιτίας της κοινωνικής προέλευσης ή του πνευματικού του επιπέδου να πειθαρχήσει στις σχολικές εντολές και να αποδεχτεί την «σχολική κουλτούρα», την

οποία μάλιστα βρίσκει ξένη προς τα ενδιαφέροντα του, πυροδοτεί την επιθετική συμπεριφορά εναντίον του δασκάλου.

Η αξιολόγηση των μαθητών από το δάσκαλο με μοναδικό κριτήριο τη σχολική επίδοση και την ανταπόκριση στο σχολικό πρόγραμμα, τους κατατάσσει σε κατηγορίες, σε «καλούς» και «κακούς», αγνοώντας σχεδόν τη συνολική τους προσωπικότητα και προκαλεί τις αντιδράσεις των μαθητών, οι οποίες μπορεί να θεωρηθούν από το δάσκαλο βίαιες ενέργειες. Η κατηγοριοποίηση των μαθητών με μοναδικό κριτήριο την επίδοση αντιστοιχεί με την κατάταξη τους σε κατηγορίες με κριτήριο την κοινωνική τους προέλευση. Μέσα, όμως, από αυτήν την κατηγοριοποίηση ενισχύεται η απόδοση στερεοτύπων στο μαθητή, όπως «τεμπέλης», «χαζός» κτλ. με αποτέλεσμα ο μαθητής αυτός να περιθωριοποιείται στην σχολική τάξη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και προκειμένου να μειώσουν την εσωτερική τους ένταση, οι μαθητές συσπειρώνονται σε ομάδες και κινητοποιώντας τους μηχανισμούς άμυνας επιδίδονται σε αποκλίνουσες και επιθετικές πράξεις εναντίον του δασκάλου.

Πέρα από αυτές τις αιτίες, οι μαθητές είναι δυνατόν να εκδηλώσουν επιθετικότητα προς το δάσκαλο για τη διάψευση, που τους προκάλεσε, και εκδικούμενοι τον δάσκαλο για την επιθετικότητα του, νιώθουν ικανοποίηση που καταφέρνουν να μειώσουν το κύρος του στην τάξη και να τον εκνευρίσουν. (σ.61, όπως 16)

iii) Η συμπεριφορά των δασκάλων μεταξύ τους

Επιθετική συμπεριφορά μπορεί να εκδηλωθεί και μεταξύ των δασκάλων. Παρά το γεγονός ότι εμπλέκονται στην ίδια διαδικασία με κοινό σκοπό, διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση, το φύλο, την ηλικία και τις ιδεολογικές και κοσμοθεωριακές

αντιλήψεις, λόγοι που τους κάνουν μερικές φορές να εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά μεταξύ τους. Υπηρεσιακά προβλήματα, οι συχνές αλλαγές του αναλυτικού προγράμματος, οι εντολές των προϊσταμένων υπηρεσιών, οι οποίοι επεμβαίνουν με αυταρχικό τρόπο στο διδακτικό τους έργο με αξιώσεις χωρίς την παροχή των αναγκαίων μέσων, διαταράσσουν τις ομαλές σχέσεις τους. Διαφωνίες και επιθετικότητα μπορεί να προέλθουν από υποτίμηση των ικανοτήτων, από διάσταση των απόψεων σχετικά με τη γενικότερη περισσότερο ή λιγότερο φιλελεύθερη στρατηγική του σχολείου έναντι των μαθητών, καθώς και από τις αποφάσεις των συνδικαλιστικών τους οργάνων. Επιπλέον, η διαφορά της ηλικίας και της αγωγής των δασκάλων τους χωρίζει σε προοδευτικούς και συντηρητικούς, σε αντιπάλους έτοιμους να επιτεθούν ο ένας εναντίον του άλλου.

Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ο δάσκαλος εκτός από φορέα εξουσίας αποτελεί για το παιδί σημαντικό πρότυπο ταύτισης, ιδιαίτερα κατά την παιδική ηλικία όπου το παιδί έχει ανάγκη να βρει ένα σημείο αναφοράς στο καινούργιο περιβάλλον του σχολείου. Η έκθεση του παιδιού σε σκηνές εκδήλωσης επιθετικότητας από το δάσκαλο οδηγεί το παιδί στην ανάπτυξη παρόμοιων μορφών αλληλεπίδρασης με τους άλλους γύρω του (συνομήλικες, αδέρφια, γονείς, φίλους κτλ.) τόσο στο χώρο του σχολείου όσο και στην οικογένεια. Η επίδραση που ασκεί το πρόσωπο του δασκάλου στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού είναι πολύ μεγάλη και κυρίως όταν το παιδί ταυτίζεται με αυτό. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στη σημασία της λεκτικής επιθετικότητας, η οποία είναι καταστρεπτική για την ανάπτυξη της προσωπικότητας, όταν έχουμε ως παραλήπτη τα μικρά παιδιά, που όχι μόνο δεν μπορούν να κρίνουν, αλλά και να αντισταθούν σ' αυτήν. (σ.61, όπως 16)

iv) Η συμπεριφορά των μαθητών μεταξύ τους

Οι σχέσεις των μαθητών δεν φαίνεται να είναι πάντα φιλικές μεταξύ τους καθώς η επιθετικότητα και οι συγκρούσεις είναι συχνά φαινόμενα στο σχολικό χώρο. Άλλωστε η μίμηση των επιθετικών γονεϊκών και διδασκαλικών προτύπων είναι επαρκής λόγος να συμπεριφέρονται επιθετικά μεταξύ τους. Δυναμικές αναμετρήσεις με λεκτική ή σωματική επιθετικότητα παρατηρούνται στα διαλείμματα και μέσα στην σχολική τάξη. Μια ακόμη σημαντική αιτία για τη δημιουργία αμφίδρομης επιθετικότητας στο σχολείο ανάμεσα στα παιδιά είναι ο ανταγωνισμός που αναπτύσσουν για καλύτερη θέση στην ιεραρχία της τάξης και στη συνείδηση του δασκάλου. Για τους μαθητές των μικρών τάξεων ο δάσκαλος είναι αυθεντία και εκείνος που θα τον αμφισβητήσει πρέπει να «πληρώσει». Η κριτική διάθεση των παιδιών κατά τη σχολική ηλικία είναι πολύ έντονη.

Παράλληλα, οι πιέσεις, το άγχος και η αγωνία που μερικά παιδιά εισπράττουν από το πρόγραμμα και τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου λειτουργεί αρνητικά. Τα παιδιά π.χ. με μαθησιακές δυσκολίες περνούν καθημερινά μια δοκιμασία στο σχολείο, που συνοδεύεται από άγχος, ανησυχία και αγωνία. Η δοκιμασία αυτή συχνά συνεχίζεται στο σπίτι όπου πρέπει να κάνουν τις σχολικές τους εργασίες. Αν οι γονείς και οι δάσκαλοι επιμένουν με καταπίεση τα παιδιά γίνονται ευερέθιστα, ευάλωτα και τότε εύκολα μπορούν να εκδηλώνουν επιθετικότητα.

Επίσης οι μαθητές, μετά το δάσκαλο, κατατάσσουν τους συμμαθητές τους σε κατηγορίες αποδίδοντας τους εκείνα τα στερεότυπα που θεωρούν τυπικά για την ομάδα που τους κατέταξαν. Πολλές φορές η κατηγοριοποίηση ορισμένων μαθητών έχει σαν αποτέλεσμα τον στιγματισμό και την περιθωριοποίησή τους.

Συχνά, η επίδοση, η κοινωνική προέλευση, η εμφάνιση κ.α είναι καταλυτικοί παράγοντες για την αποδοχή ή την απόρριψη τους από τους συμμαθητές τους στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Έτσι λοιπόν, ο στιγματισμένος ή περιθωριακός μαθητής γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος για τους άλλους που τον καταδιώκουν και του επιτίθενται ενώ δεν είναι σπάνιο εκείνος να απαντήσει σε αυτές τις προκλήσεις με αντεπίθεση. (σ.61,όπως 16), .(<http://www.specialeducation.gr>),

Πέρα, όμως, από τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται και το ρόλο που αυτές παίζουν στην ανάπτυξη ή τη διατήρηση της επιθετικότητας των παιδιών, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά σε χαρακτηριστικά του σχολείου που ενδέχεται να αποτελέσουν παράγοντες κακής προσαρμογής, ακόμη και βίας στο σχολείο. Τα χαρακτηριστικά αυτά κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες: στις λειτουργίες του σχολείου, τη γενική οργάνωση και το εκπαιδευτικό προσωπικό.

Σε επίπεδο λειτουργίας του σχολείου, σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα, γίνεται λόγος για την μεταβίβαση αξιών και κανόνων διαφορετικών από αυτούς που γνωρίζουν οι μαθητές στην κοινωνική τάξη προέλευση τους, για τη μεταβίβαση γνώσεων και τεχνικών που απαιτούν ένα θεωρητικό και γλωσσικό υπόβαθρο, το οποίο δεν κατέχουν οι μαθητές κατώτερων και μη προνομιούχων κοινωνικών τάξεων, για τη μετάδοση μιας στερεότυπης γνώσης που συχνά δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και για την προσκόλληση του σχολείου μόνο στο εκπαιδευτικό ρόλο και όχι στο παιδαγωγικό.

Όσον αφορά τη γενική οργάνωση του σχολείου, γίνεται αναφορά στην πολιτισμική διάσταση μεταξύ των σχολικών εγχειριδίων και του πραγματικού περιβάλλοντος των μαθητών, στον στερεότυπο χαρακτήρα των σχολικών προγραμμάτων, στην απουσία ενδιαφέροντος για όσα διαδραματίζονται έξω από το σχολείο, στην ομοιομορφία των προτύπων αναφοράς που προτείνει το σχολείο.

Σχετικά με το εκπαιδευτικό προσωπικό, δίνεται έμφαση στην ελλιπή παιδαγωγική κατάρτιση σε θέματα σχολικής πειθαρχίας, στην απουσία θεωρητικής και πρακτικής κατάρτισης στις δυναμικές όψεις των διαπροσωπικών σχέσεων, στα κενά γύρω από ψυχολογικές σχέσεις με τα παιδιά και τις οικογένειες τους. Το εκπαιδευτικό προσωπικό φαίνεται να αντιμετωπίζει την επιθετικότητα των μαθητών με βάση την κοινή λογική, τη διδακτική κουλτούρα της σχολικής μονάδας και του συγκεκριμένου κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου μέσα στο οποίο αυτή εντάσσεται και με την προσωπική του εμπειρία. Αυτό έχει σαν συνέπεια να διαπιστώνονται ποικίλες διαφοροποιήσεις τόσο στις στάσεις και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την ποικιλία και το εύρος των μορφών ανεπιθύμητης μαθητικής συμπεριφοράς που εκδηλώνονται στην σχολική τάξη όσο και στην αναζήτηση των αιτιών της και φυσικά στον τρόπο αντιμετώπισης της.

Επομένως ένα πολύ σημαντικό θέμα αποτελεί το πώς το εκπαιδευτικό προσωπικό αντιλαμβάνεται και κατανοεί την μαθητική επιθετικότητα και τη φύση της, ώστε με οργανωμένο τρόπο να προβεί αφενός στην πρόληψη και αφετέρου στην αντιμετώπιση της.(σ. 72, όπως 4)

Έμφαση πρέπει να δοθεί στους σοβαρούς προβληματισμούς της εκπαιδευτικής κοινότητας σχετικά με την πρόληψη και την αποτελεσματική αντιμετώπιση της μαθητικής αντικοινωνικής συμπεριφοράς όχι μόνο από την άποψη της παιδαγωγικής πρακτικής αλλά και την αναίρεση της μαθησιακής διαδικασίας που σε γενικές γραμμές προκαλούν διάφορες μορφές παθητικής παρεκτροπής.

Το σχολείο οφείλει να δίνει την δυνατότητα στα παιδιά να μάθουν κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές οι οποίες θα αποτελέσουν αργότερα τη βάση για την ομαλή ένταξη τους στον κοινωνικό χώρο.

Ε. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΦΙΛΟΙ/ ΠΑΡΕΕΣ

Η είσοδος του παιδιού στο σχολείο σηματοδοτεί και την αφύπνιση της κοινωνικότητας του. Οι αλλαγές γίνονται εμφανείς στις σχέσεις του παιδιού με τ' άλλα παιδιά. Ο έβδομος χρόνος «βλέπει» το παιδί να βαδίζει προς μια πραγματική κοινωνικότητα, ακριβώς γιατί τώρα διακρίνει τον εαυτό του από τ' άλλα πρόσωπα και καταλήγει σε πλήρη διαχωρισμό μεταξύ του «εγώ» του και των άλλων.

Τα παιδιά σ' αυτήν την ηλικία, από έξι έως επτά χρόνων, αρχίζουν να ανήκουν σε δύο κόσμους: τον κόσμο των μεγάλων και τον κόσμο των συνομηλίκων. Ο δεύτερος είναι ένα πεδίο δοκιμών, όπου το παιδί μαθαίνει να λειτουργεί μακριά από τους μεγάλους. Κατά κάποιον τρόπο, το παιδί διακηρύττει την ελευθερία του. Το παιδί αρχίζει να ενδιαφέρεται για την εντύπωση που προκαλεί και επιθυμεί να κάνει ευνοϊκή εντύπωση. Ο χλευασμός το πληγώνει, η κριτική το υποχρεώνει να μεταβάλλει τη στάση του, τον τρόπο ομιλίας του, την συμπεριφορά του και ο έπαινος το ευχαριστεί και το φέρνει κοντά σ' αυτόν που τον απονέμει. Συγχρόνως αντιλαμβάνεται τις διαφορές μεταξύ των προσώπων και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά καθενός που του αρέσει να υπογραμμίζει με τη μίμηση. Η μίμηση, όμως σ' αυτήν την ηλικία δεν είναι ακούσια ή απλή αντανάκλαση του άλλου αλλά προϋποθέτει ανάλυση, προσπάθεια και κρίση για το πρόσωπο που μιμείται. Επίσης η σύγκριση του εαυτού του με τα άλλα παιδιά αποτελεί ένα καινούργιο εγχείρημα. Αρχίζει και συγκρίνει τον εαυτό του με του άλλους, με φιλαρέσκεια για τα προσόντα του και ζήλια για εκείνα που ανακαλύπτει στους άλλους. Η ενδυμασία του, τα όργανα της σχολικής του εργασίας, τα παιχνίδια, ο τρόπος ζωής του μέσα στην οικογένεια παρέχουν υλικό για αυτές τις συγκρίσεις. Η

σύγκριση δεν περιορίζεται μόνο στο πεδίο της σκέψης και του λόγου, αλλά εκφράζεται πρώτα σε στάσεις που προδίδουν μια καινούργια ανάγκη, να αναμετρηθεί, δηλαδή, με τους άλλους όπως ποιος θα τρέξει γρηγορότερα, θα πηδήσει, θα μείνει περισσότερο χωρίς να μιλήσει, χωρίς να πάρει ανάσα, ποιος θα είναι ο δυνατότερος. Παράλληλα η συνήθεια της συναλλαγής ή της ανταλλαγής μικρών αντικειμένων, που εμφανίζεται συγχρόνως, δείχνει ότι έχει αποκατασταθεί η έννοια του «δικού μου», καθαρά χωρισμένου από το «δικό σου», με το οποίο πολύ καιρό συνδεόταν η έννοια της αμοιβαιότητας.

Όλες αυτές οι νέες στάσεις και οι διανοητικές ικανότητες προϋποθέτουν όχι μόνο την παρουσία και την επαφή με άλλα πρόσωπα αλλά και την αποκατάσταση των μεταξύ τους σχέσεων. Τα πρόσωπα με τα οποία μπορεί να αναμετρηθεί, να συγκριθεί είναι βασικά οι «όμοιοι» του, τα πρόσωπα της ίδιας ηλικίας. Έτσι, λοιπόν, διαπιστώνεται ότι το παιδί μετά τα έξι χρόνια, αναζητά τη συντροφιά των άλλων, όχι πλέον για να σταθεί παθητικά όπως συνήθιζε, αλλά για να δράσει μαζί τους. Πρό της σχολικής ηλικίας, η φιλία μεταξύ παιδιών τα «πλησιάζει» κατά τρόπο προσωρινό περισσότερο παρά τα συνδέει πραγματικά. Η φιλία εμφανίζεται τυχαία με την ευκαιρία κάποιου παιχνιδιού και δεν έχει τίποτα το μόνιμο. Αλλά μετά τα έξι με επτά χρόνια τα παιδιά – της ίδιας ηλικίας και του ίδιου φίλου- συνδέονται μεταξύ τους με μεγαλύτερη σταθερότητα, ζητούν να ξανασυναντηθούν, δοκιμάζουν ο ένας στη συντροφιά του άλλου ένα είδος ευτυχισμένης διέγερσης. Η συνεργασία των φίλων κατά το πρώτο στάδιο συντελείται στο πεδίο της κινητικότητας, σε δραστηριότητες και σε παιχνίδι. Η μεταφορά του ενδιαφέροντος, που έως τώρα το παιδί έστρεφε αποκλειστικά προς τον εαυτό του, στα πράγματα είναι ευνοϊκός όρος για την φιλία. Αργότερα κατά τα δέκα χρόνια, αυτή η συντροφικότητα, ενεργητικής κυρίως μορφής, πλουτίζεται από την ανταπόκριση των ψυχικών δυνάμεων που γίνονται περισσότερο

συνειδητές και εκδηλωτικές. Η ευχαρίστηση που το ένα παιδί νιώθει κοντά στο άλλο, το μοίρασμα της χαράς και της λύπης, το αίσθημα ψυχικής επικοινωνίας που, διατηρούμενο και εντεινόμενο με το πέρασμα των χρόνων, συχνά επεκτείνει την παιδική συντροφικότητα στις φιλίες της εφηβείας. Κατ' αυτόν τρόπο, λοιπόν, το παιδί αρχίζει να δημιουργεί πιο σταθερές και μακροχρόνιες σχέσεις, που εξελίσσονται σε φιλίες, όχι μόνο με τους συμμαθητές του αλλά και με παιδιά από την γειτονία και άλλους χώρους, μικρότερης ή μεγαλύτερης ηλικίας από αυτό.(σ. 60, όπως 13)

Στο πλαίσιο αυτής της εξέλιξης, διακρίνονται πολύ διαφορετικοί τρόποι φιλίας που αντανακλούν την ποικιλία των παιδικών χαρακτήρων. Μερικά παιδιά, που είναι απαιτητικά και υπερβολικά, ασκούν στον φίλο τους ζηλότυπη κατοχή και δεν παραδέχονται κανένα συναισθηματικό μοίρασμα με άλλους εκτός από αυτά τα ίδια. Σε τέτοιου είδους σχέσεις μπορεί να διαπιστώσει κανείς τη μεταφορά της στάσης που τηρούν προς την οικογένεια τους. Αντίθετα, άλλα παιδιά είναι περισσότερο κοινωνικά και επιθυμούν να δημιουργήσουν συμπάθειες με όσο το δυνατόν περισσότερα παιδιά και να επεκτείνουν στο μέγιστο βαθμό το φιλικό κύκλο. Κάποια άλλα παιδιά δημιουργούν άστατες φιλίες καθώς ενθουσιάζονται την μια ημέρα με ένα παιδί για να τον εγκαταλείψουν σε λίγο και να προσκολληθούν, κατά εφήμερο επίσης τρόπο σε άλλο, κι έπειτα σε άλλο. Μερικά είναι διαχυτικά στις σχέσεις τους, άλλα περισσότερο συγκρατημένα και άλλα εξουσιαστικά ή δεκτικά.

Η διακήρυξη, όμως, της ελευθερίας του παιδιού δεν αποτελεί απλώς μια απομάκρυνση από την επιρροή των γονιών αλλά μπορεί να αποτελέσει και ένα είδος εξάρτησης από την παρέα των φίλων του. Η ανεξαρτησία του παιδιού μπορεί να μεταβληθεί σε καινούργια υποδούλωση, σε πλήρη υποταγή στην ομάδα. Ακόμα και αν δεν προχωρήσει στο σημείο αυτό, είναι γεγονός ότι οι συνομήλικοι και

γενικότερα οι φίλοι ασκούν ποικίλες αντιδράσεις επάνω στο παιδί και ευθύνονται έτσι για μερικές από τις αλλαγές που επισυμβαίνουν στο χαρακτήρα του καθώς μεγαλώνει.

Στις μεγαλουπόλεις, τα παιδιά τείνουν να διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους και τις αξίες έξω από το σπίτι. Το φαινόμενο αυτό είναι πιο έντονο όταν οι γονείς είναι συναισθηματικά ή και φυσικά απόντες από τη ζωή του παιδιού. Η αποξένωση ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά ενισχύει το ρόλο των φίλων (συνομηλίκων ή μη) στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Το παιδί που δεν καταφέρνει να ταυτιστεί με τους γονείς του, συνάπτει στενές σχέσεις με τους φίλους του και συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες να γίνει δυσπροσάρμοστο. Γενικά, διακρίνεται για το μειωμένο έλεγχο της συνείδησης και την «ετεροκίνητη ηθική», δηλαδή το ηθικό του «πιστεύω» εξαρτάται από τον ηθικό κώδικα της ομάδας στην οποία εντάσσεται. Ο λόγος που το παιδί εντάσσεται σε μια ομάδα είναι γιατί αυτή ικανοποιεί τις ανάγκες που δεν του καλύπτει το οικογενειακό περιβάλλον όπως ασφάλεια, προσοχή, προστασία, την αίσθηση του «ανήκειν».

Μέχρι ενός σημείου, οι φίλοι υποκαθιστούν τους γονείς ως ερμηνευτές και τηρητές των ηθικών κανόνων. Το πρόβλημα δημιουργείται όταν το παιδί συναναστρέφεται με κακές παρέες που επιδίδονται σε αντικοινωνικές και παράνομες μορφές συμπεριφοράς. Πολλές φορές η παρέα του παιδιού μπορεί να μην αποτελείται μόνο από συνομήλικους αλλά και μεγαλύτερα παιδιά (πχ. δύο χρόνια μεγαλύτερα), τα οποία συνήθως αναλαμβάνουν το ρόλο του αρχηγού ή του καθοδηγητή και γίνονται σημεία αναφοράς και θαυμασμού από τα υπόλοιπα μέλη της παρέας. Τέτοιου είδους σχέσεις εξηγούν πως τα παιδιά αναπτύσσουν επιθετικές μορφές συμπεριφοράς και παρεκτρέπονται σε κοινωνικό επίπεδο μέσα από τα πρότυπα που προσφέρουν οι φίλοι. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες

παρατηρούνται παρέες παιδιών υπό τη μορφή «συμμοριών» στο σχολείο ή τη γειτονιά με τους δικούς τους κανόνες και κώδικες επικοινωνίας και οι οποίες παρενοχλούν τα υπόλοιπα παιδιά.

Πρέπει, όμως να τονίσουμε ότι οι γονείς και οι φίλοι δεν αποτελούν ξεχωριστούς «κόσμου», χωρίς κάποια συνέχεια μεταξύ τους. Είναι λογικό η επιτυχία ή αποτυχία του παιδιού στον έναν κόσμο να επηρεάζει την προσαρμογή του στον άλλο. Έτσι, λοιπόν, ενώ οι φίλοι μπορεί να ασκήσουν αρνητική επιρροή σε παιδιά που είναι συναισθηματικά και ψυχικά ευάλωτα και να προκαλέσουν προβλήματα προσαρμογής και επικοινωνίας σ' αυτά, δεν είναι, όμως, οι μόνοι που δημιουργούν το πλαίσιο αλληλεπιδράσεων τους με τους άλλους. Γνωρίζουμε πως όταν υπάρχουν κακές σχέσεις μεταξύ των γονιών (συχνοί καβγάδες, σωματική βία και αδιαφορία), υπάρχουν κατά κανόνα και κακές σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και στο παιδί. Αυτές οι διαταραγμένες σχέσεις, με τη σειρά τους, συντείνουν στην εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς, και ιδιαίτερα, στην ανάπτυξη προβληματικών σχέσεων του παιδιού με τους συμμαθητές του και τους φίλους του. Επομένως, το παιδί καταλήγει να δημιουργεί κακές ή ανταγωνιστικές σχέσεις με τα άλλα παιδιά και πολλές φορές να μένει μόνο χωρίς φίλους (σ. 69, όπως 7)

Συνεπώς, συμπεραίνουμε ότι ενώ ο κόσμος των φίλων λειτουργεί ευνοϊκά στην διαδικασία κοινωνικοποίησης των παιδιών, ιδιαίτερα όταν καλλιεργούνται σχέσεις που χαρακτηρίζονται από σταθερότητα, συνεργασία και εμπιστοσύνη, σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσει πλαίσιο για την ανάπτυξη επιθετικότητας ή για την εκδήλωση της, μαθημένης στην οικογένεια, επιθετικότητας από το παιδί.

ΣΤ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο της οικογένειας έχει διαπιστωθεί από έρευνες ότι παίζει καθοριστικό ρόλο στην πορεία ανάπτυξης του παιδιού. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες το παιδί αναπτύσσεται και ανατρέφεται επιδρούν καταλυτικά στη καθημερινή ζωή και την μελλοντική του προσαρμογή. Το κοινωνικό και οικονομικό status της οικογένειας είναι που διαμορφώνει τις συνθήκες διαβίωσης της και την επηρεάζει δυσμενώς ή ευμενώς. Σε μία νέα έρευνα που διενεργήθηκε από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας σχετικά με την ανάπτυξη της επιθετικότητας στα παιδιά, συμμετείχαν 451 οικογένειες, με παιδιά ηλικίας εννέα έως δεκαοχτώ ετών, οι οποίες εξετάστηκαν για να βρεθεί αν η ανάπτυξη της διαπροσωπικής βίας έχει κάποια σχέση με το φύλο, την προσωπικότητα των γονιών, το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας. Όσον αφορά την οικονομική κατάσταση της οικογένειας, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι παίζει έμμεσο ρόλο στην ανάπτυξη της επιθετικότητας και βρέθηκε ότι η κακή οικονομική κατάσταση ωθεί όντως προς την επιθετικότητα αλλά προϋποθέτει και την ύπαρξη ενός γενικότερου αρνητικού οικογενειακού κλίματος. (<http://www.psychologein.wordpress.com>)

Εξαιτίας, όμως, της στενής συσχέτισης και αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο παραγόντων, της θέσης που κατέχει η οικογένεια στην κοινωνική ιεραρχία και της οικονομικής της κατάστασης, είναι αδύνατον να μελετηθούν μεμονωμένα ή αποκομμένοι μεταξύ τους. Επίσης, πρέπει να τονίσουμε ότι σε στενή σχέση με τους παραπάνω παράγοντες βρίσκεται και το μορφωτικό επίπεδο των γονιών. Συνήθως, γονείς που έχουν αποφοιτήσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση έχουν καλύτερες προοπτικές ως προς την εύρεση και την ποιότητα εργασίας σε σχέση με

γονείς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ή γονείς αγράμματους. Πράγμα που σημαίνει ότι η οικονομική της θέση θα είναι καλύτερη και επομένως και η κοινωνική της θέση. Παρακάτω θα δούμε με ποιο τρόπο σχετίζεται το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας με την ανάπτυξη και διατήρηση της επιθετικότητας των παιδιών.

Το εισόδημα της οικογένειας είναι παράγοντας που επηρεάζει τις συνθήκες διαβίωσης, την ποιότητα ζωής, το μέγεθος της κατοικίας, την δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση και σε άλλα κοινωνικά προνόμια. Αυτά με τη σειρά τους επηρεάζουν σοβαρά τη συχνότητα και το χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων τόσο εντός όσο και εκτός της οικογένειας. Σε μια φτωχή πολυμελή οικογένεια οι γονείς αναγκάζονται να δουλεύουν πολλές ώρες την ημέρα σε μία ή δύο δουλειές παράλληλα, για να αυξήσουν το εισόδημα τους. Τις περισσότερες φορές αυτοί οι γονείς έχουν χαμηλή μόρφωση και οι δουλειές στις οποίες εργάζονται είναι χειρωνακτικές και σωματικά εξαντλητικές. Στην πλειοψηφία τους ζουν με ένα πενιχρό μεροκάματο και με τα άγχος της ανεργίας. Το χαμηλό οικογενειακό εισόδημα δεν επιτρέπει την αγορά ιδιόκτητης κατοικίας και η οικογένεια συχνά συνωστίζεται σε κάποιο μικρό ενοικιαζόμενο διαμέρισμα σε φτωχογειτονιές, όπου υπάρχουν περιθωριακές ομάδες και υψηλός δείκτης εγκληματικότητας. . Ως επακόλουθο, και σε συνάρτηση με τη στενότητα χώρου, οι γονείς δεν έχουν το χρόνο ή την διάθεση να συμμετέχουν στα προβλήματα των παιδιών ή να προσφέρουν ερεθίσματα, είναι κουρασμένοι και γεμάτοι έγνοιες και είναι δυνατόν να τους συμπεριφέρονται συχνά απότομα και επιθετικά, διαμορφώνοντας αρνητικό κλίμα. Το ανεπαρκές εισόδημα και η αδυναμία των γονιών να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους επιδρούν αρνητικά στον τρόπο επικοινωνίας με τα παιδιά τους. Η κόπωση και η υπερένταση των γονιών μεταφέρονται στα παιδιά με αποτέλεσμα να εσωτερικεύουν άγχος και αυτό να εκφράζεται με απείθεια,

αντιδραστικότητα, χαμηλή σχολική επίδοση, ζήλια προς άλλα πιο εύπορα παιδιά κτλ . Η προσπάθεια των γονιών ακόμα να εξισορροπήσουν τη χαμηλή κοινωνική τους προέλευση ακολουθώντας τις καταναλωτικές νόρμες των οικονομικά εύρωστων κοινωνικών τάξεων, τους οδηγούν σε οικονομικά άλματα με οικονομικά αδιέξοδα. Και είναι φυσικό ότι ένα μεγάλο μέρος όλου εκείνου του επιθετικού δυναμικού, που συσσωρεύεται στην οικογένεια θα το σηκώνουν τα παιδιά. Τέτοιου είδους συνθήκες ζωής αποτελούν συχνά παράγοντες που προδιαθέτουν ορισμένες οικογένειες σε μειωμένη ικανότητα παροχής ικανοποιητικής γονεϊκής φροντίδας στα παιδιά, γεγονός που οδηγεί στη μειωμένη δυνατότητα κοινωνικοποίησης και στην ανάπτυξη αντικοινωνικών μορφών συμπεριφοράς από τα παιδιά.(σ.55, όπως 16)

Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψιν ότι οι γονείς είναι αγράμματοι ή αμόρφωτοι, συχνά δεν εκτιμούν τη μόρφωση, την ανεξαρτησία ή την ατομική επιτυχία του παιδιού. Αυτό το παιδί τείνει να έχει κακές σχέσεις με τους γονείς του. Οι γονείς είτε δείχνουν μειωμένο ενδιαφέρον για τα μορφωτικά θέματα και την πρόοδο είτε προσπαθούν να ασκήσουν στα παιδιά τους υπερβολική πίεση για επιτυχία με το πρόσχημα να μιας καλύτερης ζωής. Έτσι, το παιδί μη μπορώντας να αντλήσει ικανοποίηση από τους γονείς του αναγκάζεται να στραφεί στην ομάδα των συνομηλίκων του. Θα βρεθεί συχνά μέσα σε παιδικές ή εφηβικές συμμορίες, μαζί με άλλα ατίθασα και οργισμένα παιδιά.(σ.197, όπως 7)

Αντίθετα, οικογένειες προερχόμενες από τις μεσαίες ή ανώτερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις εξασφαλίζουν μια πιο ήρεμη οικογενειακή ατμόσφαιρα καθώς το άγχος και οι έγνοιες που πηγάζουν από την οικονομική της κατάσταση είναι λιγότερο έντονες. Αρχικά, οι συνθήκες διαβίωσης της οικογένειας είναι σαφώς καλύτερες και αυτό οφείλεται κατά κανόνα στο μεγαλύτερο και πιο ικανοποιητικό οικονομικό εισόδημα της οικογένειας. Συνήθως οι γονείς έχουν ανώτερη εκπαιδευτική

μόρφωση και κατά συνέπεια οι προοπτικές εργασίας είναι περισσότερες και πιο βελτιωμένες. Το επάγγελμα τους προσφέρει μεγαλύτερο μισθό, σταθερότητα και ποιοτικά καλύτερες συνθήκες εργασίας. Η οικονομική τους ευχέρεια επιτρέπει την αγορά ενός άνετου διαμερίσματος ή μονοκατοικίας σε καλοφημισμένες περιοχές και την εξασφάλιση περισσότερων υλικών αγαθών όπως βιβλίων, δώρων, παιχνιδιών, εκδρομών κα.

Επίσης η πνευματική καλλιέργεια των γονιών δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για τα παιδιά και αυτό βασίζεται στο γεγονός ότι δέχονται πλούσια ερεθίσματα που τα προσανατολίζουν προς τη μόρφωση, τη σωστή συμπεριφορά, την πνευματική ωρίμανση και τον έλεγχο της συμπεριφοράς τους. Πολύ σημαντικό επίσης είναι το γεγονός ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν σε τέτοιο οικογενειακό περιβάλλον δεν «κουβαλούν» την πίεση της φτώχειας, το καθημερινό άγχος των γονιών να αντεπεξέλθουν οικονομικά στις ανάγκες της οικογένειας, το φόβο της ανεργίας για τους γονείς τους και δεν βιώνουν με την ίδια συχνότητα και ένταση τη στέρηση, τη ματαίωση των επιθυμιών, τον περιορισμό του ελευθερίας. Οι γονείς είναι περισσότερο ευδιάθετοι, ενδιαφέρονται για την σωστή αγωγή, την καλή επίδοση των παιδιών τους και τα υποστηρίζουν συναισθηματικά.

Ωστόσο, δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε και στις περιπτώσεις πλούσιων οικογενειών με γονείς που εργάζονται πολλές ώρες, με κίνητρο την οικονομική και κοινωνική άνοδο, παραμελώντας τα παιδιά τους και αγνοώντας τα προβλήματα και τις ανησυχίες τους. Αυτοί οι γονείς, συνήθως, αναθέτουν την ανατροφή των παιδιών τους σε τρίτους και η προσφορά τους περιορίζεται στην παροχή υπερβολικών υλικών αγαθών. Αυτά τα παιδιά μπορεί να μεγαλώνουν σε τεράστια άδεια σπίτια, να έχουν την καλύτερη εκπαίδευση, πολλά παιχνίδια αλλά να βιώνουν τον πόνο της απουσίας είτε του ενός γονέα είτε και των δύο.

Γίνονται εγωιστικά, ατομιστές, κακομαθημένα και προσπαθούν με κάθε τρόπο να αποσπάσουν την προσοχή των γονιών τους μέσα από παρεκκλίνουσες και επιθετικές μορφές συμπεριφοράς που αποκρύπτουν πόνο, φόβο, αδιέξοδο και συναισθηματική ανασφάλεια. Επομένως η οικονομική κατάσταση και η κοινωνική θέση της οικογένειας παίζει σημαντικό ρόλο γιατί διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα του οικογενειακού κλίματος αλλά ο πιο καταλυτικός παράγοντας στην ανάπτυξη και τη διατήρηση της επιθετικότητας των παιδιών είναι η στάση των γονιών και οι διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσουν με τα παιδιά.

Z. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

Δεν θα πρέπει να αγνοηθεί και η επίδραση των μέσων μαζικής ενημέρωσης ως σοβαρό αίτιο στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά σχολικής ηλικίας εναντίον των γονιών, των δασκάλων αλλά και μεταξύ τους. Άλλωστε δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι η τηλεόραση είναι μια άμεση πηγή εκμάθησης θετικών και αρνητικών συμπεριφορών και δεν επηρεάζει μόνο άμεσα αλλά και έμμεσα τη συμπεριφορά.

Από το 1955, αναφορές, έρευνες και δημόσιες παρουσιάσεις από ειδικούς έχουν αναμφίβολα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα 'ΜΜΕ έχουν σημαντικές ευθύνες στην εκδήλωση επιθετικών συμπεριφορών και την ανάπτυξη επιθετικών στάσεων πολλών παιδιών, εφήβων και ενηλίκων'. (<http://www.castrinos.net>)

Τα μοντέλα βίας που προβάλλονται από τα ΜΜΕ, με προεξάρχουσα την τηλεόραση και η επιβολή του δυτικοευρωπαϊκού-αμερικανικού τρόπου ζωής, και τα εξουθενωτικά – απάνθρωπα ριάλιτι

παιχνίδια, που προβάλλονται όλες τις ώρες, όχι μόνο καταστρέφουν την παιδική ψυχή, αλλά ευνοούν συστηματικά την επιθετικότητα και τη βίαιη συμπεριφορά από τις πολύ μικρές ηλικίες. Αν μάλιστα δέκτες αυτών των παραστάσεων είναι παιδιά προβληματικών οικογενειών, στις οποίες ίσως συνυπάρχουν φτώχεια, ανεργία, κοινωνικός αποκλεισμός ή ακόμα και ρατσισμός, είναι εύκολο να καταλάβει κάποιος τα δυσμενή αποτελέσματα στην παιδική συμπεριφορά.

Δυο μεγάλες μετα-έρευνες έγιναν σχετικά με τη σχέση της επιθετικότητας των παιδιών και της βίας που προβάλλεται από τα ΜΜΕ. Η πρώτη αφορούσε σε 67 έρευνες που περιλαμβάνουν περισσότερα από 30.000 άτομα (Andison, 1977) και η δεύτερη 230 μελέτες που αφορούσαν σε περίπου 100.000 άτομα (Hearold, 1986). Και οι δυο κατέληξαν σε κοινά συμπεράσματα. Πρώτο, υπάρχει μια σαφής σχέση μεταξύ της προβαλλόμενης τηλεοπτικά βίας και της συμπεριφοράς. Δεύτερο, η παρακολούθηση βίαιων προγραμμάτων δεν αυξάνει μόνο την επιθετική συμπεριφορά αλλά σχετίζεται με την εκδήλωση αρχέγονων προ-κοινωνικών συμπεριφορών. (<http://www.castrinos.net>.)

Οι ταινίες, οι σειρές, τα παιδικά σχέδια που προβάλλονται στην τηλεόραση γίνονται ολοένα και περισσότερο βίαια με απάνθρωπες σκηνές. Τα παιδιά εκτίθενται σε βίαιες εικόνες σε μεγάλη συχνότητα και διάρκεια ενώ το μέσο παιδί περνά περισσότερες από τρεις ώρες την ημέρα παρακολουθώντας τηλεόραση. Τα παιδιά θεωρούν ότι αυτό που βλέπουν στην τηλεόραση και στις ταινίες είναι πραγματικότητα, δεν έχουν ακόμα την ικανότητα να ξεχωρίζουν ανάμεσα σε πραγματικές και εξωπραγματικές καταστάσεις. Παιδιά, που διέρχονται πολλές ώρες καθισμένα βουβά και ακίνητα στον καναπέ μπροστά στην οθόνη της τηλεόρασης, ή διαβιούν και σε περιβάλλοντα φτωχά σε ερεθίσματα, δεν εκθέτουν τον εγκέφαλό τους σε πλούσια ερεθίσματα, όπως είναι εκείνα του ομαδικού παιχνιδιού και του ελεύθερου και ευχάριστου φυσικού

περιβάλλοντος, γι' αυτό και η διανοητική τους ανάπτυξη καθώς και η εκφραστική δύναμη της γλώσσας τους υστερεί. (http://www.tileoptiki_via-primedu.uoa.gr)

Οι γονείς, κι αν ακόμη υπάρχουν, κι αν είναι στο σπίτι, απορροφημένοι στις δουλειές τους και τα προβλήματά τους, αφήνουν το παιδί εκτεθειμένο με τις ώρες στην τηλεόραση. Οι πολλές σκληρές βίας που βλέπουν τα παιδιά στην τηλεόραση, δυστυχώς χωρίς έλεγχο, χαράσσουν πολύ αρνητικά βιώματα στο ψυχισμό τους. Έχοντας ανάγκη από 'ήρωες' που θα λειτουργήσουν ως πρότυπα, δυστυχώς μιμούνται τη βία και την επιθετικότητα. (<http://www.dipe.ima.sch.gr>)

Ψυχολογικές έρευνες έχουν καταλήξει ότι η τηλεοπτική βία είναι υπεύθυνη για τα εξής: α) τα παιδιά γίνονται λιγότερα ευαίσθητα στη βία, στον πόνο και στα μαρτύρια των άλλων, β) τα παιδιά είναι δυνατόν να αναπτύξουν φόβους για τον κόσμο γύρω τους, γ) τα παιδιά ρέπουν προς επιθετικές συμπεριφορές και επικίνδυνες στάσεις απέναντι στους γύρω τους. (<http://www.castrinos.net>)

Επιπλέον, η επιρροή που ασκεί η παρατήρηση επιθετικών προτύπων στην τηλεόραση εξακολουθεί να υπάρχει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και είναι ιδιαίτερα έντονη, όταν το επιθετικό πρότυπο προβάλλεται ως επιτυχημένο. Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική αν λάβει κανείς υπ' όψιν του το περιεχόμενο των περισσότερων παιδικών τηλεοπτικών προγραμμάτων. Σε μια λεπτομερή ανάλυση των προγραμμάτων αυτών στις Η.Π.Α., διαπιστώθηκαν ότι α) οι βίαιες μέθοδοι είναι το μοναδικό και πιο διαδεδομένο μέσο που χρησιμοποιούν οι ήρωες για να πετύχουν επιθυμητούς στόχους, β) απαράδεκτες, κοινωνικά, μέθοδοι προβάλλονται ως επιτυχείς πολύ πιο συχνά από ότι οι κοινωνικά παραδεκτές. (σ.58, όπως 7)

Παρακάτω θα παρουσιάσουμε μία από τις παιδικές σειρές κινούμενων σχεδίων, που προάγει άμεσα ή έμμεσα, στις μέρες μας, την

επιθετικότητα στα παιδιά σχολικής ηλικίας, την ιαπωνικής προελεύσεως σειρά Pokémon, η οποία αριθμεί μέχρι τώρα σχεδόν 400 επεισόδια.

Η επιλογή αυτή γίνεται, γιατί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ειδικών η σειρά αυτή παρουσιάζει παγκοσμίως την ευρύτερη διάδοση και αποδοχή από τα πλήθη των παιδιών, αλλά και γιατί οι παιδαγωγικές επιδράσεις τους στην αγωγή και τη διαμόρφωση της ψυχοσύνθεσης των παιδιών δεν θεωρούνται τόσο πολύ επιζήμιες όσο άλλων παρόμοιων σειρών (φιλμ, τηλεοπτικά σίριαλ και πρωτότυπα επεισόδια σε βιντεοπαιχνίδια). Εφευρέτης της σχετικής τεχνολογίας και δημιουργός της σειράς είναι ο Ιάπωνας Satoshi Tajiri (Σατόσι Ταζίρι), που γεννήθηκε στο Τόκιο το 1965. Η λέξη pokémon συντέθηκε χάριν συντομίας από τις πρώτες συλλαβές των λέξεων Pocket monsters, που σημαίνουν «τέρατα τσέπης». Πρόκειται για μια βιομηχανική δημιουργία κινούμενων σχεδίων (cartoons ή comics), που λειτουργεί πάνω στην ψυχολογική βάση των ψευδαισθήσεων⁽³⁹⁾, και παγκοσμιοποιεί τη λαϊκή μεταφυσική πίστη σε (μικροσκοπικά) τέρατα, δαίμονες, δράκους και στοιχειά. Όλα αυτά τα όντα παρουσιάζονται ως επιθετικά πόνια και υπακούοντας σε εντολές του εκπαιδευτή τους μάχονται μεταξύ τους με όπλα φλογοβόλα, με ηλεκτρικές ακτίνες διάλυσης και καταστροφής και με βίαιες επιθέσεις, που θυμίζουν σκηνές άγριας πυγμαχίας.

Μια ομάδα μικρών παιδιών (ο Ας, ο Ρόκο και η Μίστυ), ολομόναχων στον κόσμο, χωρίς οικογενειακή θαλπωρή, χωρίς σχολική αγωγή, χωρίς κοινωνική συμβίωση, χωρίς καν θρησκευτική ή κοινωνική διαπαιδαγώγηση, έχοντας ως αρχηγό τους τον δεκαετή Ας, ταξιδεύει σε άγνωστη και ακατοίκητη χώρα, σχεδόν πάντα μέσα στη ζούγκλα, περπατάει μέσα από δάση και ερημιές αναζητώντας διάφορα pokémon, γνωστά ή άγνωστα, τα οποία προσπαθεί να κατακτήσει μέσα από νικηφόρες μονομαχίες. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε τέτοιου είδους μονομαχίες μεταξύ πόκεμον έχει ένα κίτρινο μικρό τερατάκι που φέρει ως

όνομα Picatsu. Στο δρόμο τους, στην ερημιά πάντα, παρουσιάζεται μια αντίπαλη συμμορία παιδιών, η ομάδα «Πύραυλος», από την οποία η ομάδα του Ας δέχεται επίθεση. Ο Ας και η παρέα του καλούνται να βάλουν το τερατάκι τσέπης, που ελέγχουν, σε μονομαχία με το άλλο τέρας, που ελέγχει η αντίπαλη συμμορία. Κατά την πάλη το κάθε τερατάκι, στην προσπάθειά του να κερδίσει τη μάχη, μεταμορφώνεται σε μια σειρά από απίθανα και τρομερά όντα. Οι μεταμορφώσεις του μικρού μονομάχου (τέρατος τσέπης) -σε χελώνα, ταύρο, αλεπού με τρεις ηλεκτροφόρες ουρές ωσάν τον τρικέφαλο Κέρβερο, κουνέλι, ψάρι, πλάσμα παρόμοιο με νάρκη, πεταλούδα που υπνωτίζει, λουλούδια σαρκοφάγα, πλάσματα παρόμοια με δαίμονες, με σκελετωμένα κεφάλια ωσάν το φάσμα του Χάρου, σουβλερά δόντια και γαμψά νύχια, σε παλαιοντολογικά τέρατα μαμούθ του πρωτοζωικού αιώνα κλπ.- θέτουν σε δεινή δοκιμασία τη φαντασία των παιδιών θεατών των ταινιών αυτών, δημιουργώντας τους φοβίες και παραποιώντας την εικόνα της φύσης, που πρέπει να έχουν για την ψυχοσύνθεση τους κατά την ανάπτυξη. (http://www.tileoptiki_via-primedu.uoa.gr)

Είναι ασφαλές ότι η τηλεοπτική βία δεν ευθύνεται για κάθε εκδήλωση παιδικής επιθετικότητας, και είναι επίσης αληθινό ότι κάποια παιδιά έχουν τη τάση να επηρεάζονται περισσότερο από τη τηλεοπτική βία σε σχέση με άλλα, και είναι βέβαιο ότι αυτά τα παιδιά θα είναι περισσότερο επιθετικά σε κάθε περίπτωση. Όμως η επίδραση της τηλεοπτικής βίας οδηγεί αυτά τα προδιαθετημένα παιδιά να γίνουν ακόμη περισσότερο επιθετικά από ότι θα ήταν. Παρά το ότι αυτά τα παιδιά πιθανόν αποτελούν μειοψηφίες ανάμεσα στους τηλεθεατές, αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των επιθετικών παιδιών. (<http://www.castrinos.net>)

Για τα παιδιά που βιώνουν τη βία μέσα στο σπίτι τους, η τηλεοπτική εικόνα της δύναμης και της βίας καθιερώνει τις συμπεριφορές

αυτές ως «πολιτιστικές» αξίες, ενισχύοντας τα όσα έχουν καταγράψει στο σπίτι

Ακόμη και στις περιπτώσεις που σωστές οικογενειακές και κοινωνικές δομές έχουν δημιουργήσει στέρεες συναισθηματικές, συμπεριφοριολογικές, γνωστικές και κοινωνικές βάσεις, η διαβρωτικότητα της τηλεοπτικής βίας αναπτύσσει την επιθετικότητα και την αντικοινωνική συμπεριφορά. . (<http://www.castrinos.net>)

Ωστόσο, υπάρχει και μια μερίδα επιστημόνων, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η προβολή βίαιων προγραμμάτων δεν οδηγεί από μόνη της στην υιοθέτηση ανάλογης συμπεριφοράς από ορισμένα παιδιά. Ο τρόπος με τον οποίο οι γονείς αντιμετωπίζουν τέτοιου είδους προγράμματα και τα επεξεργάζονται με τα παιδιά τους, η αποδοχή ή η απόρριψη αυτών των μοντέλων από τους ίδιους, σε συνδυασμό με την προδιάθεση του παιδιού και το γενικότερο κλίμα που επικρατεί στη οικογένεια είναι οι παράγοντες που ασκούν τη μεγαλύτερη επίδραση στη συμπεριφορά των παιδιών.

Έρευνες στο Πανεπιστήμιο Stanford στις Η.Π.Α. και στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου στην Αγγλία έδειξαν, μεταξύ άλλων, κάτι το οποίο νομίζουμε ότι είναι πολύ σημαντικό: « Το τι παίρνουν τα παιδιά από την τηλεόραση και πόσο αυτή τα επηρεάζει, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το πώς τα έχουν μάθει οι γονείς τους να χρησιμοποιούν την τηλεόραση. Η έρευνα δεν μπόρεσε να βρει αποδείξεις ότι η τηλεόραση προκαλεί επικίνδυνη επιθετικότητα, βόα ή φόβο σε ένα ήδη φυσιολογικό παιδί, ή ότι προκάλεσε ψυχολογικές διαταραχές σε ένα ψυχολογικά ισορροπημένο παιδί, ή ότι έστρεψε προς την εγκληματικότητα ένα κοινωνικοποιημένο παιδί. Το σημαντικό που προέκυψε ήταν σαφείς ενδείξεις ότι η τηλεόραση θα μπορούσε να οξύνει κάποιο πρόβλημα που ήδη υπάρχει στο παιδί και, ακόμη, να δώσει κάποιες «ιδέες» για

εγκληματικές πράξεις σε ένα παιδί που ήδη βρίσκεται στον ολισθηρό δρόμο της εγκληματικότητας.

Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι πολλά από τα παιδιά που έχουν «τηλεοπτική εξάρτηση» είναι ήδη δυσπροσάρμοστα. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι, αν αυτά τα παιδιά δεν έπαιρναν τις επικίνδυνες «ιδέες» τους από την τηλεόραση, θα τις έπαιρναν από τον κινηματογράφο, από τα κόμικς ή και από τους γονείς τους, χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί επιχείρημα για να αφήνουμε άκριτα τα παιδιά να παρακολουθούν τηλεόραση απεριορίστως.

Παράλληλα, υπάρχει μια ακόμη άποψη, αρκετά διαδεδομένη και από πολλούς αποδεκτή, αν και επιστημονικώς αναπόδεικτη, ότι η παρακολούθηση στην τηλεόραση της προβαλλόμενης βίας και τα παιδικά παιχνίδια με βιαιότητες και σκοτωμούς, μπορούν να προάγουν κάποιο θετικό αποτέλεσμα μέσω της «κάθαρσης». Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, τα συναισθήματα «καθαίρονται», χάρη στη μείωση της έντασης που προκαλεί η ταύτιση με τα προβαλλόμενα πρότυπα που προβαίνουν σε βίαιες πράξεις. Η οργή ξεθυμαίνει με τη «βίωση» στη φαντασία ή με τη συμβολική «σύμπραξη» στις καταστάσεις αυτές. Αυτή η διοχετευμένη μέσα σε ελεγχόμενο κανάλι και η ευθεία έκφραση οργής θεωρείται ότι είναι υγιέστερη από την αναστολή της.

Ο Boyd McCandless για να αντικρούσει την άποψη αυτή υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με τη συμπεριφοριστική θεωρία, η εκδήλωση της επιθετικότητας και η συνακόλουθη στιγμιαία μείωση της εσωτερικής έντασης αυξάνει περισσότερο παρά εξασθενίζει την τάση να συμπεριφέρεται κανείς επιθετικά. Υπάρχουν αποδείξεις που τεκμηριώνουν την άποψη αυτή, ενώ δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι, με το να συμπεριφέρεται κανείς επιθετικά, μειώνει την τάση να είναι επιθετικός. Έχει διαπιστωθεί ότι τα παιδιά με βίαιες φαντασιώσεις επιθετικότητας είναι πιο έκδηλα επιθετικά στη διαπροσωπική τους

συμπεριφορά από ότι εκείνα που οι επιθετικές φαντασιώσεις τους έχουν καταπνιγεί. Μ' άλλα λόγια, οι επιθετικές φαντασιώσεις είναι πολύ πιθανότερο να διεγείρουν τις επιθετικές προθέσεις ή και να παρακινούν το παιδί σε εκδηλώσεις επιθετικής συμπεριφοράς παρά να τις «αποστρακίζουν».(σ. 58, όπως 7)

Επιπλέον, ο Leonard Eron μελέτησε 600 μαθητές Γ' τάξης δημοτικού σχολείου που έδειχναν αυξημένη επιθετικότητα. Διαπίστωσε ότι παρακολουθούσαν σκηνές βίας στην τηλεόραση για μακριότερο χρονικό διάστημα από άλλους συμμαθητές τους.(σ. 361, όπως 8)

Σίγουρα, όμως, τα παιδιά που είναι από τη φύση τους περισσότερο επιθετικά έχουν την τάση να παρακολουθούν περισσότερο σκηνές βίας, οι οποίες ενισχύουν την επιθετικότητά τους και αυτό ωθεί το παιδί να σε παρακολουθήσει νέων σκηνών βίας και έτσι ο φαύλος κύκλος συνεχίζεται.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις επιπτώσεις της προβαλλόμενης βίας από τα Μ.Μ.Ε., όλοι και κυριότερα οι γονείς πρέπει να ζυγίσουν όλες τις πλευρές και να συνεκτιμήσουν όλες τις παραμέτρους. Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουν ότι τα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι θεατές και πρέπει να προστατεύονται από τη βία, τη προκατάληψη, τα σεξουαλικά θέματα κ.α. που οι επαγγελματίες των Μ.Μ.Ε προβάλλουν. Οι γονείς μπορούν να παρέμβουν στη χρήση της τηλεόρασης, κάνοντας τις επιλογές τους. Μπορούν να κάνουν διάκριση ανάμεσα στην τελετουργική βία των γουέστερν ή κινούμενων σχεδίων και στην παρατεταμένη και βάνουση βία ορισμένων σαδιστικών προγραμμάτων για ενήλικους. Επίσης, οι γονείς πρέπει να συζητούν με το παιδί και να του εξηγούν τα προγράμματα που του προκαλούν αγωνιώδη ερωτήματα και ανησυχητικούς προβληματισμούς.

Η. Ο ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας επέφερε σημαντικές αλλαγές στη ζωή του ανθρώπου, οι οποίες επεκτείνονται σε πολλούς τομείς. Έδωσε λύσεις σε πολλά προβλήματα της εποχής μας και διευκόλυνε την καθημερινότητα μας. Πέρα, όμως, από τις θετικές επιπτώσεις της, η ανάπτυξη της τεχνολογίας γέννησε και πολλά προβλήματα. Ένα από τα επιτεύγματα της τεχνολογίας είναι οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές, τα video games, το internet, τα dvd, τα κινητά τηλέφωνα κ.α. Τα video games, η περιήγηση στις ιστοσελίδες στο internet και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια στον υπολογιστή αποτελούν, σήμερα, τα κατ' εξοχήν παιχνίδια των παιδιών, αντικαθιστώντας τα παλαιότερα παραδοσιακά ομαδικά παιχνίδια όπως το κυνηγητό, το κρυφτό κ.α. Το γεγονός αυτό έχει προκαλέσει μια σειρά προβληματισμών και διλημάτων στην κοινωνία και ειδικότερα στους γονείς. Οι προβληματισμοί αυτοί, κυρίως, σχετίζονται τόσο με τη διαδικασία όσο και με το περιεχόμενο των καινούργιων παιχνιδιών.

Έχει διαπιστωθεί ότι τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, που παίζουν τα παιδιά, εμπειριέχουν, στην πλειονότητα τους, πολλές εικόνες βίας. Όπως η τηλεοπτική βία μπορεί να αυξήσει την πιθανότητα εκδήλωσης επιθετικότητας από μέρους των παιδιών έτσι και τα βίαια παιδικά video games μπορεί να έχουν αντίστοιχα αποτελέσματα. Πολλοί επιστήμονες θεωρούν ότι τα παιδιά μπορούν εύκολα να αναπαραγάγουν τις σκηνές βίας που διαδραματίζονται μέσω του παιχνιδιού, εναντίον των συνομήλικων και αυτό που θα αισθανθούν σε έντονο βαθμό είναι φόβος, ανασφάλεια, ένταση και άγχος. (<http://www.ethnos.gr>)

Έχουν γίνει αρκετές έρευνες που δείχνουν ότι η επίδραση των video games είναι πολύ μεγάλη και οι επιπτώσεις τους αρκετά συχνά επιβλαβής. Οι σκηνές βίας στα βιντεοπαιχνίδια προκαλούν στα παιδιά

εγκεφαλικές αντιδράσεις οι οποίες επηρεάζουν τη συμπεριφορά. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, να προκαλούν και επιθετικότητα σε εκείνα που περνούν πολλές ώρες σκοτώνοντας με φοβερά όπλα εχθρούς ή τέρατα.

Μία νέα μελέτη έρχεται να επιβεβαιώσει την άμεση σχέση ανάμεσα στα βιντεοπαιχνίδια και τη συμπεριφορά των παιδιών. Βρέθηκε ότι οι εθελοντές που έπαιζαν συνέχεια βίαια παιχνίδια ήταν απευαισθητοποιημένοι απέναντι στη βία. Οι επαναλαμβανόμενες πράξεις βίας εξουδετερώνουν τη φυσική αποστροφή του παιδιού προς κάθε μορφή της. Και εάν το παιχνίδι ανταμείβει τις βίαιες πράξεις, το παιδί αρχίζει να σκέφτεται ότι η βία είναι όχι μόνο αποδεκτή αλλά και επιθυμητή. Όσο περισσότερο ένα παιδί εκτίθεται στη βία τόσο περισσότερο γίνεται μέρος της ζωής του.

Η ακραία επιθετικότητα, η ανθρωποκτονία και άλλες βίαιες συμπεριφορές προκαλούνται συνήθως από διάφορους παράγοντες. Τα βιαιά ηλεκτρονικά παιχνίδια είναι ένας από τους πολλούς παράγοντες κινδύνου, καθώς μπορούν να έχουν βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στη συμπεριφορά του παιδιού, όπως το ενδεχόμενο να γίνει αναίσθητο στη φρίκη της βίας, να μπορεί βαθμιαία να δεχτεί τη βία ως τρόπο επίλυσης προβλημάτων και να μιμηθεί τη βία που παρακολουθεί στο παιχνίδι.(επιθέσεις με όπλα). Τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα έχουν αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό τα κρούσματα επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών, εξαιτίας των βίαιων σκηνών που παρουσιάζονται στα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Αυτό είναι το βασικό συμπέρασμα έρευνας που διενεργήθηκε σε πανελλαδικό επίπεδο. (<http://www.ethnos.gr>)

Υπάρχει και μια μερίδα ειδικών που υποστηρίζουν είτε την άποψη της κάθαρσης που αναφέραμε παραπάνω είτε την άποψη ότι το φυσιολογικό (σε αντιδιαστολή με ψυχικά διαταραγμένο) παιδί είναι απολύτως ικανό να διακρίνει τις πραγματικές από τις φανταστικές

καταστάσεις. Κάποιοι άλλοι υποστηρίζουν ότι επειδή η εμφάνιση των βιντεοπαιχνιδιών στην αγορά είναι σχετικά πρόσφατη, δεν υπάρχουν πολλά εμπειριστατωμένα ερευνητικά δεδομένα που να βεβαιώνουν τις θετικές ή τις αρνητικές συνέπειές τους. Θεωρητικά, έχει υποστηριχθεί ότι τα βίαια βιντεοπαιχνίδια αποτελούν ένα μέσο για να διοχετεύσει το άτομο την επιθετικότητά του με ασφαλή τρόπο, χωρίς να έχει αρνητικές επιπτώσεις στο κοινωνικό σύνολο. Αρκετά απ' αυτά είναι πραγματικά χρήσιμα και εκπαιδευτικά, σύμφωνα με έρευνα του πανεπιστημίου Ρότσεστερ στη Νέα Υόρκη, εφόσον ορισμένα ηλεκτρονικά παιχνίδια βοηθούν την ευφυΐα, εκπαιδεύοντας το μυαλό των παιδιών να σκέπτεται πιο γρήγορα. (<http://www.ethnos.gr>)

Πέρα, όμως, από την επιθετικότητα, έχει διαπιστωθεί ότι η σχέση των παιδιών με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, κυρίως των παιδιών που ασχολούνται με αυτά ανεξέλεγκτα για πολλές ώρες ημερησίως, είναι πολύ εθιστική και επικίνδυνη. Μάλιστα, εδώ και ένα χρόνο ξεκίνησε τη λειτουργία της η πρώτη κλινική στην Ευρώπη για την απεξάρτηση ατόμων εθισμένων στα βιντεοπαιχνίδια, στο Άμστερνταμ. Σύμφωνα με τους επιστήμονες της κλινικής, το 20% των ανθρώπων, μεταξύ των οποίων και πολλά παιδιά, που παίζουν βιντεοπαιχνίδια μπορούν να αναπτύξουν εξάρτηση. Οι εθισμένοι στα βιντεοπαιχνίδια παρουσιάζουν προβλήματα υγείας και εμμονές στη σκέψη, ενώ κάποιοι λαμβάνουν τονωτικά, προκειμένου να παραμένουν ξάγρυπνοι μπροστά στις οθόνες τους. (<http://www.ethnos.gr>)

Μια ακόμη παράμετρος που μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τα παιδιά είναι η τελετουργία των ηλεκτρονικών παιχνιδιών. Τα παιχνίδια αυτά είναι φτιαγμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να μην χρειάζεται η συμμετοχή δύο ατόμων. Το παιδί έχει τη δυνατότητα να παίζει μόνο του ώρες μπροστά στη οθόνη χωρίς να έχει επαφή με κάποιον άλλον. Η επαφή και σχέση των παιδιών με το κομπιούτερ προάγει την έλλειψη

επικοινωνίας, τη μοναχικότητα, την αντικοινωνική συμπεριφορά και αποκλείει την εναλλαγή εμπειριών, συμπεριφορών και απόψεων μεταξύ των συνομηλίκων. Βεβαίως, όπως σε όλα τα θέματα που έχουν να κάνουν με την ψυχοσυναισθηματική ισορροπία και εξέλιξη των παιδιών, έτσι και στην προκειμένη περίπτωση το μεγάλο βάρος το σηκώνει η οικογένεια, η οποία ευθύνεται για τα ερεθίσματα και τη μη ενασχόληση και έλλειψη διαλόγου με τα παιδιά της. Πολλές φορές, η ίδια η οικογένεια αφήνει τον δικό της ρόλο να τον παίζει ο ηλεκτρονικός υπολογιστής με ό,τι αυτό συνεπάγεται. (<http://www.ethnos.gr>)

Οι γονείς οφείλουν να ιδιαίτερα προσεκτικοί με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια και να τα αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη. Ουσιαστικά αυτό που πρέπει να κάνουν οι γονείς, είναι να ελέγχουν ποια παιχνίδια παίζουν τα παιδιά τους και πριν επιτρέψουν μια αγορά να εξετάσουν αν είναι κατάλληλο για το παιδί τους. Θα πρέπει, επίσης, να είναι επιφυλακτικοί με την άλογη χρήση των video games. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι οι γονείς πρέπει να απαγορεύσουν κάθετα την ενασχόληση του παιδιού με τέτοιου τύπου παιχνίδια. Πρέπει να υπάρχει η αίσθηση του μέτρου. Άλλωστε, οι γονείς πρέπει να αναλογιστούν τη μεγάλη σπουδαιότητα που έχει για το παιδί το παιχνίδι και η φαντασία, καθώς και τον αντίκτυπο που μπορεί να έχει για την ομαλή του αποδοχή και ένταξη στην ομάδα των συνομηλίκων η πεισματική άρνηση των γονιών να επιτρέψουν στο παιδί τους το είδος εκείνο των παιχνιδιών, που επιτρέπεται σχεδόν σε κάθε άλλο παιδί. Το παιχνίδι είναι η ζωή του παιδιού και επιτελεί πολλές λειτουργίες στην ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη.(σ.62, όπως 7)

Τέλος, είναι πολύ σημαντικό να αναφερθούμε και σε ένα άλλο θέμα που προκαλεί αντιδράσεις, τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και πιο συγκεκριμένα την ανεξέλεγκτη περιήγηση του παιδιού στις ιστοσελίδες που μπορεί να φέρει το παιδί αντιμέτωπο με εικόνες που προωθούνται παντού, με βίαιο περιεχόμενο, οι οποίες μάλιστα μπορεί να

απεικονίζουν πραγματικές σκηνές(δολοφονίες, βιασμούς, ξυλοδαρμούς) ή με θεάματα ακατάλληλου περιεχομένου όπως φωτογραφίες πορνό. Όπως, όλοι γνωρίζουμε δεν υπάρχει κάποιος περιορισμός στην προσβασιμότητα τέτοιων ιστοσελίδων και τα παιδιά μπορεί ανά πάσα στιγμή να βρεθούν εκτεθειμένα σε ακατάλληλο και αναντίστοιχο, με την ηλικία τους, υλικό. Οι γονείς, λοιπόν, θα πρέπει να είναι σε θέση να ελέγχουν και να αποτρέπουν την πρόσβαση των παιδιών σε τέτοιου είδους ιστοσελίδες, να τα προφυλάσσουν από θεάματα τα οποία μπορεί να χαραχτούν στην μνήμη και την ψυχή τους και να περιορίσουν την υπερβολική ενασχόληση τους με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πόσο κρίσιμο είναι να προστατευτούν τα παιδιά από την πιθανότητα να έρθουν, χωρίς την θέληση τους, σε επαφή με σκηνές που προάγουν την βία και την επιθετικότητα. Η κοινωνία έχει την ευθύνη και οφείλει να λάβει τα μέτρα τις ώστε να προστατέψει τους πιο ευάλωτους θεατές, τα παιδιά, από καταστάσεις που μπορούν να βλάψουν την ψυχοκοινωνική τους εξέλιξη και να αποβούν καταστροφικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΠΡΟΛΗΨΗ - ΘΕΡΑΠΕΙΑ

3.1 ΠΡΟΛΗΨΗ

«Προλαμβάνειν ή θεραπεύειν μάλλον». Είναι πολύ σημαντικό να τονιστεί ότι η καλύτερη αντιμετώπιση της παιδικής επιθετικότητας είναι η πρόληψη τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό πλαίσιο. Παρακάτω θα αναφερθούμε σε στάσεις και συμπεριφορές των γονιών και των δασκάλων, που μειώνουν την πιθανότητα να εκδηλωθούν προβληματικές μορφές συμπεριφοράς από μέρους του παιδιού, όπως η επιθετικότητα.

Ι. Οικογενειακό πλαίσιο

Οι γονείς επιβάλλεται να θέτουν όρια όσον αφορά το βαθμό στον οποίο το παιδί μπορεί να εκδηλώσει επιθετική συμπεριφορά και οι μέθοδοι διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούν να διαπνέονται από σταθερότητα και συνέπεια. Η οριοθέτηση της συμπεριφοράς είναι αυτό που βοηθά το παιδί να κατανοήσει τους κανόνες και τις προσδοκίες των γονιών του. Τα όρια που τίθενται στη συμπεριφορά καθορίζουν επίσης την ισορροπία της δύναμής και της εξουσίας στις οικογενειακές σχέσεις και συνιστούν ένα ουσιώδες στοιχείο στην ανατροφή των παιδιών. Οι γονείς πρέπει να επικεντρώσουν την προσοχή τους και να προσπαθήσουν:

- Ø Να θέτουν δίκαια και σταθερά όρια
- Ø Να προτείνουν λογικούς και κατάλληλους κανόνες
- Ø Να δίνουν σαφείς οδηγίες και εντολές, μιλώντας με τρόπο ευγενικό και κατηγορηματικό
- Ø Να επαινούν και να ενθαρρύνουν την συνεργασία

Ø Να αντιδρούν με συνέπεια στη κακή συμπεριφορά

Πολλές μελέτες αναφέρουν ότι όταν οι γονείς θέτουν σταθερά όρια, τα παιδιά μεγαλώνουν έχοντας μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμηση, σε αντίθεση με παιδιά στα οποία επιτρέπεται να συμπεριφέρονται όπως τους αρέσει. Σχετικές ερευνητικές μελέτες επισημαίνουν ότι τα παιδιά με καλή προσαρμογή έχουν τρυφερούς, περιποιητικούς και υποστηρικτικούς γονείς, οι οποίοι ασκούν έλεγχο με λογικό τρόπο και έχουν υψηλές προσδοκίες. Ο σταθερός έλεγχος που δεν περιορίζει τις ευκαιρίες για πειραματισμό και επιτρέπει την αυθόρμητη έκφραση σχετίζεται με την ανεξαρτησία του παιδιού. (σ.9, Martin Herbert, 2000)¹⁷

Οι γονείς θα πρέπει να επιπλέον να αποτρέπουν τη δημιουργία εκρηκτικών καταστάσεων, να αναγνωρίζουν δηλαδή έγκαιρα μια κατάσταση που εγκυμονεί επιθετικότητα. Ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας είναι ιδιαίτερα λειτουργική η καλλιέργεια ενός κλίματος συνεχούς επικοινωνίας και διαλόγου, ώστε το παιδί να αποκτήσει εκείνες τις δεξιότητες που θα το διευκολύνουν να χρησιμοποιεί συζήτηση και διάλογο αντί επιθετικών ενεργειών προκειμένου να επιλύσει τις διαφορές του με τους άλλους.

Οι γονείς πρέπει να καλλιεργούν το έδαφος, έτσι που να μην προκαλούν στα παιδιά απογοητεύσεις ή συναισθήματα κατωτερότητας, που μπορεί να ανάψουν το φυτίλι της επιθετικότητας τους. Η ανώφελη πίεση των γονιών να πετύχουν πράγματα τα παιδιά που δεν μπορούν, οι υπερβολικές προσδοκίες για τις επιδόσεις τους στο σχολείο, οι αυστηρές τιμωρίες μπορεί να τα οδηγήσει, αν όχι σε επιθετικότητα, σε σκληρότητα ή εχθρότητα απέναντι στις πηγές άγχους τους, δηλαδή στους γονείς, στους δασκάλους και στους συμμαθητές τους.

¹⁷ HERBERT, M. (2000). Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και έφηβου, Τα όρια στη συμπεριφορά των παιδιών. Επιμέλεια Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Επίσης, οι γονείς πρέπει να δώσουν βάρος στα πρότυπα που περνάνε στα παιδιά τους. Δεν πρέπει να προάγουν την επιθετικότητα, μέσα από τα δικά τους προσωπικά παραδείγματα. Οι ίδιοι θα πρέπει να ελέγχουν το θυμό τους και να τονίζουν στα παιδιά τους ότι η βία πληγώνει τους άλλους και ότι για να μπορέσουν να ζουν με τους άλλους, είναι ανάγκη να σέβονται την ελευθερία τους και τη σωματική τους ακεραιότητα. Πρέπει να τους διδάσκουν να μπορούν να ασκούν αυτοέλεγχο στο θυμό τους και να βρίσκουν συμβιβαστικές λύσεις.

Παράλληλα, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό οι γονείς να περνούν χρόνο μαζί με τα παιδιά τους, τον οποίο να αφιερώνουν στο παιχνίδι, το διάβασμα, τις εκδρομές καθώς και στην διεκπεραίωση καθημερινών εργασιών ρουτίνας. Με αυτόν τον τρόπο θα ενισχυθεί ο εμπλουτισμός των αποδεκτών συμπεριφορών του παιδιού ώστε να καταστεί πιο ευέλικτο στις κοινωνικές του υποχρεώσεις.

Η γονεϊκή αγάπη και η κατανόηση απέναντι στα παιδιά, καθώς και η καλλιέργεια, μέσα στην οικογενειακή ζωή, του σεβασμού και της αγάπης για τους συνανθρώπους είναι ο καλύτερος τρόπος για τη μείωση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών και της ήρεμης συμβίωσης όλων μας. (<http://www.specialeducation.gr>).

II. Σχολικό πλαίσιο.

Πρωταρχικής σημασίας ανάγκη είναι η αλληλοενημέρωση μεταξύ γονιών και δασκάλων στα πλαίσια της πρόληψης στο σχολείο. Ο δάσκαλος θα πρέπει να βρίσκεται σε συνεχή επαφή με τους γονείς του παιδιών ώστε να γνωρίζει τις υπάρχουσες ιδιαιτερότητες των μαθητών του αλλά και να ενημερώνει για ότι ανησυχητικό πέφτει στην αντίληψη του.

Σύμφωνα με έρευνες, όταν όλοι όσοι συμμετέχουν στη σχολική ζωή, δάσκαλοι, μαθητές και γονείς, αντιτίθενται σθεναρά στο φαινόμενο της βίας, τότε αυτό εκδηλώνεται πολύ πιο σπάνια. (<http://www.stress.gr>)

Σημαντικό επίσης στοιχείο είναι η δημιουργία και η διατήρηση θετικού κλίματος στο σχολείο, που έχει σχέση τόσο με την υλικοτεχνική υποδομή όσο και με τις σωστές διαπροσωπικές σχέσεις σε επίπεδο δασκάλου-μαθητή και μεταξύ των μαθητών.

Η ύπαρξη ανάλογου «ζωτικού χώρου» και η αίσθηση της ξεχωριστής προσωπικής γωνιάς για κάθε παιδί μπορεί να προλάβει ανεπιθύμητες εκδηλώσεις επιθετικότητας.

Επίσης, πρέπει να υπάρχουν, σε επίπεδο σχολείου αλλά και σε επίπεδο τάξης, θεσμοθετημένοι ξεκάθαροι κανόνες αποδεκτής συμπεριφοράς, μετά από συμφωνία δασκάλων και μαθητών.

Προληπτικό μέσο θα μπορούσε να θεωρηθεί και η λειτουργία του σχολείου και της τάξης στο χαμηλότερο δυνατό ανταγωνιστικό επίπεδο. Η ποικιλία επίσης των τρόπων και μέσων προσφοράς του διδακτικού υλικού μπορεί να βοηθήσει στη διατήρηση του ενδιαφέροντος των μαθητών εκείνων που εύκολα πέφτουν σε αδιαφορία, ονειροπόληση και απόσυρση.

Παράλληλα, οι δάσκαλοι πρέπει να διατηρούν σταθερή και με συνέπεια συμπεριφορά, να κατακρίνουν τις ανάρμοστες συμπεριφορές και όχι τα πρόσωπα και να επιβραβεύουν σε κάθε ευκαιρία την πραγματικά θετική συμπεριφορά και το πρόσωπο, μάλιστα δημόσια. Επιπλέον, πρέπει να συνεργάζονται με όλο το εμπλεκόμενο προσωπικό και να δημιουργούν τους γονείς «συμμάχους». Η συνεργασία μπορεί να επεκτείνεται και μεταξύ των μαθητών και δεν αποκλείει και το ίδιο τα παιδιά με τη δύσκολη συμπεριφορά εφόσον έχει την έχει δεχτεί σαν πρόβλημα και επιθυμεί να ελέγξει.

Τέλος, είναι σημαντικό οι δάσκαλοι να μεταφέρουν την αγάπη τους, το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη τους προς τους μαθητές με κάθε τρόπο και να αποφεύγουν τις επιβαλλόμενες ποινές , που πολλές φορές όχι μόνο θετικά αποτελέσματα δεν έχουν, αλλά οδηγούν σε αποξένωση και πλήττουν καίρια τις διαπροσωπικές σχέσεις δάσκαλου μαθητή.(<http://www.epapanis.blogspot.com>)

3.2 ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η θεραπευτική αντιμετώπιση της παιδικής επιθετικότητας ποικίλει ανάλογα με τις μορφές εκδήλωσης της επιθετικής συμπεριφοράς, την συνύπαρξη άλλων διαταραχών, την κατάσταση της οικογένειας, τη διανοητική, συναισθηματική και κοινωνική κατάσταση τους. Παρακάτω θα παραθέσουμε τις κυρίαρχες θεραπευτικές προσεγγίσεις της παιδικής επιθετικότητας.

I. ΠΟΛΥΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η πολυσυστημική προσέγγιση βασίζεται στη πεποίθηση ότι τα προβλήματα της συμπεριφοράς του παιδιού συνήθως εκφράζουν τη δυσλειτουργικότητα των σχέσεων στα πλαίσια του οικογενειακού και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Η προσέγγιση αυτή δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στο παιδί ή στους γονείς αλλά θεωρεί ότι το παιδί λειτουργεί μέσα σε ένα δίκτυο κοινωνικών συστημάτων, τα οποία σχετίζονται μεταξύ τους, αλληλοεπηρεάζονται και επιδρούν στη συμπεριφορά του παιδιού. Επομένως, η θεραπευτική αντιμετώπιση συμπεριλαμβάνει το παιδί, τα μέλη της οικογένειας του, τους δασκάλους,

μέλη υποστηρικτικών υπηρεσιών, που ενδεχομένως σχετίζονται με το παιδί και άλλα σημαντικά πρόσωπα στη ζωή του παιδιού.

Σύμφωνα με τις αξιολογήσεις, η μέθοδος αυτή φαίνεται να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα σε σχέση με άλλες προσεγγίσεις. Αναφέρεται μάλιστα ότι τα θετικά αποτελέσματα διατηρούνται ακόμα και πέντε χρόνια μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.(σ.156, όπως 1)

II. ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η συμπεριφοριστική προσέγγιση βασίζεται στη θεωρία της μάθησης και εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ίδια την έκδηλη συμπεριφορά, στα συμπτώματα, και όχι στις υποκείμενες αιτίες, τις βαθύτερες-ενδοψυχικές διαδικασίες που υποτίθεται ότι δημιουργούν τα συμπτώματα. Στόχος της συμπεριφοριστικής προσέγγισης είναι η τροποποίηση της προβληματικής συμπεριφοράς του παιδιού. Παρακάτω ακολουθούν ορισμένες από τις κύριες μεθόδους της συμπεριφοριστικής προσέγγισης:

i. Ενίσχυση νέων μορφών συμπεριφοράς

- Συντελεστική μάθηση. Οι μέθοδοι παρέμβασης που βασίζονται στην συντελεστική εξαρτημένη μάθηση επιχειρούν να επηρεάσουν ή να ελέγξουν το αποτέλεσμα ορισμένων συμπεριφορών μέσω της θετικής ενίσχυσης, δηλαδή μέσω ευχάριστων συνεπειών.

Ο κοινωνικός λειτουργός που χρησιμοποιεί συντελεστικές μεθόδους μπορεί να αναλύσει ένα οικογενειακό σύστημα και να εντοπίσει τον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα μέλη του ενισχύουν την ανεπιθύμητη συμπεριφορά κάποιων μελών και, σκόπιμα ή μη, αγνοούν ή τιμωρούν την επιθυμητή συμπεριφορά. Μπορεί να προκαλέσει επωφελείς αλλαγές σε τέτοια συντετριμμένα συστήματα, καταρτίζοντας μαζί με την οικογένεια ένα σχέδιο συστηματικής αναδιοργάνωσης των συνεπειών της συμπεριφοράς, έτσι ώστε όλα τα μέλη της οικογένειας να λάβουν κοινωνική ενίσχυση για την επιθυμητή συμπεριφορά τους.

Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, για να βελτιωθεί ή να αυξηθεί η απόδοση του παιδιού σε ορισμένες πράξεις, η συμπεριφορά πρέπει να ακολουθείται αμέσως μετά από μια αμοιβή. Όταν το παιδί έχει μάθει πλέον την επιθυμητή συμπεριφορά, δεν απαιτείται η προσφορά της αμοιβής. Τα επαινετικά σχόλια και η ενθάρρυνση είναι στοιχεία πολύ ενισχυτικά.

-Μιμητική μάθηση. Σύμφωνα με τη μιμητική μάθηση το παιδί μπορεί να μάθει νέες μορφές συμπεριφοράς μέσα από την παρατήρηση κάποιου ατόμου που εκδηλώνει την επιθυμητή συμπεριφορά. Οι κοινωνικοί λειτουργοί καθώς και άλλοι ειδικοί ψυχικής υγείας μπορούν οι ίδιοι να λειτουργήσουν ως πρότυπα για τη διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς.

Στην κλινική πρακτική χρησιμοποιούνται κυρίως τρεις εκδοχές της μιμητικής μάθησης: η μιμητική μάθηση μέσω ταινιών, η ζωντανή μιμητική μάθηση και η μιμητική μάθηση μέσω συμμετοχής.

ii. Απόσβεση ανεπιθύμητης συμπεριφοράς

-Εξάλειψη ανάρμοστων πράξεων. Για να σταματήσει ένα παιδί να ενεργεί με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο, πρέπει να διαμορφωθούν τέτοιες

συνθήκες ώστε να μην δέχεται κανενός είδους αναγνώριση μετά την εμφάνιση της ανεπιθύμητης πράξης.

Η τεχνική της απόσβεσης είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική μόνον όταν εξαλείφονται όλα τα ενισχυτικά επακόλουθα της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς. Δεν πρέπει να υπάρχουν ενισχύσεις όπως προσοχή και συμπάθεια, οι οποίες συνήθως ακολουθούσαν την ανεπιθύμητη συμπεριφορά. Αν η προβληματική συμπεριφορά ενισχυόταν συνεχώς στο παρελθόν, τότε η απόσβεση επέρχεται σύντομα, διότι το παιδί συνειδητοποιεί ότι δεν θα μπορέσει πια να πάρει ενισχύσεις με αυτόν τον τρόπο. Οι γονείς πρέπει να αγνοήσουν τις ανεπιθύμητες συμπεριφορές όπως κλαψούρισμα, φωνές, εκρήξεις οργής κ.α.

Παρότι, ο χρόνος που απαιτείται για τη μείωση της συχνότητας της εμφάνισης της συμπεριφοράς είναι μεγάλος, το αποτέλεσμα είναι μακροπρόθεσμο. Η διαδικασία μπορεί να επιταχυνθεί, αν οι επιθυμητές συμπεριφορές ενισχύονται ταυτόχρονα με την απόσβεση των ανεπιθύμητων συμπεριφορών.

-Διακοπή θετικής ενίσχυσης (time out). Η γνωστή διαδικασία της διακοπής του ενισχυτή αποσκοπεί στη μείωση της συχνότητας εμφάνισης μιας ανεπιθύμητης συμπεριφοράς, όπως η επιθετικότητα, εξασφαλίζοντας ότι η συμπεριφορά αυτή ακολουθείται από τη μείωση των ενισχύσεων ή των αμοιβών. Στην κλινική πρακτική μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μορφές διακοπής του θετικού ενισχυτή: α) Διακοπή της δραστηριότητας. Απαγορεύεται στο παιδί να λάβει μέρος σε κάποια ευχάριστη δραστηριότητα, αλλά του επιτρέπεται να την παρατηρεί. Για παράδειγμα, αν δεν συμπεριφέρεται σωστά, βγαίνει από το παιχνίδι. β) Διακοπή του ενισχυτή στο χώρο. Το παιδί αποκλείεται από την ευχάριστη δραστηριότητα, δεν του επιτρέπεται ούτε να την παρατηρεί αλλά δεν είναι εντελώς αποκλεισμένο. Για παράδειγμα, στέκεται έξω από την τάξη, επειδή δεν συμπεριφέρθηκε σωστά. γ) Διακοπή του ενισχυτή

με αποκλεισμό. Το παιδί απομονώνεται κοινωνικά σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορεί να δραπτετεύσει.

Η διακοπή της ενίσχυσης είναι μια μέθοδος που επανειλημμένα έχει αποδείξει την αποτελεσματικότητά της στη μείωση της συχνότητας της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς. Με αυτή τη τεχνική εξαλείφεται μια για πάντα η πιθανότητα να κερδίσει το παιδί ενίσχυση για μια ανεπιθύμητη συμπεριφορά. Αν παράλληλα του παρέχεται η ευκαιρία να κερδίσει ενίσχυση για εναλλακτικές επιθυμητές συμπεριφορές σε άλλες στιγμές, τότε η τεχνική της διακοπής μπορεί να αποβεί πολύ αποτελεσματική. Όταν, όμως, η διακοπή της ενίσχυσης χρησιμοποιείται μόνη της, δεν είναι ούτε θετική ούτε επικοδομητική. Αν για παράδειγμα, ένας μαθητής με χαμηλή επίδοση μπορεί να κερδίσει την αναγνώριση των συμμαθητών του με το να συμπεριφέρεται άσχημα, η διακοπή της ενίσχυσης θα είναι αποτελεσματική, εκτός μόνο αν συνδυάζεται με αναγνώριση άλλων ικανοτήτων του σε τομείς που αποδίδει καλά.

Η διακοπή της ενίσχυσης είναι μια οικεία τεχνική των εκπαιδευτικών και των γονιών. Με την τεχνική αποφεύγεται πολλές φορές η χρήση σκληρότερων μεθόδων πειθαρχίας. Θα πρέπει όμως να δοθεί προσοχή γιατί η διακοπή της ενίσχυσης μπορεί να έχει μια σειρά αρνητικών συνεπειών. Το παιδί μπορεί ξαφνικά να βρεθεί ακόμη πιο πολύ στο προσκήνιο, γεγονός που λειτουργεί ενισχυτικά, δηλαδή η απρεπής συμπεριφορά εμφανίζεται πιο συχνά και έτσι κατορθώνει να βρεθεί οριστικά στο επίκεντρο της προσοχής όλων. Αν πραγματικά συμβαίνει κάτι τέτοιο, ο δάσκαλος θα πρέπει να εξετάσει αυστηρά τους παιδαγωγικούς χειρισμούς του και τις σχέσεις του με το μαθητή.

Ένα άλλο καθοριστικό κριτήριο της αποτελεσματικότητας της διακοπής της ενίσχυσης είναι το πόσο η αρεστή και επιθυμητή είναι για το παιδί η κατάσταση από την οποία απομακρύνθηκε. Αν η κατάσταση αυτή είναι τρομακτική, αγχωτική ή βαρετή τότε είναι πιθανόν να

απομάκρυνση του παιδιού να συνεπάγεται τη μετακίνηση του σε μια λιγότερο αρνητική κατάσταση, οπότε η διακοπή θα αυξήσει, αντί να μειώσει, τη συχνότητα της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς.

Επίσης, είναι πολύ σημαντικό οι γονείς να προειδοποιούν το παιδί εκ των προτέρων για τις συμπεριφορές που θεωρούνται ανάρμοστες και για τις συνέπειες που ακολουθούν.

-Η τιμωρία μιας ανεπιθύμητης συμπεριφοράς: Αντίδραση-Κόστος. Η χρήση της διαδικασίας της αντίδρασης-κόστους σημαίνει ότι επιβάλλεται μια συγκεκριμένη τιμωρία κάθε φορά που το παιδί δεν έχει την επιθυμητή αντίδραση. Η διαδικασία αυτή μπορεί να περιλαμβάνει τη στέρηση αμοιβών. Για παράδειγμα αν το παιδί δεν υπακούει τους γονείς του, δεν θα δει στην τηλεόραση το αγαπημένο του πρόγραμμα.

Οι γονείς θα πρέπει να θυμούνται ότι για να σταματήσει το παιδί να ενεργεί με συγκεκριμένο τρόπο, πρέπει να φροντίσουν να τελειώνει η ελαφρά δυσάρεστη κατάσταση αμέσως, στρέφοντας τη συμπεριφορά προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

-Ενθάρρυνση της αντίθετης συμπεριφοράς. Υπερεπανόρθωση. Με την τεχνική αυτή απαιτείται από το παιδί να διορθώσει τις συνέπειες της κακής του συμπεριφοράς. Το παιδί δεν πρέπει να επανορθώσει μόνο την κατάσταση που προκάλεσε, αλλά επιπλέον να την υπερκεράσει, ώστε η κατάσταση να βελτιωθεί ακόμα περισσότερο. Με αυτόν τον τρόπο ασκείται πίεση ώστε να διαμορφωθεί μια νέα συμπεριφορά και μάλιστα να ενσωματωθεί στο πλέγμα της καθημερινής, οικείας συμπεριφοράς του. Επιπλέον, με την τεχνική αυτή το παιδί εξασκείται σε θετικές μορφές συμπεριφοράς που από τη φύση τους είναι αντίθετες, ανταγωνιστικές προς την ανάρμοστη συμπεριφορά.

Οι συμπεριφοριστικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο για την αλλαγή της προβληματικής συμπεριφοράς και ειδικά

της επιθετικής, όχι μόνο από τους κλινικούς ψυχολόγους, αλλά και από τους ψυχιάτρους, τους κοινωνικούς λειτουργούς, τους δασκάλους που έχουν εκπαιδευτεί στην προσέγγιση αυτή. Οι λόγοι για την απήχηση της προσέγγισης είναι πολλοί. Μεταξύ άλλων, η συμπεριφοριστική προσέγγιση μετατόπισε το κέντρο βάρους της θεραπείας σε ένα προληπτικό μοντέλο ψυχικής υγείας.

Η τεχνική της τροποποίησης της συμπεριφοράς μπορεί να διδαχθεί και στους γονείς. Άτομα χωρίς σημαντικές γνώσεις ψυχολογίας είναι σε θέση να κατανοήσουν τις έννοιες που χρησιμοποιούνται μέσα σε μια σχετικά σύντομη περίοδο εκπαίδευσης. Ο μακροπρόθεσμος στόχος αυτής της εκπαίδευσης είναι να μπορέσουν οι ίδιοι οι γονείς να γίνουν περισσότερο συστηματικοί στη δική τους συμπεριφορά, έτσι ώστε να χειρίζονται τα παιδιά τους αποτελεσματικά. (σ. 291, M.Herbert, 1998)¹⁸

III. Ο ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ

Το παιχνίδι ικανοποιεί επιθυμίες και ανάγκες του παιδιού κατά τρόπο υποκατάστατο, όταν αυτές δεν μπορούν ή δεν επιτρέπεται να ικανοποιηθούν στην πραγματικότητα. Για το λόγο αυτό έχει μεγάλη σημασία για την κοινωνικοποίηση και την εξέλιξη του. Επιπλέον, το παιχνίδι είναι ένας οικείος τρόπος έκφρασης για το παιδί και αρκετοί παιδοψυχοθεραπευτές το χρησιμοποιούν σχεδόν ως ισοδύναμο της «λεκτικής θεραπείας» καθώς το παιδί πολλές φορές δεν είναι ικανό να εκφράσει τα άγχη του με λόγια.

Ανεξάρτητα από το θεωρητικό πλαίσιο της διαγνωστικής και θεραπευτικής εργασίας που προσφέρει το κάθε παιδοψυχολογικό κέντρο,

¹⁸ HERBERT, M.,(1998) Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και εφήβου ,Η κακή συμπεριφορά, Αθήνα

η συνήθης τακτική που ακολουθείται για τα παιδιά είναι περίπου η εξής: ο θεραπευτής προσπαθεί να κάνει τα παιδιά να νιώσουν άνετα μέσα στην αίθουσα παιχνιδιών, όπου μπορούν να ζωγραφίσουν με μπογιές, να κατασκευάσουν διάφορα αντικείμενα, να παίξουν με μινιατούρες, να δραματοποιήσουν θεατρικά έργα με κούκλες και μαριονέτες, να εκδηλώσουν την επιθετικότητα τους με όπλα και με μοτοσικλέτες και, ουσιαστικά, να εκφράσουν ένα ευρύ φάσμα συναισθημάτων και φαντασιώσεων. Ο ικανός θεραπευτής εντοπίζει τα θέματα που επαναλαμβάνονται στα παιχνίδια του παιδιού, ανακαλύπτοντας έτσι τα ζητήματα που το απασχολούν και τα οποία οδηγούν σε συγκρούσεις ή σε εντάσεις μέσα στην οικογένεια, στο σχολείο ή σε άλλους τομείς της ζωής του.

Στην απλούστερη μορφή της, η θεραπεία μέσω του παιχνιδιού τροποποιεί ή ανασχηματίζει στάσεις και αισθήματα. Ο θεραπευτής, όμως, δεν μπορεί απλώς να καθίσει με το παιδί και να του εξηγήσει ότι η στάση του βλάπτει τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Το παιδί πρέπει να κατορθώσει να δει και να συναισθανθεί ότι η συμπεριφορά του είναι ηττοπαθής και ανώφελη. Πρόκειται για μια αρκετά μακρόχρονη διαδικασία. Οι στάσεις του παιδιού πρέπει να αναλυθούν προσεκτικά, βάσει αρκετών εκδηλώσεων τους, και όχι με τρόπο επιφανειακό, επιπόλαιο και καθησυχαστικό.

Η Virginia Mae Axline, στο βιβλίο της Play Therapy(Παιγνιοθεραπεία) παρουσιάζει τη μη κατευθυνόμενη μορφή μέσω του παιχνιδιού. Η προσέγγιση της βασίζεται στο γεγονός ότι το παιχνίδι είναι ένα φυσικό μέσο αυτοέκφρασης του παιδιού και στην άποψη ότι τα άτομα έχουν μέσα τους μια αναπτυξιακή παρόρμηση που τα κάνει να θεωρούν την ώριμη συμπεριφορά περισσότερο ικανοποιητική από την ανώριμη.(σ. 259, όπως 18)

IV. ΕΚΜΑΘΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

Η προσέγγιση αυτή περιλαμβάνει μια δομημένη εμπειρία μάθησης για την ανάπτυξη δεξιοτήτων ικανοποιητικών συναλλαγών με τους ανθρώπους. Στόχος της είναι η αλλαγή ορισμένων συμπεριφορών μεταξύ δύο ανθρώπων, οι οποίες επηρεάζουν την ποιότητα της μεταξύ τους σχέσης και η εκμάθηση λειτουργικών τρόπων αντίδρασης. Η μέθοδος αυτή επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν διαπροσωπικές σχέσεις καθώς και στον τρόπο με τον οποίο αντιδρούν σε αυτές.

Με βάση αξιολογήσεις της μεθόδου αυτής έχει διαπιστωθεί ότι η αποτελεσματικότητά της είναι περιορισμένη. Η τροποποίηση των δυσλειτουργικών αντιλήψεων δεν οδηγεί πάντα σε τροποποίηση της συμπεριφοράς και στην εφαρμογή των νέων δεξιοτήτων σε πραγματικές καταστάσεις. Επιπλέον, ακόμα και στις περιπτώσεις που παρατηρείται βελτίωση, αυτή είναι μικρής έκτασης και διάρκειας.(σ.156, όπως 1)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

4.1 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ

Ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να κληθεί να αντιμετωπίσει προβλήματα συμπεριφοράς όπως η παιδική επιθετικότητα. Η παροχή βοήθειας σε μια οικογένεια που αντιμετωπίζει τέτοιου είδους προβλήματα μπορεί να αποδειχθεί ένας εξαιρετικά ευρύς στόχος και να επεκτείνεται σε πολλούς τομείς στη ζωή της οικογένειας. Για αυτό το λόγο ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να κινητοποιεί οποιουσδήποτε πόρους έχει στη διάθεση του, να γίνεται βοηθός, φίλος, σύμβουλος, δάσκαλος, θεραπευτής και να προτείνει τις σωστές στρατηγικές κοινωνικής δράσης. Αυτή η διαφοροποίηση του ρόλου του απαιτεί μεγάλη ευελιξία από την πλευρά του. Το φάσμα της ανάλυσης και το επίπεδο παρέμβασης μπορεί επίσης να είναι ευρύτατο και να κυμαίνεται από τις μεγάλες ομάδες όπως την γειτονιά ή την κοινότητα, τις μικρότερες ομάδες όπως την οικογένεια και το ζευγάρι έως το παιδί.

Ο κοινωνικός λειτουργός λειτουργεί σε υποστηρικτικό, συμβουλευτικό και θεραπευτικό επίπεδο. Η παρέμβαση του μπορεί να συνοψισθεί στα εξής:

- Ø Διενέργεια Κοινωνικής Έρευνας για την οικογένεια(γνωριμία με το περιβάλλον του παιδιού)
- Ø Διερεύνηση των αιτιών που προκαλούν την επιθετικότητα
- Ø Αξιολόγηση του βαθμού του προβλήματος
- Ø Διαμεσολάβηση μεταξύ παιδιού-γονιών και σχολείου
- Ø Συζήτηση με το Σύλλογο γονιών και κηδεμόνων για σχετικά περιστατικά

- ∅ Παραπομπή σε σχετικούς συλλόγους, σωματεία, εξειδικευμένες ομάδες αυτοβοήθειας
- ∅ Παροχή ψυχολογικής υποστήριξης και συμβουλευτικής εργασίας
- ∅ Συναισθηματική εκφόρτιση παιδιού και γονιών
- ∅ Βελτίωση του μοντέλου αλληλεπίδρασης μεταξύ των μελών της οικογένειας
- ∅ Εκπαίδευση των γονιών, δασκάλων και εκμάθηση δεξιοτήτων για την αντιμετώπιση της επιθετικότητας του παιδιού
- ∅ Κινητοποίηση ανθρώπινων πόρων
- ∅ Δράση για την ομαλή κοινωνική ένταξη του παιδιού

Ο κοινωνικός λειτουργός σε συνεργασία με τους γονείς, το δάσκαλο θα σχεδιάσει και θα εξατομικεύσει την παρέμβαση σε κάθε περίπτωση, θα αποφασίσει τον τρόπο με τον οποίο θα υλοποιηθεί και θα παρακολουθήσει τις αλλαγές που επέφερε. Η συμβολή και η καλή συνεργασία με την οικογένεια και το σχολείο θεωρείται πρωταρχικής σημασίας για την αντιμετώπιση του προβλήματος, καθώς τα πρόσωπα που περιβάλλουν το παιδί αποτελούν για τον κοινωνικό λειτουργό σημαντική πηγή βοήθειας και διαδραματίζουν στην θεραπεία καθοριστικό ρόλο.

Επίσης, σε επίπεδο πρόληψης ο κοινωνικός λειτουργός έχει την δυνατότητα να οργανώνει ημερίδες και εκπαιδευτικά σεμινάρια για γονείς και δασκάλους, σχετικά με τα προβλήματα της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, να επιφέρει αλλαγές στο σχολικό πρόγραμμα και στις μεθόδους διδασκαλίας σε συνεργασία με τους δασκάλους, να παρέχει συμβουλές σε γονείς και δασκάλους σχετικά με στάσεις και συμπεριφορές που

ευνοούν την υγιή ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού και να εντοπίζει συνθήκες και στάσεις που ελλοχεύουν κινδύνους για το παιδί.

Η επιθετικότητα περιλαμβάνει όχι μόνο στοιχεία καταστροφικά και αρνητικά αλλά και στοιχεία δημιουργικά και θετικά, ακόμη και ιδιότητες που είναι απαραίτητες για την επιβίωση του ατόμου. Όλα τα παιδιά δείχνουν κάποια επιθετικότητα, ιδιαίτερα μάλιστα σε κάποια συγκεκριμένα στάδια της ανάπτυξης τους. Ορισμένα όμως παιδιά δημιουργούν προβλήματα στην οικογένεια τους και στο σχολείο εξαιτίας της μακράς διάρκειας της επιθετικότητας τους, της μεγάλης έντασης της εχθρότητας που νιώθουν και της ολοσχερούς αδυναμίας τους να ελέγξουν τις εχθρικές και καταστροφικές τους παρορμήσεις. Σ' αυτήν την περίπτωση βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα σοβαρό πρόβλημα.

Το πρόβλημα της επιθετικότητας κατά τη σχολική ηλικία ή αλλιώς της διαταραχής διαγωγής είναι πολυπαραγοντικής αιτιολογίας και πρέπει να αντιμετωπίζεται ως προϊόν αλληλεπίδρασης οικογενειακών, σχολικών, κοινωνικών-πολιτισμικών, βιολογικών και άλλων παραγόντων. Οι σημαντικότεροι παράγοντες είναι αυτοί που σχετίζονται με την οικογένεια, το σχολείο και τα παιδικά βιώματα. Η επιθετικότητα των παιδιών μπορεί να εμφανιστεί λόγω δυσμενών συνθηκών όπως ένα διαταραγμένο, χαοτικό, αυστηρό, περιοριστικό οικογενειακό περιβάλλον, ένα μη ευέλικτο, ανταγωνιστικό και απρόσωπο σχολικό περιβάλλον, μια άσχημη εμπειρία στη ζωή του παιδιού(κακοποίηση, διαζύγιο, θάνατος, υιοθεσία κτλ.)κ.α.

Η παιδική επιθετικότητα αποτελεί ένα φαινόμενο το οποίο χρήζει ιδιαίτερης προσοχής από όλη την κοινωνία και ιδιαίτερα από τους γονείς, οι οποίοι επιτελούν το ρόλο της διαπαιδαγώγησης και κοινωνικοποίησης του παιδιού τους. Οι γονείς έχουν την δυνατότητα από πολύ νωρίς να βοηθήσουν τα παιδιά τους στο να περιορίσουν σημαντικά ή να εξαλείψουν την παιδική επιθετικότητα. Το σχολείο, από την άλλη πλευρά,

μέσα από τον εκπαιδευτικό και παιδαγωγικό του ρόλο, μπορεί να γίνει αρωγός στο επίπονο αυτό έργο των γονιών προσφέροντας στην κοινωνία ψυχικά υγιείς και κοινωνικά προσαρμοσμένους νέους.

Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι η διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών επηρεάζεται από το «κόσμο» γύρω τους. Αν τα παιδιά συμπεριφέρονται επιθετικά είναι επειδή το μαθαίνουν από τους μεγάλους, παρατηρώντας και αντιγράφοντας τους.

Είναι, επομένως, υπόθεση όλων, γονιών και δασκάλων, να δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης των παιδιών και να σταματήσουν να καταπιέζουν ή να απωθούν την παιδική επιθετικότητα με μέσο την δική τους επιθετικότητα. Αυτό που καταφέρνουν είναι η επιδείνωση του προβλήματος....

Τέλος για τον προβληματισμό όλων μας ακολουθεί ένα ποίημα του RUSSEL

*Αν ένα παιδί ζει μέσα στην κριτική:
Μαθαίνει να κατακρίνει
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην έχθρα:
Μαθαίνει να καυγαδίζει
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ειρωνεία:
Μαθαίνει να είναι ντροπαλό
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ντροπή:
Μαθαίνει να είναι ένοχο
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην κατανόηση:
Μαθαίνει να είναι υπομονετικό
Αν ένα παιδί ζει μέσα στον έπαινο:
Μαθαίνει να εκτιμά
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην δικαιοσύνη:
Μαθαίνει να είναι δίκαιο
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ασφάλεια:
Μαθαίνει να πιστεύει
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην επιδοκιμασία:
Μαθαίνει να έχει αυτοεκτίμηση
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην παραδοχή και φιλία:
Μαθαίνει να βρίσκει την αγάπη μέσα στον κόσμο.*

R. RUSSEL.

<http://www.specialeducation.gr>.

4.3

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- Ø Κατάλληλος σχεδιασμός και κατάλληλη εκπαίδευση επαγγελματιών ειδικής αγωγής καθώς και ανάπτυξη στρατηγικών για την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης των παιδιών με σκοπό την πρόληψη της επιθετικότητας.
- Ø Κοινωνικοί λειτουργοί σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, από το παιδικό σταθμό μέχρι και στις ανώτατες σχολές, ώστε να υπάρχει κατάλληλο σύστημα διαπαιδαγώγησης και ωρίμασης του παιδιού.
- Ø Ενημερωτικά προγράμματα, οργανωμένα από το Υπουργείο Παιδείας, για να ενημερώνονται τα παιδιά για θέματα πρόληψης ή και θεραπείας τις ώρες του σχολείου.
- Ø Παροχή ενημερωτικών φυλλαδίων από το σχολείο που να αναφέρουν τα τηλέφωνα όλων των υπηρεσιών που μπορούν να απευθυνθούν τα παιδιά για οτιδήποτε τους απασχολεί.
- Ø Να εφαρμοστούν νόμοι που να περιορίζουν και να ελέγχουν όλα όσα προβάλλονται στην τηλεόραση τις ώρες που βλέπουν παιδιά και είναι ακατάλληλα. Στους παραβάτες να επιβάλλονται βαριά πρόστιμα.
- Ø Να επιλέγουν οι ίδιοι οι γονείς dvd με κινούμενα σχέδια για τα παιδιά τους.
- Ø Να ενημερωθούν οι γονείς από υπηρεσίες, από το σχολείο ή από φυλλάδια, για το πόσο κακό κάνει η ανεξέλεγκτη είσοδος στο διαδίκτυο/internet και να ελέγχουν τα παιδιά τους.
- Ø Λειτουργία πολιτιστικών συλλόγων στις γειτονιές για την ενεργοποίηση των κατοίκων και ιδιαίτερα για τα παιδιά ώστε να χρησιμοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους όσο το δυνατό εποικοδομητικά.

- Ø Έρευνες για την αποσαφήνιση του φαινομένου με σκοπό την πληροφόρηση σχετικά, με τις μεταβλητές φύλο, κοινωνικό περιβάλλον, κοινωνικοοικονομική κατάσταση, βιολογικοί παράγοντες και σε σχέση με το τόπο εκδήλωσης που είναι το σχολείο, προκειμένου να επιτευχθεί, κατάλληλη δομή κατάρτισης με σκοπό να εντοπίζεται εγκαίρως τόσο το εκπαιδευτικό προσωπικό καθώς και επαγγελματίες ειδικής αγωγής σε δραστικά και αποτελεσματικά μέτρα. Προς όφελος του παιδιού είτε μέσα από την προσέγγιση της οικογένειας είτε με μια πρώιμη θεραπευτική παρέμβαση είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο που κρίνουν ανά περίπτωση καταλληλότερο.
- Ø Ειδική μεριμνά και σημασία θα πρέπει να δοθεί και στην σημαντικότητα των σχέσεων , την σωστή οικογενειακή θεραπεία την κοινωνική στήριξη καθώς και στα διάφορα περιβάλλοντα του παιδιού που επηρεάζουν την ψυχοσύνθεση του παιδιού αρνητικά ώστε να ελέγχονται και να επιβάλλονται ποινές στη μη συμμόρφωση τους. Επιπρόσθετα κρίνεται σκόπιμο να σχεδιαστούν τα διαγνωστικά εργαλεία ώστε να αποφεύγεται ο στιγματισμός ή η αρνητική απόδοση χαρακτηρισμών στα παιδιά με παθολογικά συμπτώματα ή παθολογικά περιβάλλοντα.
- Ø Έμφαση στην πρόληψη, στην πολιτική που χαράσσεται για τα παιδιά και ειδικότερα για την καλύτερη αντιμετώπιση προβλημάτων που παρουσιάζονται στα σχολεία.
- Ø Η κοινωνική εργασία είναι ένας τομέας με απεριόριστο αντικείμενο μελέτης και εργασίας οπότε αποτελεί τροχοπέδη στη συμβολή τόσο στη πρόληψη όσο και στην αντιμετώπιση και θεραπεία παιδιών με επιθετική συμπεριφορά. Σ' αυτό συνίσταται να υπάρχει ανάλογη προετοιμασία με μαθήματα στην εκπαίδευση τους, σεμινάρια και προγράμματα με αντίστοιχη κατεύθυνση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η Σχολική Βία στην Προοπτική της Παγκοσμιοποίησης: Η Φύση και η Έκταση του Προβλήματος στη Χώρα μας.

Του Παναγιώτη Καλλιώτη

Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Sheffield (U.K).

Αν μπορούμε να βρούμε τη συχνότητα της σχολικής επιθετικότητας, τότε μπορούμε και να την μειώσουμε.

Οδηγούμενοι απ' αυτή την αλήθεια αποφασίσαμε να κάνουμε αυτή την έρευνα που στοχεύει στο να κατανοήσουμε τι σημαίνει σχολική επιθετικότητα για τα ελληνόπουλα, συλλέγοντας όσο το δυνατό περισσότερες πληροφορίες κάτω από τις συνθήκες που τα παιδιά μας κακοποιούνται.

Ορισμός εργασίας.

Διαλέξαμε σαν ορισμό εργασίας για την ερευνά μας τον ορισμό της σχολικής επιθετικότητας (school bullying) των (Smith και Sharp, 1994, σελ.13)., γιατί ορίζει με σαφή τρόπο ποιες συμπεριφορές και ενέργειες των παιδιών είναι και ποιες δεν είναι επιθετικές.

«Λέμε ότι ένα παιδί έχει ενοχληθεί ή πειραχθεί ή κοροϊδευτεί, όταν ένα άλλο παιδί ή μια ομάδα παιδιών του(της) λένε άσχημα λόγια. Είναι ακόμα ενόχληση ή πείραγμα όταν ένα νέο παιδί έχει χτυπηθεί, κλωτσηθεί ή απειληθεί. Επίσης όταν έχει κλειδωθεί μέσα σ' ένα δωμάτιο, ή του (της) έχουν σταλεί άσχημα γράμματα, ή όταν ακόμα κανείς δεν του (της) μιλά στο σχολείο. Αυτές οι καταστάσεις μπορούν να συμβούν συχνά και κατά εξακολούθηση και είναι δύσκολο για ένα νέο παιδί που ενοχλήθηκε να υπερασπίσει τον εαυτό του. Αλλά δεν είναι ενόχληση ή πείραγμα όταν

δύο νέα παιδιά της ίδιας περίπου σωματικής δύναμης έχουνε μια διαμάχη ή έναν καυγά στην αυλή του σχολείου».

Μεθοδολογικό Πλαίσιο της Έρευνας.

Στόχοι και υποθετικές ερωτήσεις της παρούσας μελέτης.

Τα δύο σημαντικότερα θέματα αυτής της έρευνας ήταν:

- Να προσπαθήσει να περιγράψει το πρόβλημα θύτη (bully)/θύματος (victim) και,
- Να διαπιστώσει τα περιστατικά της σχολικής επιθετικότητας στα ελληνικά σχολεία.

Αυτοί οι στόχοι μπορούν να μετατραπούν σε ουσία απαντώντας στις παρακάτω υποθετικές ερωτήσεις:

Αναγνωρίζουν οι Έλληνες μαθητές και κυρίως αυτοί μεταξύ 8 και 16 την ύπαρξη της σχολικής επιθετικότητας; αν ναι, πώς την ορίζουν;

Ο ορισμός των μαθητών για την επιθετικότητα εμπεριέχει διαφορές φύλου και ηλικίας;

Πόσο συχνά έχουν υποστεί επιθετικότητα από τους συμμαθητές τους;

Υπάρχουν διαφορές φύλου και ηλικίας στη συχνότητα των περιστατικών;

Σε ποιο μέρος του σχολείου εμφανίζεται η σχολική επιθετικότητα;

Οι μαθητές που δέχονται επιθετικότητα σε ποιόν το μαρτυρούν;

Μεθοδολογία της συλλογής στοιχείων.

Τα παραπάνω υποθετικά ερωτήματα ανιχνεύτηκαν με τη βοήθεια του ερωτηματολογίου «Η Ζωή στο Σχολείο» (Life in School/Hellenic version) που αποτελείται από:

Την Λίστα ελέγχου «Η Ζωή στο Σχολείο».

Την «Λίστα ορισμού».

Ένα «Συμπληρωματικό Ερωτηματολόγιο» μαθητών.

Η Δομή του ερωτηματολογίου «Η Ζωή στο Σχολείο».

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από μια επιλογή γεγονότων (40 ερωτήσεων) που θα μπορούσαν να συμβούν σ' έναν μαθητή στη διάρκεια μιας εβδομάδας. Ακόμη αποτελείται από ένα μείγμα ευχάριστων ή ουδέτερων και δυσάρεστων γεγονότων σε ίση αναλογία.

Ζητείται από τους μαθητές να πουν αν τα γεγονότα της λίστας ελέγχου τους έχουν συμβεί καμία, μία ή πάνω από μία φορές στην διάρκεια της προηγούμενης εβδομάδας. (Λίστα Ελέγχου «Η Ζωή στο Σχολείο»).

Μετά τους ζητείται να πουν σημειώνοντας, ποια γεγονότα θεωρούνται περιστατικά επιθετικότητας στα σχολεία τους. («Λίστα Ορισμού»).

Τέλος, τους ζητήθηκε να συμπληρώσουν ένα «Συμπληρωματικό Ερωτηματολόγιο» που αφορούσε τον τόπο της επιθετικής συμπεριφοράς και σε ποιον το πρωτοείπαν.

Πίνακας 1. Η εφαρμογή των μεθοδολογικών εργαλείων ανά ερευνητική ερώτηση.

Ερευνητικές Ερωτήσεις	Χρησιμοποιηθέν Ερωτηματολόγιο
w Πόσο συχνά έχουν υποστεί επιθετικότητα;	Η Λίστα Ελέγχου «Η Ζωή στο Σχολείο»
x Υπάρχουν διαφορές φύλου και ηλικίας στη συχνότητα των περιστατικών;	
u Αναγνωρίζουν οι Έλληνες μαθητές και κυρίως αυτοί μεταξύ 8 και 16 την ύπαρξη της σχολικής επιθετικότητας; Αν ναι, πώς την ορίζουν;	Η «Λίστα Ορισμού»

<p>ν Ο ορισμός των μαθητών για την επιθετικότητα εμπεριέχει διαφορές φύλου και ηλικίας;</p>	
<p>υ Σε ποιο μέρος του σχολείου εμφανίζεται η επιθετικότητα;</p>	<p>«Συμπληρωματικό Ερωτηματολόγιο»</p>
<p>ζ Οι μαθητές που δέχονται επιθετικότητα σε ποιόν το μαρτυρούν;</p>	

Αποτελέσματα/Συζήτηση.

Ερευνητική Ερώτηση 1: Πώς ορίζουν οι μαθητές την σχολική ατακτοσύνη και επιθετικότητα;

Η ερώτηση τέθηκε από την συλλογή απαντήσεων στη Λίστα Ορισμού (Βλ. Πίνακα 1) το 1996 από τρία δημοτικά σχολεία και ένα γυμνάσιο. Ονομάσαμε τα σχολεία του δείγματός μας ως Δ1, Δ2, Δ3, και Γ1, για λόγους ανάλυσης.

Η «Λίστα Ορισμού» διευκρινίστηκε πρώτα για να πάρουμε μια ένδειξη εκείνης της συμπεριφοράς που οι μαθητές θεωρούν ότι πιο συχνά αποτελεί ατακτοσύνη

Ζητήθηκε από τους μαθητές να δείξουν απαντώντας με ένα «ναι» ή «όχι» εάν πίστευαν ότι οποιοδήποτε από τα θέματα της Λίστας αποτελούσε ατακτοσύνη. Μόνο οι θετικές απαντήσεις λήφθηκαν υπόψη στην τελική ανάλυση.

Τύποι Ατακτοσύνης

Στο Πίνακα 2 παρουσιάζουμε το ποσοστό των μαθητών που δήλωσαν περισσότερο τα δεδομένα του ερωτηματολογίου «Η Ζωή στο σχολείο» ως πράξη ατακτοσύνης. Οι μέσοι όροι υπολογίστηκαν παίρνοντας ποσοστά για κάθε τάξη, μετά έγιναν οι μέσοι όροι για όλες τις τάξεις σε κάθε σχολείο και μετά υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι για όλα τα σχολεία.

Πίνακας 2. Ποσοστά των παιδιών που αποδέχτηκαν τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου «Η Ζωή στο Σχολείο» σαν πράξη ατακτοσύνης και επιθετικότητας σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50 %.

	Δ1	Δ2	Δ3	Όλα τα Δημοτικά	Γ1	Όλα τα σχολεία		
μαζί				(N=120)	Σχολεία μαζί		(N=97)	
Ερωτήσεις	(N=349)	(N=328)	(N=677)		(N=132)			
Q40 Προσπάθησε να με χτυπήσει					58	78	71	
69		75	72					
Q9 Απειλήσε ότι θα με χτυπήσει (σωματ.)					64	71	64	
66		69	68					
Q5 Προσπάθησε να με κλωτσήσει					68	79	66	71
65			68					
Q23 Προσπάθησε να με μπλέξει σε φασαρίες					58	66	68	
64		71	68					
Q20 Μια παρέα μαθητών με ενοχλούσε					53	71	63	62
66			64					
Q4 Ήταν αγενής για την οικογένειά μου					64	62	57	61
67			64					
Q34 Προσπάθησε να μου βάλει τρικλοποδιά					58	75	69	
67		58	63					
Q25 Προσπάθησε να με πληγώσει (ψυχολ.)					59	75	62	
65		57	61					
Q39 Είπε ψέματα σε βάρος μου					53	62	53	56
61			59					

	Q36 Γελούσε σε βάρος μου	54	64	62	60
53	57				
	Q16 Με πείραζε	52	70	60	61
	56				50
	Q21 Προσπάθησε να με κάνει να χτυπήσω				
	άλλα παιδιά (με φυσικά μέσα)	48	64	57	56
	55	56			
	Q37 Απειλώςε ότι θα με «καρφώσει»	49	64	52	55
	49	52			
	Q27 Με πίεζε να κάνω κάτι που εγώ δεν ήθελα	48	61	49	
53	49	51			
	Q38 Προσπάθησε να σπάσει κάτι δικό μου	42	62	56	
53	48	51			

Παρατηρώντας τα δεδομένα του Πίνακα 2 μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι: οι κυριότερες μορφές (τύποι) ατακτοσύνης που απαντήθηκαν από τους μαθητές είναι: τύποι φυσικής επιθετικότητας και ατακτοσύνης όπως χτυπάω, σπάω, κλωτσώ (Er40,Er9,Er5) και της μορφής απειλώ να πληγώσω κάποιον είτε ψυχολογικά είτε φυσικά (σωματικά).

Φαίνεται ότι οι Έλληνες μαθητές ορίζουν τη σχολική ατακτοσύνη σαν μια συνέργια διαφόρων αρνητικών ενεργειών κυρίως φυσικής υφής, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε από τον παρακάτω πίνακα.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις συμφωνούν με τις διαπιστώσεις των : Arora και Thompson (1987), Olweus (1993), Kalliotis (1994, 2000), Arora (1994, 1995, 1996). Πιο συγκεκριμένα:

Οι Arora και Thompson (1987) σε δείγμα 145 μαθητών ηλικίας 12 μέχρι 14 ετών βρήκαν ότι σχεδόν οι 3 στους 5 μαθητές ορίζουν το φαινόμενο της σχολικής επιθετικότητας κυρίως ως συνέργια

συμπεριφορών φυσικής βίας. Επίσης στο ίδιο αποτέλεσμα συνηγορεί και ο Kalliotis (1994, 2000) που έγινε σε δείγμα 117 Ελλήνων μαθητών ηλικίας 11 με 12 χρονών.

Πίνακας 3. Κατάλογος των ερωτήσεων που προτιμήθηκαν περισσότερο από τους μαθητές σαν ο ορισμός της ατακτοσύνης και επιθετικότητας με τις αντίστοιχες προσδοκούμενες ενέργειες ατακτοσύνης που εμπεριέχουν.

Ερώτηση	Φράση	Ενέργεια επιθετικότητας
Ερ40	Προσπάθησε να με χτυπήσει	Άμεση φυσική επιθετικότητα.
Ερ9	Απειλήσε ότι θα με χτυπήσει (με φυσικά μέσα)	Απειλή για φυσική επιθετικότητα.
Ερ5	Προσπάθησε να με κλωτσήσει	Άμεση φυσική επιθετικότητα.
Ερ23	Προσπάθησε να σπάσει κάτι δικό μου	Απειλή για φυσική επιθετικότητα / Προσπάθεια για ξεκίνημα καβγά.
Ερ20	Μια παρέα μαθητών με ενοχλούσε	Ομάδα εναντίον ατόμου/ Διαλέγω «θύμα».
Ερ4	Ήταν αγενής με την οικογένεια μου	Κατηγορίες εναντίον της οικογένειας/ Απειλή για ψυχολογική

		επιθετικότητα.
Er34	Προσπάθησε να μου βάλει τρικλοποδιά	Άμεση φυσική επιθετικότητα.
Er25	Προσπάθησε να με πληγώσει (ψυχολ.)	Απειλή για ψυχολογική επιθετικότητα.
Er39	Είπε ψέματα σε βάρος μου	Απειλή για ψυχολογική επιθετικότητα.
Er36	Γελούσε σε βάρος μου	Απειλή για ψυχολογική επιθετικότητα.
Er16	Με πείραζε	Απειλή για ψυχολογική επιθετικότητα.
Er21	Προσπάθησε να με κάνει να χτυπήσω άλλα παιδιά (με φυσικά μέσα)	Απειλή για φυσική επιθετικότητα / Προσπάθεια για ξεκίνημα καβγά.
Er37	Απειλήσε ότι θα με «καρφώσει»	Απειλή για ψυχολογική επιθετικότητα.
Er27	Με πίεζε να κάνω κάτι που εγώ δεν ήθελα	Απειλή για ψυχολογική επιθετικότητα.
Er38	Προσπάθησε να σπάσει κάτι δικό μου	Απειλή για φυσική επιθετικότητα / Προσπάθεια για

Ερευνητική ερώτηση 2: Υπάρχει σημαντική διαφορά φύλου και ηλικίας στον μαθητικό ορισμό της σχολικής επιθετικότητας και ατακτοσύνης;

Αναλύσεις γενικής συσχέτισης χ^2 .

Οι αναλύσεις του χ^2 έγιναν σε όλες τις ερωτήσεις της «Λίστας Ορισμού» με σκοπό να βρούμε εάν υπάρχει κάποια σημαντική διαφορά ανάμεσα στο φύλο και την ηλικία των μαθητών σε σχέση με την αποδοχή των πράξεων του ερωτηματολογίου σαν ορισμό της σχολικής επιθετικότητας.

Διαφορές φύλου.

Σημαντική ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια βρέθηκε να υπάρχει μόνο στην ερώτηση 32=Μου φώναζε με άγριο τρόπο (N=677, $\chi^2 = 7.60$, $p < 0.005$), με τα κορίτσια να ορίζουν την ενέργεια αυτή σαν πράξη επιθετικότητας και ατακτοσύνης περισσότερο από τα αγόρια.

Διαφορές ηλικίας.

Σημαντικές διαφορές ηλικίας σε σχέση με τον μαθητικό ορισμό της επιθετικότητας βρέθηκαν στις ερωτήσεις: 16, 34 και 31. Πιο συγκεκριμένα για τις ερωτήσεις 16= Με πείραζε (N=676, $\chi^2 = 23.01$, $p = 0.000$) και 34= Προσπάθησε να μου βάλει τρικλοποδιά (N=676, $\chi^2 = 29.17$, $p = 0.000$) όσο μικρότερη είναι η ηλικία των μαθητών τόσο μεγαλύτερα ποσοστά αποδοχής αυτών των ενεργειών ως πράξεις ατακτοσύνης και επιθετικότητας λαμβάνεις. Για την ερώτηση 31=Ήταν αγενής για το χρώμα του δέρματος μου (N=676, $\chi^2 = 11.46$, $p < 0.021$), όσο μεγαλύτερη ήταν η ηλικία των μαθητών τόσο μεγαλύτερα ποσοστά αποδοχής της ως πράξη ορισμού της μαθητικής επιθετικότητας λάβαμε.

Ερευνητική Ερώτηση 3: Πόσο συχνά οι μαθητές εκφοβούνται και «κακοποιοούνται»;

Από τους μαθητές των σχολείων του δείγματός μας ζητήθηκε να υποδείξουν μέσα από ένα αριθμό 40 ερωτήσεων που περιέγραφαν ευχάριστες αλλά και δυσάρεστες σχολικές δραστηριότητες, να μας πουν τι συνέβη σ'αυτούς την προηγούμενη βδομάδα στο σχολείο τους.

Η έκταση του φαινομένου της σχολικής επιθετικότητας.

Το 20% των παιδιών ανέφεραν ότι μια φορά τη βδομάδα και περισσότερο εκφοβούνται από τους συμμαθητές τους, ενώ ένα 10% του μαθητών του δείγματός μας αναφέρθηκαν ότι ήταν θύματα της σχολικής κακοποίησης (βλ. Πίνακα 4).

Πίνακας 4. Ποσοστά των αρνητικών δραστηριοτήτων του ερωτηματολογίου που φανερώνουν την έκταση του φαινομένου της επιθετικότητας ανά σχολείο.

		Δημοτικά Σχολεία		
		Γυμνάσιο		
	Δ1	Δ2	Δ3	
	Γ1			
	Μια φορά	Περισσότερο	Μια φορά	Περισσότερο
	Μια φορά	Περισσότερο	Μια φορά	Περισσότερο
	τη βδομάδα	της μιας φορές	τη βδομάδα	της μιας
φορές	τη βδομάδα	της μιας φορές	τη βδομάδα	της βδομάδα
than once				
	«Κακοποιημένοι/εκφοβισμένοι μαθητές:			
	Αγόρια (N= 59)	Αγόρια (N= 57)	Αγόρια	
(N= 55)		Αγόρια (N= 166)		

E5	34	24	19	32	31
16		29	20		
E 9	27	17	27	13	16
2		27	10		
E 11	17	2	20	4	2
2		25	15		
E 25	16	9	18	11	11
2		13	9		
E 38	14	9	11	9	11
0		11	3		
E 40	17	19	19	26	25
13		30	16		

43)	Κορίτσια (N= 55)	Κορίτσια (N= 64)	Κορίτσια (N= 168)	Κορίτσια (N=)	
E 5	22	13	20	8	17
14		15	13		
E 9	7	5	6	3	14
5		8	8		
E 11	9	0	14	5	14
7		17	8		
E 25	13	4	25	8	24
10		25	11		
E 38	15	5	13	8	14
0		10	5		
E 40	20	15	39	3	12
9		13	15		

Σύνολο (N= 114)		Σύνολο (N= 121)		Σύνολο (N= 98)	
		Σύνολο (N= 334)			
E 5	28	18	20	19	25
16		22	16		
E 9	18	11	16	8	15
3		17	9		
E 11	13	1	17	4	7
4		21	12		
E 25	14	6	22	9	17
5		19	10		
E 38	14	7	12	8	12
0		11	4		
E 40	19	17	30	14	19
11					

Ερευνητική ερώτηση 4: Υπάρχουν διαφορές φύλου και ηλικίας στη συχνότητα των περιστατικών;

Σημαντικές διαφορές φύλου βρέθηκαν σε κάποιους από τους αρνητικούς δείκτες/ερωτήσεις, με τα αγόρια να δέχονται μεγαλύτερη επιθετικότητα και ποσοστά εκφοβισμού απ' ότι τα κορίτσια. Επίσης, βρέθηκαν κάποιες διαφορές ηλικίας στην συχνότητα του φαινομένου σε κάποιους από τους δείκτες.

Τα αποτελέσματα της έρευνας μας συμφωνούν με τα δεδομένα της παγκόσμιας βιβλιογραφίας για την σχολική επιθετικότητα. Πιο συγκεκριμένα συμφωνούν με τις έρευνες των : Olweus (1978, 1993), Arora και Thompson (1987), Yates και Smith (1989), Whitney και Smith (1993).

Ερευνητική ερώτηση 5 και 6: Σε ποιο μέρος του σχολείου λαμβάνει μέρος η επιθετικότητα των μαθητών; Σε ποιον οι μαθητές πρωτοείπαν το συμβάν;

Τα παραπάνω ερωτήματα απαντήθηκαν με την εφαρμογή του «Συμπληρωματικού Ερωτηματολογίου» στα τέσσερα σχολεία του δείγματός μας (N=677).

Οι απαντήσεις των μαθητών παρουσιάζονται στον παρακάτω Πίνακα 5.

Πίνακας 5. Ποσοστά των μαθητών (ανά σχολείο και για όλα τα σχολεία μαζί) που απάντησαν (α) σε ποιο μέρος του σχολείου έγινε η «κακοποίηση», (β) σε ποιον το πρωτοείπαν.

(α) Σε ποιο μέρος του σχολείου έγινε η «κακοποίηση»					
	Δ1	Δ2	Δ3	Γ1	Σύνολο
	(N=120)	(N=132)	(N=97)		(N=328)
(N=677)					
Μέσα στην τάξη	16.0	18.0	26.3	17.7	19.9
Στους διαδρόμους		8.5	14.0	11.6	4.8
9.6					
Στην αυλή	56.4	14.0	28.4	48.4	38.9
Έξω από το σχολείο	19.1	54.0	33.7	29.0	
31.6					
(β) Σε ποιον το πρωτοείπαν					
	Δ1	Δ2	Δ3	Γ1	Σύνολο
	(N=120)	(N=132)	(N=97)	(N=328)	(N=677)

Στο Διευθυντή/ ντρια	2.1	8.0	5.3	12.9	6.3	
Στο Δάσκαλο/ α	27.7	14.0	21.1	22.6	22.3	
Στους γονείς τους		37.2	28.0	27.4	30.6	31.2
Στο συμμαθητή/τρια	22.3	20.0	16.8	27.4	21.3	
Σε κανένα	10.6	30.0	29.5	6.5	18.9	

Παρατηρώντας τα στοιχεία του παραπάνω Πίνακα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι:

(α). Οι μαθητές τείνουν στο σύνολο τους να εκφράζουν αλλά και να δέχονται την σχολική επιθετικότητα στην αυλή του σχολείου (38.9%). Επίσης περίπου το 1/3 των μαθητών δηλώνει ότι έξω από το σχολείο λαμβάνει χώρα η σχολική επιθετικότητα.

(β). Υπάρχει ένα συνολικό ποσοστό μαθητών της τάξεως του 20% που δηλώνει ότι τα συμβάντα της επιθετικότητας γίνονται μέσα στην τάξη. Αυτό είναι πολύ ανησυχητικό γιατί δηλώνει ότι οι δάσκαλοι(ες) των τάξεων είτε ανέχονται την ατακτοσύνη των μαθητών είτε δεν γνωρίζουν ότι η σχολική επιθετικότητα υπάρχει μέσα στην τάξη τους.(γ). Το σχολείο Δ1 παρουσιάζει την μεγαλύτερη συχνότητα επεισοδίων επιθετικότητας στην αυλή (56.4%), που σημαίνει ότι πρέπει το σύστημα επιτήρησης των δασκάλων κατά την διάρκεια των διαλειμμάτων να αλλάξει. Επίσης, στο σχολείο Δ3 οι δάσκαλοι πρέπει να ευαισθητοποιηθούν περισσότερο στα ζητήματα σχολικής πειθαρχίας και επιθετικότητας μέσα στην τάξη (26.3%). (δ). Οι μαθητές τείνουν περισσότερο (31.2%) να λένε στους γονείς τους τα συμβάντα της σχολικής επιθετικότητας που τους έτυχαν. Τέλος, ένα ποσοστό του 22.3% τα αναφέρει στον δάσκαλο(α) του σχολείου.

Συμπεράσματα

α Οι μαθητές φαίνεται να αποδέχονται σχεδόν στο σύνολό τους (4 στους 5) το τι είναι σχολική επιθετικότητα και ατακτοσύνη προτιμώντας

περισσότερο τους φυσικούς τύπους της, όπως: χτυπάω, κλωτσώ, σπάω, από τους μη φυσικούς, για να την ορίσουν. Παρότι οι συμπεριφορές και οι τύποι της σχολικής επιθετικότητας καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα διαφορετικών συμπεριφορών.

▼ Το πρόβλημα της σχολικής επιθετικότητας στα ελληνικά δημοτικά σχολεία φαίνεται να απασχολεί ένα μεγάλο μέρος των μαθητών (1 στους 4) σε καθημερινή βάση, με το 1/10 των μαθητών να πιστοποιείται ως θύματα της σχολικής επιθετικότητας.

w Τα αγόρια ανέφεραν περισσότερα περιστατικά σχολικής επιθετικότητας απ' ότι τα κορίτσια, αλλά φαίνεται ότι η ατακτοσύνη αγοριών και κοριτσιών ορίζεται ομοιόμορφα απ' ότι αρχικά υποτίθετο.

x Οι μαθητές τείνουν να εκφράζουν αλλά και να δέχονται την επιθετική συμπεριφορά των συμμαθητών τους κυρίως στην αυλή του σχολείου (4 στους 10) και μετά έξω από το σχολείο (3 στους 10).

y Επίσης, οι μαθητές από 8 έως 12 χρονών τείνουν στην πλειοψηφία τους (2 στους 3) να λένε είτε στους γονείς, είτε στον δάσκαλό τους τα περιστατικά σχολικής επιθετικότητας που τους συνέβηκαν. Αξιοσημείωτο δε είναι ότι όσο η μαθητική ηλικία μεγαλώνει τόσο λιγότερη αναφορά των περιστατικών σχολικής επιθετικότητας έχουμε προς τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς και περισσότερο στους συμμαθητές τους και σε κανέναν.

ËËËËËËËËËËË

Κλινική εικόνα του παιδιού με επιθετικότητα

Ο Γιώργος, 10 ετών, προκαλεί διαρκώς προβλήματα με τη συμπεριφορά του τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό και

ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Εμπλέκεται διαρκώς σε καβγάδες με τους συμμαθητές του και κτυπάει καθημερινά το μικρότερο αδερφό του. Είναι ανυπάκουος και βρίζει τους γονείς του και τη δασκάλα του. Χάνει πολύ εύκολα την ψυχραιμία του, φωνάζει ανεξέλεγκτα και σπάει πράγματα. Προκαλεί διάφορες ζημιές στο σπίτι και στο σχολείο και κλέβει χρήματα από τους γονείς του. Όταν τον μαλώνουν, λέει ψέματα και κατηγορεί τους άλλους. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ένα πολύ έξυπνο παιδί, οι σχολικές του επιδόσεις είναι πολύ χαμηλές και οι δάσκαλοι του απειλούν να τον διώξουν από το σχολείο γιατί παρεμποδίζει την ομαλή διεξαγωγή του μαθήματος και οι υπόλοιποι γονείς εκφράζουν συχνά παράπονα γι αυτόν.

Από: Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων-Αναπτυξιακή προσέγγιση, Ε.Κάκουρος, Κ.Μανιαδάκη, Τυπωθήτω-Γ.Δαρδάνος, Αθήνα 2003

ËËËËËËËËËËË

Επιθετικότητα

ΑΝΔΡΟΓΟΝΑ ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

ΟΡΕΣΤΗΣ ΓΙΩΤΑΚΟΣ

Εισαγωγή

Εδώ και κάποιες δεκαετίες οι επιστήμονες προσπαθούν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της επιθετικότητας, και επιπλέον, να διευκρινίσουν τις διαφορές που μπορεί να υπάρχουν μεταξύ των δύο φύλων. Ανάμεσα στους βιολογικούς παράγοντες, έχει μελετηθεί αρκετά το ενδοκρινικό σύστημα, και ειδικά η τεστοστερόνη. Πολλές μελέτες σε ζώα έχουν δείξει έναν αιτιακό ρόλο των ανδρογόνων στην ανάπτυξη διαφορετικού τύπου επιθετικότητας στα δύο φύλα. Τα αποτελέσματα αυτά υποδεικνύουν την ανάγκη αυξημένης προσοχής στο μηχανισμό αλληλεπίδρασης των ανδρογόνων με άλλους ορμονικούς παράγοντες, με το νευρομεταβιβαστικό σύστημα, αλλά και με την εκδήλωση της ίδιας της επιθετικότητας [1]. .

Ανδρογόνα και επιθετική-σεξουαλική συμπεριφορά σε παιδιά
Η εμπλοκή της φυσιολογικά αναπτυσσόμενης ενδοκρινολογικής διαφοροποίησης που αφορά το διμορφισμό που παρουσιάζουν τα δύο φύλα στη σεξουαλική επιθυμία και την επιθετική συμπεριφορά έχει μελετηθεί από πολλούς ερευνητές [29, 30]. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές αυτοί μέτρησαν τη συσχέτιση μεταξύ σωματικής ωρίμανσης αγοριών και κοριτσιών 9 έως 14 ετών, των συγκεντρώσεων διάφορων γοναδικών ορμονών, και της συμπεριφοράς. Γενικά, αυξημένα επίπεδα γοναδοτροφινών, γοναδικών στεροειδών, και επινεφριδιακών ανδρογόνων βρέθηκε να σχετίζονται με επιθετικότητα, με κάποιες όμως επιμέρους διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα, αγόρια με αυξημένα

επίπεδα επινεφριδιακών ανδρογόνων είχαν σχετικά αυξημένα αρνητικά συναισθήματα, όπως καταθλιπτική συμπτωματολογία και χαμηλή κοινωνικότητα. Αντίθετα, αγόρια με αυξημένα ανδρογόνα σκόραραν χαμηλά στις διαστάσεις αυτές. Η σεξουαλική επιθυμία, που μετρήθηκε με βάση την επιθυμία να κλείνουν ραντεβού με άτομα του αντίθετου φύλου, βρέθηκε να είναι υψηλή σε αγόρια που παρουσίαζαν υψηλά επίπεδα επινεφριδιακών ανδρογόνων και γοναδοτροπινών. Τέλος, βρέθηκε ότι τα κορίτσια με τα υψηλότερα επίπεδα γοναδοτροπινών παρουσίαζαν αυξημένα επίπεδα αρνητικών συναισθημάτων. Τα ευρήματα αυτά είναι σε συμφωνία με άλλα που δείχνουν ότι έφηβοι και των δύο φύλων που φθάνουν στην εφηβεία σχετικά πρώιμα, βιώνουν προβλήματα προσαρμογής με συνοδά αρνητικά συμπτώματα [31]. Οι Olweus et al [32] το 1984, επικεντρώθηκαν στη συσχέτιση γοναδικών ανδρογόνων και επιθετικότητας σε 16χρονους άρρενες. Τα επίπεδα τεστοστερόνης βρέθηκε να ποικίλουν σε σχέση με τα σκορ των αυτοσυμπληρούμενων ερωτηματολογίων επιθετικότητας, ενώ η ανοχή στη ματαίωση βρέθηκε να σχετίζεται αρνητικά με τα επίπεδα τεστοστερόνης. Τα άτομα με υψηλή τεστοστερόνη έδειξαν υψηλά επίπεδα ευερεθιστότητας, αλλά η παρορμητική επιθετική συμπεριφορά δεν έδειξε να σχετίζεται με τις συγκεντρώσεις ανδρογόνων. Οι Udry et al [33] το 1985, μελέτησαν τη σχέση μεταξύ ανδρογόνων και σεξουαλικής επιθυμίας στον ίδιο πληθυσμό εφήβων, και βρήκαν ότι τα επίπεδα τεστοστερόνης ήταν ισχυρός προγνωστικός δείκτης για εκδήλωση αυτής της επιθυμίας. Αντίθετα, έλλειψη τέτοιων συσχετίσεων βρέθηκε από άλλους ερευνητές [34]. Οι Banks & Dabbs [35] το 1996 μέτρησαν την τεστοστερόνη και κορτιζόλη σε 36 μαθητές και 29 παραπρωματικούς αμφοτέρων των φύλων. Η ομάδα των παραπρωματικών παρουσίαζε υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης, αλλά όχι κορτιζόλης, σε σχέση με

τους φυσιολογικούς. Οι van Goozen et al [36] το 1998 μελέτησαν το ρόλο των ανδρογόνων σε 15 αγόρια με διαταραχή διαγωγής και 25 αγόρια σαν δείγμα ελέγχου. Βρήκαν ότι στα αγόρια με διαταραχή διαγωγής η διϋδροεπιανδοστερόνη ήταν σημαντικά αυξημένη, η ανδροστενδιόνη οριακά αυξημένη, ενώ η τεστοστερόνη δεν παρουσίασε διαφορά, σε σχέση με τα αγόρια της ομάδας ελέγχου. Επιπλέον, η διϋδροεπιανδροστερόνη σχετιζόταν σημαντικά με την επιθετικότητα και την παραπρωματικότητα, όπως αυτή βαθμολογήθηκε από τους γονείς και τους δασκάλους των παιδιών. Οι Schaal et al [37] το 1996 μελέτησαν σε άρρενες εφήβους την τεστοστερόνη σε σχέση με την τάση για κοινωνική επικράτηση και τη σωματική επιθετικότητα. Η σωματική επιθετικότητα μετρήθηκε από τους δασκάλους και τους συμμαθητές για το διάστημα από το νηπιαγωγείο έως το τέλος του δημοτικού σχολείου, ενώ το επίπεδο κοινωνικής κυριαρχικότητας και επικράτησης μετρήθηκε κατά τη διάρκεια μιας ολοήμερης επίσκεψης των 13χρονων μαθητών στο χώρο του εργαστηρίου και της συνδιαλλαγής τους με τέσσερις άγνωστους συνομηλίκους. Τα αγόρια που έδειξαν υψηλά επίπεδα κοινωνικής κυριαρχικότητας βρέθηκε να έχουν υψηλά επίπεδα τεστοστερόνης, σε σχέση με αυτά που έδειξαν χαμηλή κυριαρχικότητα, ενώ αντίθετα, τα αγόρια που είχαν ιστορικό υψηλής σωματικής επιθετικότητας παρουσίασαν χαμηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης σε σχέση με αυτά που είχαν ιστορικό χαμηλής επιθετικότητας. Οι ερευνητές συμπέραναν ότι τα υψηλά επίπεδα τεστοστερόνης μπορούν να ειπωθούν περισσότερο σαν δείκτες κοινωνικής επιτυχίας, παρά σαν δείκτες κοινωνικής δυσπροσαρμοστίας ή/και επιθετικής συμπεριφοράς. Οι Sanchez-Martin et al [38] το 2000, μελέτησαν τη συσχέτιση μεταξύ μιας σειράς συμπεριφορών στη διάρκεια του παιχνιδιού, 28 προσχολικών αγοριών και 20 προσχολικών κοριτσιών, και των

επιπέδων τεστοστερόνης σιέλου. Βρέθηκε ότι υπήρχε ισχυρή συσχέτιση μεταξύ τεστοστερόνης και επιθετικότητας σε επίπεδο κοινωνικής αλληλεπίδρασης (serious aggression), αλλά όχι σε επίπεδο παιγνιδιού (playful aggression). Οι Helpern et al [39] το 1998 μελέτησαν τη σχέση τεστοστερόνης και σεξουαλικής δραστηριότητας, μετρώντας επί δύο έτη, τη τεστοστερόνη σιέλου ανά μήνα και τη σεξουαλική συμπεριφορά ανά εβδομάδα, σε 13χρονα αγόρια. Βρήκαν ότι τα υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης σχετίζονταν σημαντικά με παράτολμη σεξουαλική συμπεριφορά, καθώς και με συχνότερη ολοκληρωμένη ή όχι σεξουαλική δραστηριότητα. Οι συγγραφείς συμπέραναν ότι τα επίπεδα τεστοστερόνης κατά την εφηβεία αποτελούν πιθανόν αιτιολογικό παράγοντα έναρξης αλλά και συχνότητας της σεξουαλικής δραστηριότητας. Γενικά, τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ελαφρά επίδραση της έκθεσης σε τεστοστερόνη, προγεστερόνη, και διαιθυλστυλβεστρούλη. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε αύξηση στη σωματική επιθετικότητα, περιλαμβανομένης της σωματικής ή αθλητικής δραστηριότητας, αλλά όχι της λεκτικής επιθετικότητας, κατά την παιδική ηλικία. Τα θετικά ευρήματα της πρώιμης έκθεσης στις σεξουαλικές ορμόνες ήταν σημαντικά τόσο σε αγόρια όσο και σε κορίτσια [40]. Εξωγενής χορήγηση οιστρογόνων, σε συνδυασμό συνήθως με προγεστερόνη, δυνατόν να αντιδοτήσουν τη δράση των ενδογενών ανδρογόνων, μα αποτέλεσμα την απο-αρρενοποίηση κάποιων πλευρών της επιθετικότητας στη διάρκεια της παιδικής ηλικίας [41]. Ο Archer [1] όμως υποστήριξε ότι οι ενδεχόμενες αλλαγές είναι σε θέση να παρατηρηθούν μόνο κατά την εφηβεία, οπότε και εμφανίζονται τα επίπεδα ανδρογόνων. Οι Finkelstein et al [42] το 1997 μελέτησαν το ρόλο φυσιολογικών δόσεων γοναδικών στεροειδών στην επιθετική συμπεριφορά, σε μία διπλή-τυφλή, ελεγχόμενη με εικονικό φάρμακο,

έρευνα σε 35 υπογοναδικά αγόρια και 14 υπογοναδικά κορίτσια. Στα αγόρια χορηγήθηκε depro-τεστοστερόνη και στα κορίτσια οιστρογόνα, σε τρίμηνες περιόδους, εναλλασόμενες με εικονικό φάρμακο. Η επιθετικότητα ελεγχόταν μετά από κάθε θεραπευτική περίοδο με το ερωτηματολόγιο Olweus Multifaceted Aggression Inventory. Τα αποτελέσματα έδειξαν σημαντικές ορμονικές επιδράσεις στη σωματική επιθετικότητα και στις επιθετικές ενορμήσεις, αλλά όχι στη λεκτική επιθετικότητα, τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια.

Ξ Ξ Ξ Ξ Ξ Ξ Ξ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗΣ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Τεστοστερόνη και επιθετική συμπεριφορά. Αφού η τεστοστερόνη φαίνεται να επηρεάζει την τυπική ανδρική σεξουαλική συμπεριφορά, πιθανόν να επηρεάζει και την άτυπη σεξουαλική συμπεριφορά, όπως το βιασμό, την παιδοφιλία ή τη σαδομαζοχιστική συμπεριφορά. Η λειτουργική σχέση μεταξύ αρσενικής σεξουαλικής και επιθετικής συμπεριφοράς περιγράφηκε για πρώτη φορά από την Oehlert [72] το 1958 σε ψάρια. Παρατήρησε ότι η σεξουαλική και επιθετική συμπεριφορά μπορούσαν να συνυπάρχουν στα αρσενικά ψάρια, ενώ το σεξουαλικό κίνητρο και το κίνητρο του φόβου δεν ήταν συμβατά. Αντίθετα, στα θηλυκά ψάρια το κίνητρο του φόβου και το σεξουαλικό κίνητρο μπορούν να συνυπάρχουν, αλλά όχι το σεξουαλικό κίνητρο με το κίνητρο της επιθετικότητας. Το εύρημα αυτό μάλιστα έχει συνδεθεί με την παιδοφιλία (Glaude, 1990). Τα αποτελέσματα των ερευνών που μελετούν τη σχέση μεταξύ επιπέδων ανδρογόνων και επιθετικότητας είναι αντικρουόμενα. Οι Persky et al [73] το 1971,

χρησιμοποιώντας το ερωτηματολόγιο εχθρικότητας των Buss & Durkee [74], βρήκαν σε νέους ενήλικες, αλλά όχι σε ηλικιωμένους, θετική συσχέτιση μεταξύ επιπέδων τεστοστερόνης και επιθετικότητας. Παρόμοια έρευνα όμως των Meyer-Bahlburg et al [75] το 1974, απέτυχε να δείξει τη συσχέτιση αυτή. Επίσης, οι Doering et al [76] την ίδια χρονιά, απέτυχαν να δείξουν την παραπάνω συσχέτιση μελετώντας τη διακύμανση των ορμονών σε διάρκεια δύο μηνών. Μελέτες επίσης των Monti et al [77] και Persky et al [78] το 1977, ενίσχυσαν περαιτέρω την έλλειψη συσχέτισης μεταξύ επιπέδων τεστοστερόνης και αυτοαναφερόμενης επιθετικότητας σε φυσιολογικούς άνδρες. Επίσης, προσπάθειες να συσχετιστούν τα επίπεδα τεστοστερόνης με ανοιχτή επιθετικότητα σε αθλητές πάλης, απέτυχαν [67]. Επιθετική συμπεριφορά, που δεν είναι τόσο έντονη ώστε να τιμωρείται ή να καταδικάζεται σε φυλάκιση, έδειξε να σχετίζεται σημαντικά με τα κυκλοφορούντα ανδρογόνα, τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες. Κάτω από πειραματικές συνθήκες λήψης αλκοόλ, μαθητές με επιθετική προδιάθεση έδειξαν να είναι πιο κυριαρχικοί σε κάποια συζήτηση καθώς και να έχουν υψηλότερη ελεύθερη τεστοστερόνη, σε σχέση με τους μαθητές χωρίς επιθετική προδιάθεση [79]. Σε άρρρρνες παίκτες του χόκεϋ, τα επίπεδα τεστοστερόνης πριν τον αγώνα σχετίζονταν θετικά με την επιθετικότητα στη διάρκεια του παιγνιδιού [66]. Άρρρρνες ασθενείς ψυχιατρικής κλινικής με υψηλά επίπεδα καταστροφικής συμπεριφοράς είχαν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης, ενώ γυναίκες ασθενείς με καταστροφική επιθετική συμπεριφορά είχαν μη-σημαντικά αυξημένα επίπεδα τεστοστερόνης [80]. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώθηκαν από τους Ehlers et al [81] το 1980, οι οποίοι βρήκαν ότι γυναίκες εξωτερικοί ασθενείς νευροψυχιατρικής κλινικής που επιδείκνυαν περισσότερη επιθετικότητα είχαν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης, σε σχέση με ασθενείς με χαμηλότερα επίπεδα επιθετικής συμπεριφοράς. Οι

Christiansen & Winkler [82] το 1992, μελετώντας ιθαγενείς της ερήμου Καλαχάρι της Ναμίμπια, βρήκαν ότι η επιθετική και βίαιη συμπεριφορά σχετιζόταν σημαντικά με τα επίπεδα τεστοστερόνης και διϋδροξυτεστοστερόνης. Τα άτομα που επιδείκνυαν αυτή τη συμπεριφορά είχαν επίσης μεγαλύτερες σωματομετρικές διαστάσεις, γεγονός που έκανε τους ερευνητές να υποθέσουν ότι πιθανόν να συνυπάρχει και κάποιος έμμεσος μηχανισμός δράσης των ανδρογόνων στην εκδήλωση επιθετικότητας, πέραν από του γενικά αποδεκτού τρόπου δράσης της τεστοστερόνης σε συγκεκριμένα σημεία του εγκεφάλου. Σε 10χρονους εφήβους, που συγκρίθηκαν με ενήλικες, οι Olweus et al [83] το 1988 βρήκαν θετικές συσχετίσεις μεταξύ επιπέδων τεστοστερόνης πλάσματος και αυτοβαθμολογούμενης μέτρησης της επιθετικότητας. Παρατήρησαν επιπλέον ότι τα επιθετικά πρότυπα που παρουσιάζονται στη πρώιμη ζωή παραμένουν σταθερά και κατά την ενηλικίωση. Παρόμοια, οι Sussman et al [84] το 1987, χρησιμοποιώντας αυτοσυμπληρούμενα ερωτηματολόγια επιθετικότητας σε άρρενες 9-14 ετών, βρήκαν ότι υψηλά επίπεδα ανδρογόνων πλάσματος σχετίζονται θετικά με την επιθετικότητα. Έχοντας κανείς υπόψιν όλες τις έρευνες στον τομέα τεστοστερόνης και επιθετικής συμπεριφοράς, μπορεί να παρατηρήσει ότι η συσχέτιση είναι στενότερη σε εφήβους και παιδιά, σε σχέση με ενήλικες άνδρες. Σαν σπουδαιότεροι περιορισμοί των ερευνών αυτών θεωρούνται η σχετικά ασαφής επιλογή του δείγματος και η αξιοπιστία εκτίμησης της επιθετικής συμπεριφοράς [85]. Οι Gerra et al [86] το 1997, μελέτησαν τα επίπεδα νορεπινεφρίνης, προλακτίνης, αυξητικής ορμόνης, κορτιζόλης, και τεστοστερόνης, σε κατάσταση ηρεμίας, καθώς και της κατόπιν πρόκλησης επιθετικότητας σε συνθήκες εργαστηρίου, σε 30 φυσιολογικούς άνδρες που χωρίστηκαν σε δύο ομάδες ανάλογα με το ιστορικό επιθετικότητας. Βρέθηκε ότι, τα επίπεδα τεστοστερόνης σε ηρεμία καθώς και τα επίπεδα νορεπινεφρίνης,

αυξητικής ορμόνης, και κορτιζόλης ήταν υψηλότερα στα άτομα με υψηλή, σε σχέση με τα άτομα με χαμηλή επιθετικότητα. Με βάση τα δεδομένα αυτά οι ερευνητές υπέθεσαν ότι το νορεπινεφρινικό σύστημα καθώς και το εξαρτώμενο από το νορεπινεφρινικό ενδοκρινικό σύστημα λειτουργεί σαν ρυθμιστής της επιθετικής συμπεριφοράς. Πολλές έρευνες χρησιμοποίησαν σαν υλικό φυλακισμένους με υψηλά επίπεδα επιθετικότητας. Πρώτοι οι Kreuz & Rose [87] το 1972 βρήκαν ότι οι φυλακισμένοι που είχαν ιστορικό βίαιων εγκλημάτων στη διάρκεια της εφηβείας είχαν υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης σε σχέση με αυτούς που δεν είχαν τέτοιο ιστορικό.

ËËËËËËË

ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΑΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗ ΒΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Από την American Academy of Pediatrics

Η τηλεοπτική βία μπορεί να οδηγήσει τα παιδιά σε επιθετικές συμπεριφορές. Αυτό επιβεβαιώνουν περισσότερες από 1.000 μελέτες

Τα παιδιά στην Αμερική, φθάνοντας την ηλικία των 18 ετών, έχουν παρακολουθήσει κατά μέσο όρο 200.000 πράξεις βίας μόνο από την τηλεόραση.

Το επίπεδο της βίας κατά τη διάρκεια των cartoon που προβάλλονται το πρωί του Σαββάτου είναι μεγαλύτερο από οποιοδήποτε

άλλο. Υπάρχουν 3 με 5 πράξεις βίας κάθε ώρα στις υπόλοιπες ώρες και περίπου 20 με 25 το πρωί του Σαββάτου.

Η τηλεοπτική βία είναι ιδιαίτερα ζημιογόνα για τα παιδιά κάτω των 8 ετών επειδή αυτά δεν μπορούν να διαχωρίσουν εύκολα τη πραγματικότητα από τη φαντασία. Οι βίαιες εικόνες στην τηλεόραση και τις ταινίες είναι δυνατόν να θεωρούνται πραγματικές από τα μικρά παιδιά. Είναι δυνατόν να τα τραυματίσουν.

Η τηλεοπτική βία επηρεάζει τα παιδιά ως εξής:

- Αύξηση της επιθετικότητας και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς
- Αύξηση του φόβου να καταστούν θύματα
- Περιορισμός της ευαισθησίας τους στη βία και στα θύματα της βίας.
- Αύξηση της επιθυμίας για περισσότερη βία στη ψυχαγωγία και στη πραγματική ζωή.

Η τηλεόραση συχνά δεν δείχνει τα αποτελέσματα της βίας. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στα cartoons, στα παιδικά commercial και στα βιντεοκλίπ. Το αποτέλεσμα είναι, τα παιδιά να μαθαίνουν ότι δεν υπάρχει ή υπάρχει ελάχιστη επίπτωση για τους δράστες βίαιων πράξεων.

Από την National Education Association

Η επιθετικότητα και η βία στα παιδιά της σχολικής ηλικίας έχει αυξηθεί δραματικά. Η τηλεοπτική βία αποτελεί σοβαρό παράγοντα και δεν ευθύνεται μόνο για τις βίαιες ή της εγκληματικές συμπεριφορές αλλά κυρίως ως παράγοντας διάδοσης της επιθετικότητας. Η National Education Association αναγνωρίζει ότι τα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι θεατές και πρέπει να προστατεύονται από τη βία, τη προκατάληψη, τα

σεξουαλικά θέματα, τα στερεότυπα, την εκμετάλλευση των διαφημιστών, των κατασκευαστών videogames, μουσικών κασετών, παιχνιδιών και άλλων που οι επαγγελματίες των ΜΜΕ προβάλλουν...

ËËËËËËËË

Από το <http://www.ethnos.gr>

Επιθέσεις με όπλα

Οι ξυλοδαρμοί μέσα στο σχολείο αφορούν το 70% των μαθητών, ενώ δύο στους δέκα μαθητές (19,9%) έχουν γίνει μάρτυρες επιθέσεων με αυτοσχέδια όπλα.

Το 15,7% των ερωτηθέντων μαθητών σ' όλη τη χώρα έχει δει περισσότερα από πέντε κρούσματα βίας στο σχολικό περιβάλλον τα τελευταία χρόνια.

Οι επαναλαμβανόμενες πράξεις βίας εξουδετερώνουν τη φυσική αποστροφή του παιδιού προς κάθε μορφή της. Και εάν το παιχνίδι ανταμείβει τις βίαιες πράξεις, το παιδί αρχίζει να σκέφτεται ότι η βία είναι όχι μόνο αποδεκτή αλλά και επιθυμητή.

Όσο περισσότερο ένα παιδί εκτίθεται στη βία τόσο περισσότερο γίνεται μέρος της ζωής του.

Η ακραία επιθετικότητα, η ανθρωποκτονία και άλλες βίαιες συμπεριφορές προκαλούνται συνήθως από διάφορους παράγοντες.

Τα βιαία ηλεκτρονικά παιχνίδια είναι ένας από τους πολλούς παράγοντες κινδύνου. Τα βιαία ηλεκτρονικά παιχνίδια μπορούν να έχουν βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στη συμπεριφορά του παιδιού, όπως το ενδεχόμενο να γίνει αναισθητο στη φρίκη της βίας,

να μπορεί βαθμιαία να δεχτεί τη βία ως τρόπο επίλυσης προβλημάτων, να μιμηθεί τη βία που παρακολουθεί στο παιχνίδι...

Για παράδειγμα, το «San Andreas» είχε διαβάθμιση ηλικίας χρήστη τα 15 χρόνια. Όταν αποκαλύφθηκε ότι υπήρχαν άσεμνες σκηνές και ασταμάτητη βία, το παιχνίδι κατέβηκε από τα ράφια και επέστρεψε με νέο αυτοκόλλητο που επέτρεπε την πώληση μόνο σε ενηλίκους...

Δολοφονίες

Στη Βρετανία, ο 17χρονος Λεμπλάν σκότωσε τον 14χρονο φίλο του Στέφαν Πάκερα. Όπως ισχυρίστηκε αργότερα, ήταν τρελός και παλαβός με το βιντεοπαιχνίδι «Manhunt» (ανθρωποκυνηγητό), στο οποίο οι παίχτες υποδύονται τον ρόλο ενός δραπέτη φρενοκομείου που στήνει ενέδρες στους εχθρούς του και τους σκοτώνει με φρικτούς τρόπους.

Αν και, σύμφωνα με τους βρετανικούς νόμους πωλείται μόνο σε ενήλικους εξαιτίας της βιαιότητάς του, βρέθηκε στο δωμάτιό του.

Στην Αμερική δύο έφηβοι δολοφόνησαν δύο άτομα εμπνευσμένοι και αυτοί από ένα βιντεοπαιχνίδι.

Ένας άλλος έφηβος ομολόγησε ότι, αφού είδε περίπου εκατό φορές την ταινία «Queen of the Damned» («Βασίλισσα των καταραμένων»), σκότωσε τον καλύτερό του φίλο, ενώ ανέφερε ότι η πρωταγωνίστρια του έργου -που ήταν βρικόλακας- του είπε να τον σκοτώσει...

Υπό σύσταση επιτροπή ελέγχων

Υπουργικό δικαίωμα απαγόρευσης

Υπό σύσταση βρίσκεται στη Γενική Γραμματεία Καταναλωτή η επιτροπή που θα ελέγχει τις καταγγελίες καταναλωτών για το αν ένα προϊόν, είτε αυτό είναι ηλεκτρονικό παιχνίδι είτε συμβατικό, προσβάλλει

την ψυχική υγεία των παιδιών. Βάσει του νόμου (ν. 3587), που ψηφίστηκε τον περασμένο Ιούλιο στη χώρα μας, ο υπουργός Ανάπτυξης θα μπορεί με απόφασή του, ύστερα από γνωμοδότηση της επιτροπής, να επιβάλει περιοριστικά μέτρα για την κυκλοφορία του εκάστοτε προϊόντος.

Στα σχολεία μαθήματα Φυσικής από Τη λύση για να περάσουν τα βιντεοπαιχνίδια το κατώφλι του σχολείου ως σύγχρονα εκπαιδευτικά προγράμματα, φαίνεται πως βρήκαν Βρετανοί επιστήμονες. Λαμβάνοντας υπόψη πως τα video games ανήκουν στις πλέον δημοφιλείς ενασχολήσεις των παιδιών αλλά και τις αντιρρήσεις γονέων και εκπαιδευτικών επί του περιεχομένου τους, δημιούργησαν ένα νέο παιχνίδι που πιστεύουν πως θα «μπει» στις αίθουσες διδασκαλίας με τις ευλογίες όλων.

Πρόκειται για ένα video game με αγώνες αυτοκινήτων, στο οποίο συμμετέχουν περισσότεροι από ένας παίχτες τη φορά. Η διαφορά του με τους συνηθισμένους εμπορικούς του προγόνους είναι, ότι η νίκη δε βασίζεται μόνο στη «δίψα» για ταχύτητα, αλλά απαιτεί και πολύ καλές γνώσεις φυσικής και μηχανολογίας. Το όνομά του, Racing Academy.

Από το 2003
Σήματα για το είδος των παιχνιδιών

Το 2003 θεσπίσθηκε ένα ευρωπαϊκό σύστημα αυτορρύθμισης, με την ονομασία Pan-European Game Information, προκειμένου να βοηθήσει τους γονείς στην επιλογή των παιχνιδιών για τους ανηλίκους.

Αυτό το σύστημα υποστηρίζεται από τη μεγάλη πλειονότητα των παραγωγών. Αναπτύχθηκε έπειτα από διαβουλεύσεις με τη βιομηχανία και τις οργανώσεις των γονέων.

Αφορά 27 χώρες και περιλαμβάνει την ένδειξη μιας ελάχιστης ηλικίας για την πρόσβαση σε ένα συγκεκριμένο παιχνίδι, καθώς επίσης και την υποχρέωση περιγραφής του περιεχομένου του παιχνιδιού ή του βιντεοπαιχνιδιού που διατίθεται στην αγορά. Βοηθά την επιλογή των γονέων, αν βέβαια είναι οι γονείς αυτοί που αποφασίζουν ποιο βιντεοπαιχνίδι θα αγοράσουν τα παιδιά, αλλά δεν αφορά ούτε αναφέρεται σε αυτό καθαυτό το περιεχόμενο του βιντεοπαιχνιδιού.

Η αυτορρύθμιση αυτή θεσπίστηκε, αφενός για να προστατεύει τους ανηλίκους και αφετέρου για να διασφαλίζει την ελευθερία έκφρασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΣΠΙΩΤΗ, Α. (1959) Το παιδί και οικογένεια. Εκδόσεις: «ΤΟ ΦΩΣ» Αθήνα.
2. ΒΟΥΙΔΑΣΚΗΣ, Β.Κ. (1997). Κοινωνικά αίτια της κυκλικής, κάθετης και οριζόντιας αμφίδρομης επιθετικής συμπεριφοράς στις πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης. Στο « Η οικογένεια στο σπίτι στο σχολείο και στη κοινωνία ». Επιμέλεια: Ι.Ν. Νεστορος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα .
3. ΓΙΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α.Β. (1995). Ψυχολογία προσαρμογής του παιδιού και του ενήλικου, Αθήνα: Εκδόσεις «Δανιά».
4. COLE, M. – COLE, S.R.(2001). Η ανάπτυξη των παιδιών : Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία. Επιμέλεια: Ζ. Μπαμπλεκου. Αθήνα: Τυπωθήτω.
5. COURTECUISSSE, V.- FORTIN,J.- PAIN, J.MPEZE , L.- SELOSSE. J(1998). Βία στο σχολείο και βία του σχολείου. Επιμέλεια: Λ. Μπεζε. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
6. HERBERT, M. (1998). Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας. Επιμέλεια: Ι. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
7. HERBERT, M. (1997). Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειας του. Επιμέλεια: Ι. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
8. HERBERT, M. (1998). Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού, Η κακή συμπεριφορά. Επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη – Αθανασίου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
9. HERBERT, M. (1998). Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και εφήβου, Χωρισμός και διαζύγιο. Επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη – Αθανασίου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

10. HERBERT, M. (2000). Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και εφήβου, Τα όρια στη συμπεριφορά των παιδιών. Επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη – Αθανασίου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
11. ISABERT, A. (1957). Το παιδί κατά τη σχολική ηλικία. Εκδόσεις: « ΤΟ ΦΩΣ» Αθήνα.
12. INNEPΧΟΦΕΡ, Π. (1975). Ψυχολογία του παιδιού. Εκδόσεις: «ΝΟΤΟΣ Ε.Π.Ε.» Αθήνα.
13. ΚΑΚΟΥΡΟΣ, Ε. – ΜΑΝΙΑΔΑΚΗ, Κ (2005) Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων. Αθήνα: Τυπωθήτω.
14. ΚΟΡΔΟΥΤΗΣ, Π.Σ. (1997). Η επιθετικότητα ως κοινωνικό κίνητρο, Θεωρία για την ερμηνεία και την πρόβλεψη της επιθετικής συμπεριφοράς. Στο « Η επιθετικότητα στην οικογένεια στο σχολείο και στην κοινωνία». Επιμέλεια: Ι.Ν. Νέστορος . Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
15. ΜΑΝΟΥ, Ν. (1997). Βασικά Στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής. Αναθεωρημένη Έκδοση, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
16. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ – ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Ε. (1997). Σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών. Στο « Η επιθετικότητα στην οικογένεια στο σχολείο και στην κοινωνία». Επιμέλεια: Ι. Ν. Νεστορος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
17. STORE, Α. (1968). Ανθρώπινη επιθετικότητα. Εκδόσεις: «ΓΛΑΡΟΣ» Αθήνα.
18. ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΥ, Χ.Γ. (1999). Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά. Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο. Αθήνα; Ελληνικά Γράμματα.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

19. Η επιθετικότητα του παιδιού στο σχολείο και στην οικογένεια. Νοέμβριος 18, 2003 ΒΕΡΝΑΔΟΣ, Μ. (2003), διαθέσιμο από <http://www.special education.gr>
20. Η επίδραση της τηλεοπτικής βίας σε παιδιά σχολικής ηλικίας. ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗΣ, Γ., διαθέσιμο από <http://www.tileoptikivvia-primedu.uoa.gr>
21. Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία και την επίδραση στα παιδιά. CENTER FOR MEDIA AND PUBLIC AFFAIRS, διαθέσιμο από <http://www.castrinos.net>.
22. Το κομπιούτερ δεν πρέπει να υποκαθιστά την οικογένεια. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ, Ν., διαθέσιμο από <http://www.ethnos.gr>.
23. Η παιδική επιθετικότητα. Νοέμβριος 10, 2007. ΚΟΥΤΣΙΟΥΠΙΑΣ, Φ. ΝΤΑΝΤΑΜΗΣ, Γ. (2007) διαθέσιμο από <http://www.ima.sch.gr>.
24. Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία και την επίδραση στα παιδιά. MEDIA AWARENESS NETWORK, διαθέσιμο από <http://www.castrinos.net>.
25. Πρόληψη και επιθετικότητα στο σχολείο . ΞΙΟΥΦΗ, Ι., ΦΑΚΙΝΟΥ, Χ., ΤΣΟΛΑΚΙΔΟΥ, Ν., ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Η., ΙΩΑΝΝΟΥ, Κ., διαθέσιμο από <http://www.gym-sappon.rod.sch.gr>.
26. Ελληνική Κοινωνική Ερευνά :Παιδική Επιθετικότητα. Νοέμβριος 14 2007. ΠΑΠΑΝΗΣ , Ε., - ΒΙΚΗ, Α., (2007), διαθέσιμο από <http://www.epapanis.blogspot.com>.
27. Να ελέγχουν τα βίντεο – γκειμ πριν τα αγοράσουν στα παιδιά τους. ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, διαθέσιμο από <http://www.ethnos.gr>.
28. Τα βίαια βιντεοπαιχνίδια τρέφουν την επιθετικότητα. ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, διαθέσιμο από <http://www.ethnos.gr>.

29. Κλινική Απεξάρτησης στο Άμστερνταμ. ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, διαθέσιμο από <http://www.ethnos.gr>.
30. Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία και την επίδραση στα παιδιά. THE AMERICAN PSYCHOLOGICAL ASSOCIATION, διαθέσιμο από <http://www.castrinos.net>
31. Απόψεις και συστάσεις ειδικών για τη τηλεοπτική βία και την επίδραση στα παιδιά. THE CHILDTRAUMA ACADEMY, διαθέσιμο από <http://www.castrinos.net>.
32. Η επιθετική συμπεριφορά στη παιδική ηλικία. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ, Κ.Γ. (2005), διαθέσιμο από <http://www.platon.gr>.
33. Διαταραχές της Διαγωγής. Μάρτιος 27 , 2008, διαθέσιμο από <http://www.e-paideia.gr>.
34. Η στάση των γονέων. Μάρτιος 27, 2008, διαθέσιμο από <http://www.e-paideia.gr>.
35. Η παιδαγωγική παραβατικότητα στη σχολική τάξη – Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση, διαθέσιμο από <http://www.e-paideia.gr>.
36. Παιδική επιθετικότητα: Τι ρόλο παίζουν τα αδέρφια, οι γονείς και η οικονομική κατάσταση. Οκτώβριος 2, 2007, διαθέσιμο από <http://www.psychologein.wordpress.com>.
37. Το άγχος αποχωρισμού, διαθέσιμο από <http://www.health.in.gr>.
38. Το υιοθετημένο παιδί, διαθέσιμο από <http://www.health.in.gr>.
39. Το άρρωστο παιδί, διαθέσιμο από <http://www.health.in.gr>
40. Επιθετικότητα στο σχολείο, διαθέσιμο από <http://www.stress.in.gr>.

